

# JÉLENKOR

## IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

BALLA ZSÓFIA versei 483  
ZÁVADA PÁL: Álmában a város 485  
RÁBA GYÖRGY versei 492

\*

JOSZIF BRODSZKIJ versei (*Baka István fordításában*) 493  
KÖRÖSI ZOLTÁN: A tárt szárnyú lepke (*regény, III.*) 496  
SIMON BALÁZS versei 513  
POZSVAI GYÖRGYI: A lét-körzet tájai (*Bodor Ádám Sinistra körzetéről*) 515  
MAKAY IDA versei 527  
TAMÁS FERENC versei 528  
FRIED ISTVÁN: Baka István hetvenkedő katonája (*A tragikus Hány János*) 531  
ZELEI MIKLÓS: Az atomszív 540  
PEER KRISZTIÁN versei 543

\*

RICHARD RORTY: A filozófia és a jövő 545  
A filozófia után, demokrácia (*Giovanna Borradori interjúja Richard Rortyval*) 551  
BOROS JÁNOS: Richard Rorty – a racionalitástól az érzékenyséig 558

\*

BÓNUS TIBOR: Átlépés az üvegen (*Üvegezés – Műhelytanulmányok Márton László regényéről*) 567  
GÁCS ANNA: Peer Krisztián: Belső Robinson 573  
KÁROLYI CSABA: Eörsi István: Időm Gombrowiczsal 575  
FORGÁCS ÉVA: Vajda Júlia kiállítása a Kassák Múzeumban 576

1995

JÚNIUS

*Folyóiratunk 1995-ben a Baranya Megyei Közgyűlés  
szépirodalmi havilapjaként,  
a József Attila Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap és  
a Soros Alapítvány  
támogatásával jelenik meg.*

---

*A Jelenkor az újságospavilonokon kívül  
a következő boltokban és elárusítóhelyeken kapható*

*Pécsett*

Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a.  
SZÖVEG BT. boltja, Ifjúság útja 6.  
Mátyás király utcai SZÖVEG-bolt  
Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8.  
Írók Könyvesboltja, Kossuth Lajos u. 21.  
Seneca Könyvesbolt, Rákóczi út 39/a.  
Zrínyi Könyvesbolt, Jókai u. 25.  
Széchenyi téri könyvespavilon

*Vidéken*

Sík Sándor Könyvesbolt, Szeged, Oskola u. 27.  
SZIGET Egyetemi könyvesbolt, Debrecen,  
Kossuth Lajos Tudományegyetem  
Ady Endre könyvesbolt, Debrecen, Piac u. 26.  
Lícium Könyvesbolt, Debrecen, Kálvin tér 2/c.  
Kállai Könyvesbolt, Debrecen, Kálvin tér Alagsor 7.  
Batthyány Könyvesbolt, Szombathely, Petőfi út 41.

*Budapesten*

Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6.  
Stúdium Könyvesbolt, V., Váci u. 22.  
Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6.  
Írók Boltja, VI., Andrássy út 45.

# JELENKOR

XXXVIII. ÉVFOLYAM

6. SZÁM

Főszerkesztő  
CSUHAI ISTVÁN

\*

Szerkesztők  
ÁGOSTON ZOLTÁN, MEDVE A. ZOLTÁN

Szerkesztőségi munkatárs  
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár  
SZUNDY ZOLTÁNNÉ

\*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYŐZŐ  
főmunkatárs

BALASSA PÉTER, BALLA ZSÓFIA, BERTÓK LÁSZLÓ,  
CSORDÁS GÁBOR, PARTI NAGY LAJOS,  
PÁKOLITZ ISTVÁN, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

\*

A Baranya Megyei Közgyűlés lapja.  
Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17.  
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673.  
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.  
A Jelenkor megbízásából kiadja a Jelenkor Kiadó Kft.  
(Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon és telefax: 72/336-803),  
a Nemzeti Kulturális Alap és a József Attila Alapítvány támogatásával.  
Felelős kiadó: Csordás Gábor.  
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok,  
valamint a Jelenkor Kiadó Kft.  
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.  
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál  
és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) – 1900 Budapest,  
Lehel u. 10/A – közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással  
a Postabank Rt. 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámra,  
illetve közvetlenül vagy postautalványon a Kiadó címén.  
Előfizetési díj egy évre belföldre: 770,- Ft, külföldre: 1800,- Ft.  
Megjelenik havonként.  
A szedés és a tördelés a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Folyóíratnál készült.  
Nyomtatta Molnár Csaba nyomdája, Pécsen.  
Index: 25-906, ISSN 0447-6425

# KRÓNIKA

ÜNNEPI KÖNYVHÉT. Május 31-én a Pécsi Városi Könyvtár Várkonyi Nándor fiókkönyvtárának vendége Bertók László lesz. Június 1-jén, a könyvünnepe pécs-baranyai megnyitóján Márton Lászlóval, Mészöly Miklóssal és Parti Nagy Lajossal Csuha István beszélget a Művészetek Házában. – A Jelenkor Kiadó szerzőivel Budapesten június 2-án és 3-án a Vörösmarty téri Jelenkor-Kalligram sátrnál, 4-én az Írók Boltja Liszt Ferenc téri sátrjánál dedikálásokon találkozhatnak az olvasók.

\*

A PANNÓNIA KÖNYVEK ÚJ KÖTETEI. A budapesti Litea Könyvszalomban mutatták be április 25-én a Pannónia Könyvek alábbi kötetait: Bárdosi Németh János *Lélek és tenger*, Bédi Imre *A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet*, Páva István *Trianon – Belvedere – Hadbalépés*, Tüskés Tibor *Kedves Professzor Úr!* (Írások Fülep Lajosról). A könyvbemutatón Izsák Lajos, Szirtes Gábor, Tüskés Tibor és Vekerdi László működött közre. – A Pannónia Könyvek sorozatában júniusban lát napvilágot Dr. Nádor Tamás *Pécs zenei krónikája* és Sey Gábor *Címerek Pécsen* című munkája.

\*

RICHARD RORTY PÉCSETT. Az amerikai filozófus május 11-én Pécsen, a Janus Pannonius Tudományegyetem bölcsészkar aulájában tartott előadást *Relativizm: Finding and Making* (Relativizmus: megtalálni és létrehozni) címmel. Az előadás szerkesztett változata lapunk valamelyik őszi számában lesz olvasható.

\*

MÚFORDÍTÓK TALÁLKOZÓJÁRA került sor április 24-26-án a budapesti Goethe Intézetben és a Collegium Budapestben. A háromnapos találkozóan előadások, beszélgetések és felolvasások hangzottak el a fordítás különböző problémáiról. A rendezvényen előadóként, moderátorként részt vett többek között Balassa Péter, Balla Zsófia, Csordás Gábor, Forgách András, Földényi F. László, Márton László, Henry Kammer, Michael Krüger, Hans-Henning Paetzke, Petri György, Réz Pál, Somlyó György, Tandori Dezső, Ungváry Rudolf.

\*

A WESSELY LÁSZLÓ DÍJÁT ez évben Vághy Lászlónak ítélte oda a díj kuratóriuma. A díjazott az elismerést eddigi fordítói életművével, s különösen az amerikai poszt-posztmodern próza kiemelkedő alkotásának, Paul Auster nyelv- és létfilozófiai krimijének, a *New York trilógiájának* a fordításával érdemelte ki. A díj ünnepélyes átadására május 17-én került sor az Európa Könyvkiadóban.

\*

HÁROM FOLYÓIRAT mutatkozott be az elmúlt hetekben a pécsi közönségnek. A Művészetek Házában a pozsonyi Irodalmi Szemle április 26-án, a pécsi Szép irodalmi ajándék május

2-án találkozott az érdeklődőkkel. Az Irodalmi Szemlét Tőzsér Árpád főszerkesztő, valamint Pokstaller Livia és Mészáros András szerkesztők képviselték, a kérdező Varga Lajos Márton volt. A pécsi egyetemisták által szerkesztett folyóirat, a Szép irodalmi ajándék estjén Fekete Zoltán, Horváth Tamás, Mekis D. János és Nyáry Krisztián szerkesztőkkel Takáts József beszélgetett, majd az azt követő felolvasáson Deák Botond, Kovács Zoltán, Neményi Zsolt és Nagy Andrea működött közre. – Május 10-én a JPTE BTK Szenes Klubjának vendégei a Café Babel szerkesztői, Bojár Iván András, Braun Róbert, Kun László és Zentai Viola, valamint Niedermüller Péter voltak.

\*

KIÁLLÍTÁSOK. A Budapest Galéria kiállítótermében Kungl György szobrászművész kiállítása volt látható április 13-tól május 14-ig. – Ugyanitt május 19. és június 30. között Paulius Normantas *Tibeti napló* című fotókiállítását tekintheti meg a közönség. – A galéria kiállítóháza április 20-tól május 14-ig Szil István képzőművész alkotásainak adott otthont. – Ugyanitt május 18-tól június 18-ig látogatható az Érintők című nemzetközi képzőművészeti cserekiállítás. – A galéria kiállítóházának pincéjében május 4. és június 5. között a *Belfast – Budapest* című magyar-ír közös képzőművészeti kiállítás volt látható. – A Józsefvárosi Kiállítóteremben a millenniumi földalatti vasút építésének dokumentációját május 11-től június 11-ig tekinthették meg az érdeklődők. – Rákossy Anikó kiállítása az Ernst Múzeumban április 25. és május 28. között volt látható. – A Kilenc sors (Huszadik századi politikusportrék) című fotókiállítást április 27-től május 20-ig látogathatták az érdeklődők a Dorottya Galériában. – A Múcsarnok Tót Endre semmi sem semmi című retrospektív kiállításának ad otthont május 11. és június 18. között. – Ugyancsak a Múcsarnokban tekinthető meg George Peck *Összetett képek* című kiállítása május 11-től június 18-ig. – Orbán Attila festőművész kiállítása a Dorottya Galériában május 25-től június 17-ig látható. – Sylvia Plachy fotókiállítása az esztergomi Duna Múzeum – Európai Közép Galériában május 3. és június 14. között volt látogatható. – A Pécsi Galériában Jan Sawaka New York-i képzőművész munkáival ismerkedhet meg a közönség május 18. és június 11. között. – A Pécsi Kisgalériában május 25-től június 18-ig Aaro Matinlauri festőművész és Sakari Matinlauri szobrászművész alkotásait tekinthetik meg az érdeklődők.

\*

SZÍNHÁZ. A Pécsi Nemzeti Színház május 27-én mutatta be Rossini *sevillai borbély* című vígoperáját Balikó Tamás rendezésében. – A kaposvári Csiky Gergely Színházban május 19-én került sor Georg Malvius *Elvira Madigan* című zenés tragédiájának premierjére.

## Az alvó

*Édes délutánba fekszem,  
puha fű borítja torkomat.*

*A tóban alga föl. A Nap  
zörgőssé füstöli a bokrokat.  
Ponty harangoz a förtelmes csöndben.  
Harang fémlik a szomjúságtól.  
Lefordul az ölyv az égről.  
Lelohad a város, kénforró hólyag.  
Tollakra hull a hattyú,  
szilánkos porcelán-darabokra.*

*Rádmerezített ég, tüzet vizel,  
parkvégen folyik, elcsordogál.  
A fák szűrőjén fennakad az árny,  
aszfaltvastag este gyúl, a zacc.*

*Az alvó nő. Vízszintes teknő.  
Vízitest, nem vár senkire.  
Kihűl a pad, mely a tóparton áll.  
Az olajos vízben algangyal, vállig.  
A nedves acélból  
a szárnya kiáll, két hattyúcsontk.*

## Ami elég

*Már nem mondod, hogy: leh, lehel.  
Ha sűg, ha sűgna: zűg, liheg, akad,  
elszáll egy szócska, te meg elbocsátod,  
félíg-meddig vétlen, célozod;  
tartod persze, finom, ezernyi szálon,  
a hálót libegteted, a szürke hálót,  
amely, ha ránéznek, fölragyog.  
Vas tagokkal egyre súlyosabb  
ellen-szegülni, lassan rogysz, leroskadsz.*

*Behorpadt timpanon. Végigreped  
arcodon a nevetés.*

*Kilélegzed azt, ami előnt.  
Reméled, hogy azért majd közbejön  
valami, és nem történik mégse meg.  
Talán elég e kék eget a roncsolt  
Terézváros gangjáról nézni, friss  
napfényt, mely ordít, csillog és a fény-  
szemcsék a térbe szétperegnek,  
lehet, elég csak állni, nézni ezt.*

## *Blues*

*Gyanús vagy magamnak.  
Miért sietsz elébe?  
Túlontúl örülsz  
a sorainak. Mindent  
kimondasz, szokásod  
szerint, nem öntöd  
el: össze  
szedetten, de inkább  
izgatottan állsz egy-egy  
fülkében, a szemed  
az esőn, az autók  
színein. Beszélsz,  
összemarkolt  
örömet-szomorút elegyest.*

*Miért akarod, hogy neked örüljön?  
Miért akarsz ennek örülni,  
mondd?*

## *Transfiguratio mystica*

*Aki vagy és aki vagyok.  
Nem félni jó veled.  
Történeteknek híre, hamva  
lenni. Csóré az angyal  
ki megjeleníti.*

# Álmában a város

Képeket láttam róla, vagy szavak tűntek elő, mielőtt fölébredtem? Kábultan ülök le a hűtőszekrény elé. Vagy összetorlódtak városaim látképei és a tornyok fölé sodró örvények... Fölnézek a befőttekre, alattuk, a pulton, sziszegve folyik ki a kávé. Az óracsőrgés előtti álom a kapaszkodásról, talán ettől a kimerültség... a félelem a fölrántó forgószélben, innen az idegek izomláza most? A városba, városba... Csörömpölés, robaj, zuhanás, amire fölriadtam. A melegszendvics még pirulhat, beviszem előbb a kakaót. Tiszta trikó kell még a tornaszákba. Kisfiam, eleget zuhanyoztál.

Az az albérlet-keresés, amikor anyám... Őt is láttam, vagy csak a hangja...? Amikor először esik meg talán, hogy azzal szembesül, elengedett, s így az életemnek már nemcsak az a medre, amit ő vájt ki nekem, és emiatt zavar támad. Ettől az árnyék a szemében. Perzsel a nap és szándálunkon át az aszfaltjárda. A gyerek a nyakával szembefordított vízszugárban áll, a feje fölött nyúlok át a fregoli felé. Törülközzél már. Tálalom a szendvicset, beleiszom a kávéba, számolok.

Ezerkilencszáz... hetvenben. Augusztusi kánikulában rójuk a fölsővárosi utcákat, újságból való címről címre, hiába. Vagy nem különbejáratú, vagy még vécé sincsen. Messze van. Túl drága. Hová, mibe ereszt el engem? Van ennek értelme?, kételkedhet belém helyezett ambíciójában, hogy nagyvárosi, jó gimnázium kellett. Pedig közelebbre bejáró is lehettem volna, sőt, igaz, olyan, amilyen, de otthon is indult már egy osztály.

Aláírom az ellenőrzőt, kérjük az anyukákat, készítsenek össze varrodobozt és lepedő, behúzom a kötőjelet, vagy más vászondarabokat, összekészítettünk. Nem voltam szülői értekezleten, mondtak valamit?, kérdezem, és visszalapozok. Kedves szülők, írta nekem a múlt héten a tanerő, gyermekük hetesi kötelességét... A többes szám jelének morbid alkalmazását nem volt kedvem viszont-üzenetben szóvá tenni. Hogy kedves Amnézia tanárnő, nem áll módjában, hogy be ne érje apai kézjeggyemmel, létszámot pedig jelentsen Önnek a hóhér, maradok tisztelettel. Nem mondtak semmit, mondja a gyerek, öltözik.

Hatvankilencben, amikor Anyu odautazott, hogy fölkeresse az igazgatót, és addig beszélt, ami nála nagy szó, amíg föl nem vettek, s ezzel elérte, hogy aztán folyton hiányozzak neki, ugyanannyi éves volt, mint én most. Azt remélte, hogy ha a komaasszonyánál helyez el, családba, két gyerek közé, én se leszek annyira árva, ő is jó helyen tud.

Telerakom a mosógépet, megiszom a kávé. Elengedném három év múlva? Közben húzd a cipőd! A szétolvadt biztonságtudat tócsájában állva már magát a kérdést sem... Ennyit ettél? Akkor fogmosás! Nem tudnék „jó helyet”. Az ár-

vasága meg csökkenthetetlen, ez olyan cset. (Ellenben az árvaságnövekedési veszélytudat érett, felelősségteljes és folytonos.)

A „jó helyen” eltelt egy év. Havonta jártam haza, hatvan kilométer busszal. Otthon nem volt szokás megkérdezni, „hogyan érzed ott magad?”, meséltem Andornak, amikor, ennek is öt éve már, keresztülautóztunk ezen a városon. Bólintott, aha. (Akkoriban sokat autóztunk, még kitérőket is tettünk, a beszélgetés kedvéért. Az volt az érzésem, hogy szökésben vagyunk. Nem oda érkezünk, ahová elindultunk, nem interjúzunk többé, és lehetséges volna, hogy csak beszélgessünk most már...? Nem adni magunkról életjeleket megbízóinknak és a ránk várakozóknak...) Ahogy bólint, feltűnik hirtelen az ablaküvegben kékesre borotvált arca, és jó, hogy így még megláthatom, pedig most csak azért nézek ki, vigyen-e a gyerek esőkabátot.

Nem otthon lenni, az először is rossz, mondta Andor.

Mindig?, néztem rá meglepetten.

Eleinte, azt hiszem, föltétlenül, felelte. Persze elutazni és hazatérni, az más, de kint lenni rossz. És talán addig szép minden, amíg ez rossz, tette hozzá kis fintorral.

Meddig?, kérdeztem.

Ha beosonsz a sátorba, amikor az ifivezető nem látja, rádobod magad a szalmaszákra, ott hasalsz rövidnadrágban, meztelen térded dörzsölöd a zsákvászonon, amíg kiszámod, meddig leszel még itt, és sajnálsz, hogy milyen kevés idő van már hátra, addig. Attól fogva más és másképp kezd jó lenni. Amikor úgy érzed, most örökre maradnál.

Persze, mondtam, mert tudod, hogy egy turnus legfeljebb két hét. De ha szombat este leszállsz otthon a buszról, és már arra gondolsz, hogy hétfőn hajnalban ugyanerre a buszra ülsz vissza, de a vacsoránál nem beszélsz erről, mert minek, ők is tudják, hogy nem otthon lenni, az rossz és kész, mert a kinti bozót összekarmolja a bőröd, mert az ösvényeken nem te jársz, akkor az más.

Aztán addig csörtetsz ütközve és nyakbehúzával, vette át a szót Andor, amíg úgy fáj a horzsolás, dörzsölés, hogy néha szinte már élvezed, magyarázta, míg elhagyva már a felsővárosi utcákat, a hídra kanyarodtam, az újváros felé.

Hatvankilenc ősztől éveken át küld anyám csomagot vásárnaponként az állandó sofőrrel, aki az osztálytársa volt. Tiszta fehérneműt kapok, süteményt, rántott húst, lekváros derelyét, meglepetést. Kijárok érte a buszpályaudvarra. Összetéveszthetetlen, már ahogy csomagol, az is.

Mindent bepakoltál? Kabát, sapka, hátitáska, tornazsák. Ügyes legyél. Még az ellenőrző!, fordul vissza a gyerek. Átölel, búcsút füttyent, füttyülj te is, kéri rögtön, fifü, visszaint, indul, billegő teherhordó.

Anyá és fiú a poros, falusias utcákon a déli forróságban. Izzadunk, éhes vagyok már és innék is, de ezt a címet előbb felkutatjuk még. Neki van gyakorlata a monotóniában a tűző napon, hogy még a sorvégig és vissza, utána pihenünk. Találunk kéne egy szobát, ha már itt vagyunk, mert délelőtt Keresztmamámnál kiderült, hogy baj van. Nem is azért, mert húztam a számat, már mielőtt elindultunk, és a buszon megkockáztattam, hogy „nem nagyon jó nekem ott lakni”, hiszen tudom, ha akarják, belenyugodtam volna végül. Hanem fordítva. Énrám volt panasz, úgy, ahogy addig, látszat-mintagyerekre, sose. Most szemrehányá-

sok hosszú listán, s végül a summájuk, „nem vállalnak” tovább. Szégyen önt el és tehetetlenség, s ez hagyján, de anyámat is.

Hogy alig vagyok otthon, nem tudják, merre járok, de hát, mondom, a könyvtár délután (kísérgetések is persze, szédület, kóválygás a lányok próbabűvköreiben, de ez magánügy), és messze van hazajönni, ha aztán szakkör lesz. Nincs minden nap szakkör!, meg este is kimaradozik, fönt se bírok maradni, hogy kivárm! Mit csináljak, ha a *Rigoletto* vagy a *Don Giovanni* olyan hosszú? (Aztán gyalog ide ki, nincs már busz. És nem tartozik rájuk, de rátalálni, hogyan lehet egymáshoz szorosan közel ülni a padon, az is idő.) És nem az, hogy nekem segítsen, mert tényleg nem azért, hogy hát! De nem is becsül úgy minket, mert mink egyszerűen élünk, sok a munka, mégis mindent megadok, mint az enyimeknek pont...

Tudom, mire gondol, és ég a fülem, hogy ímmel-ámmal mentem ki takarmányrépát behordani az utcáról. Még húsz Lariscsev-példám volt hátra! (És hogy akkor, „pont most!” kellett félbehagyni a levelet, amikor épp majdnem a tollam hegyén volt már a folytatás.) Meg pofákat vágtam, mert az ablaküveg is zörgött már a különben is recsegő tévétől (Alba Regia!), és én olvastam. És a beüvegezett fejrészű, de már nem világító rökamié esti kihúzásának csikorgó-akadó, s keresztapám fojtott szitkaival kísért művelete! Hogy látni szinte, miként taszigálja óriás-ősanya-keresztanyám térddel-combbal a lestrapált „nagyrokit”, amelynek hallani nyögését aztán súlyos leheveredésük, minden mozdulásuk alatt.

Fekhelyzaj-arzenál, ötlik az eszembe, ahogy ágyazni kezdek: az ágyak hangjainak története. Hogy mit ismernék fel belőle, ha hallanám, végig, egészen tegnapig, amikor a gyerek ugrálásától recsegett ez a gyatra skandináv. Ágyak fajtái, hangnemei, ezekre mégse kéne gondolni most, dobom fel az ágyterítőt, elterelendők. Az öt négyzetméternyi, sváb-berakottasból felújított „franciával” az élen, amelyből odaát, az égre nyíló nagyablakon át a háztetők fölé nyújtózó factorony csúcsát lehetett látni, vele, akinek a neve már gondolatban is kiejthetetlen. Lefut a 4A, döngetve pördül centrifugálni. Mindjárt teregethettek. Addig előveszem a főznilót, fordítok hátat az ágynak.

Anyá, fröccsöt, vacsorát!, adta ki az utasítást Keresztapa esténként, miután kifogta a lovakat, és bezuhant a roskadozó fotelbe. Én menekültem befelé. Mancsi, lavórt, meleg vizet! Öcsi, mosd meg a lábom!

Tényleg alig bírt lehajolni a hasától, magyaráztam, amikor megálltam az autóval a régi házuk előtt, és elmondtam Andornak ezt a lábmosást, a kislány guggolt oda a szappannal, néha bölgve. A dülő-fülő fiú-nyafogás dühítette az apát, attól féltem, belerúg egyszer a gyerekebe, pedig a tétován csutakoló kezét csak lábfejjel taszajgatta, szinte már a csikóknak kijáró gyengéd lökésekkel, hogy „följebb is!”, meg „a sarkamról vakarjad!”.

Leállítottam a motort, ránéztem Andorra, aki hallgatott.

Csak elképzelttem, szólalt meg aztán, és megköszönte a torkát, ezt a kis rabszolgát.

De hát, mondtam, szerette az apja, mindent megtett volna érte.

Világos, mondta Andor, az a fajta dúvad, akinek, ha elérzékenyül, mégis könnyebb a lovát átölelnie. Amikor senki se látja.

Akkor meséltem el azt, hogy az omlatag mederszálen félig a vízbe csúszott a kocsi. Keresztapa nem akarta lehányi a már föllapátolt homokot, bottal verte a lovakat, hogy húzzatok, az úristeneteket, vagy dögöljete meg, ezt ordította sírással küszködő hangon, és a könnyei folytak. Néztam, nem mertem szólni.

A gyereket nem verte, de elfojtásból nem. Megfosztotta így magát a testi közvetlenségtől, ezért nem tudott aztán simogatni sem. Talán Andor mondta, talán én, hogy a lovat viszont folyton megérintette, paskolta vagy megfenyítette, gátlás nélkül, úgy, ahogy épp érezte. Az állat úgy az övé, hogy dühében akár agyon is verheti, spekuláltunk tovább, a gyerek, az apró lábasjóság és öközé ellenben valami, úgy mondtuk, „áldás érzete és parancsa” tolakszik folyon, ezért ez a kis szolga úgy az övé, hogy ha dühös, ölni is tudna érte.

Andor ekkor jó érzékkel gyanított „töréseket az életútban”, s miközben az árokba félig besüppedt gumiabroncson egyensúlyozott (keresztapám kocsijáról való-e vajon?, találgatta), azt kérdezte, hogyan kerültek ide a falumból, és hol vannak most.

Itt legalább húsz éve más lakik már, kezdtem válaszolni, mert ők építkeztek, a fél életük ezzel telt el, de már alig maradt idejük lakni a sose-kész házban. Tízegynéhány évvel a távozásom után, alig több mint ötvenévesen végeztek velük a betegségek, csaknem egyszerre, de előbb keresztanyámmal. (Meglátogattam Keresztmamát, kisfiam, csont és bőr szegény, nem ismertem volna rá, írta anyám.)

Pedig a keresztapám nyavalyái jelentkeztek korábban, folytattam, s én bámultam is, hogy ez az elnehezült ember hogyan bírja a lapátolást, emelgetést, a homokfuvarozást a folyóról. Nyilván a verést sem heverte ki, merthogy 56-ban, mikor elvitték, ütötték-rúgták, aztán meg lecsukták. Szobordöntő volt, és nagyhangú, nagytermészetű duhaj, akkor volt az csak igazán. Kupecgazda fia, nem nyugszik bele, hogy öntudatos és rátarti se maradhasson, miután kiforgatták az örökségéből. Ő hurkolta az emlékműre a drótkötelet, ahogy emlegetik, tömör eszmei mondanivalónak is hangot adott, és nem éppen választékos modorban fogta vallatóra a párttitkárt. Megveretése után kitiltották a falunkból, itt, az újváros szélén akkor szerezte ezt a házat, aztán bebörtönözték. Öcsi keresztelőjét úgy ültük meg, hogy ő még a rács mögött.

Hajnali utazás, anyámmal, apámmal hárman. Négy és fél éves vagyok. (Ugye, akkor vonattal mentünk?, kérdeztem anyámat a buszon ezen az augusztusi reggelen, kilencszázhetvenben.) Első utazásom, rettentő izgalom. Átszállás is lesz! És mi az, hogy „keresztelő”? Húgomnak nem szabad szólni, őt a nagymamával itthon hagyjuk. (Ma már más elvek követendők. Az enyémmel, „élet-történeti beidegződés”, ezt volna szabad a legkevésbé: elszökve hagyni ott.) Öcsit lila vízben, bádogteknőben fürdetik. Anyu, jól emlékszem én, lehet az, hogy Öcsit lila vízben fürdették akkor? Hípermangánosban?, nem emlékszem.

Keresztmamának rokon nők könnyezve gratulálnak, Anka nasa, chugyina, hogy szegénynek ezzel a gyerekkel apa nélkül kell a pap elé állni. Nem tudtam, hogy miért, mást mondtak helyette.

Aztán kisiskolás ott-nyaralásaink idején kiszivárgott valami. Zavartan hallgattam, bűnöző volt?, hát, mindegy, megjavult. Stráfkocsival nézünk várost, ártéri kirándulás, lóra ültet, vaskos viccei vannak, nevetve káromkodik.

Mondhattátok volna, hogy „ártatlanul”, ilyesmivel regényekben találkoztam már!

Amikor nem volt már mit tenni és miről beszélni, alig félóra múltán felálltunk anyámmal, hogy szégyenben, zavartan elhagyjuk a házat. A nyárfák között megláttam a téren átbotorkáló öregembert, Keresztapa „vén lókupec” apját, akit szintén ideköltöztettek már a faluból. Intettem neki, de nem vett észre. Élvezi új helyét, jön-megy, kocsmákban takarmányt vesz, lóvásárookra jár. Töri a magyart, de máris az újaváros legjobb alkusza. Hívják szakértőnek, lódoktor-kodni, vásárláshoz árat leszorítani, eladáskor meg fölverni. Elvitt magával néha, itt is jártunk, ismerek rá a kieső utcára, de ha volna is itt szoba, ez már túl messze van.

Forduljunk vissza!, karolok anyámba. Megáll, sóhajtva néz rám, de nem nekem tesz szemrehányást. Még mindig meg van bántva, „hát ezt nem várta volna” Keresztmamától. Hogy az ő fiára ilyet. Nem szólok, pedig beismerhetném, hogy igaz volt, amit hallott. Csak hát másképp élnek. Hogy „nem lehet bírni” ezt a gyereket, hogy lehet ilyet mondani?, értetlenkedik, amíg megfordulunk és visszaindulunk.

„Elviselhetetlen a gyereked is!”, ütnek meg hasonló szavak huszonegy évvel később. Muszáj-e hinnem a fülemnek?, szorítom meg az álló autó kormányát, és megnémulok. „Kibírhatatlan!”, hallatszik még közelebből, hogy halántékomat meg is érinti egy jól ismert hajtincs. A gyerekem?, nézem kifehéredő körömöt mereven, csak árva, válaszolom némán, második hete árva, mondanám, ha volna hangom. És tudom, ez már az, hogy felőle az én gyerekem lehet akár jó is, de neki semmi köze hozzá, és tudjam, hogy énmiattam nincs, és értsem, ő mit nem bír tovább. „Nem bírom ezt!”, rándul meg szemem sarkában bő nyáriruhája, ahogy kilép, és rámsuhan az ajtócsapódás. Sokáig nézem a fatornyot. Már innen, az utcáról, kilencvenegy nyara van.

Egy téren padra telepszünk le anyámmal, csenevész fák ritkás árnyékába. Zsebkendővel törölgetjük az arcunkat, nyakunkat. Még hogy „jobb lenne, hogyha, hát tényleg megpróbálnátok neki a kollégiumot”, jut eszembe a javaslat. Ami szoba se jöhet, egyik osztálytársam ott lakik, az kaszánya, börtön, ezt se kell Anyunak magyarázni.

Kibontja az elemőzsiát. Egybesült töltött csirkét hozott lábasban és egy karcú üveg befőttet, de se kenyeret, se evőeszközt. Azt hitte, ott eszünk Keresztmamáéknál, csak pótlásnak szánta. Ám „azok után” nem lehetett maradni, nem is marasztaltak. Most szedhetjük szét a csirkét kézzel, markunkból esszük a tölteletet, ujjunkkal hántjuk le a húst. De így is nagyon jó. Cseresznyét csipegetünk, leisszuk a levét. Anyám táskájában termoszkupak is van, a nyomós kútnál terpeszben hajlongva iszunk és mosakszunk.

Szokás szerint kevés a szó. Meg a hangulatunk is, a délelőtti jelenet és a szobakeresési kudarc. Ráadásul a hőség. Besűrűsödött agyam se fordul, magamban se mondok semmit. Tompán bámulok előre, míg elindulunk.

Akkor lassan nekikezdek végre. Hogy sorba, egymás után ne mondjam ki, ami összegyűlt. Hisz ő értheti csak meg, hogy abból, amit ez az egész jelent, hogy ő meg az otthon, egyszerre csak nagyon kevés maradt. Hogy a helyén szakadék, abban meg félelem, vágy, megfelelni-jónak-lenni-odatartozni-akarás. És

alig-alig, ami helyette tényleg is, megszegyenülés meg küzdelem árán, de megvan, ha egyáltalán. Az akkor-se-olyan szavaim, gesztusaim, ruháim, hogy várhatok a szecessziós kapu előtt, de nem léphetek a fönti fényes, nagy szobákba, és kiröhögtek a telefonfülkénél, negyedszerre se jöttem rá, hogy várnom kell, míg „vonalat” kapok, kastélyváros lábtörlőjén toporgok, hiába csuszatom, mégis sáros lábbal, és az egésznek az eredete és ürügye, a hivatkozás a „tehetségre”, hát az már kiderült, hogy nem is igaz, és nem tudom, de ha érti, hiába a vágyképek, végül mégis őt keresném a lányok között is, és most már túl sok ez, figyelj, menjünk már a hűvösbe, haza!

Beszálltunk Andorral az autóba, még egyszer megkerültük a nyárfás teret, és elhagytuk a várost, ahol valamikor laktam. Most Andor nézett ki a térképről egy célállomást, ahová továbbmenekülhattunk, és folytathattuk beszélgetéseinket, amelyek ez idő tájt, nyolcvanhét ősze volt, bizonyos tarthatatlanságuk dacára bedugult helyzetekről szóltak javarészt. Szerintem persze az én helyzetem érett volna meg a szétesésre leginkább, ha nem kövült volna már meg annyira. Ezért Andor akkor sokadszorra hallgathatta végig az együttélés csődjéről szóló, néha ugyan új motívumokkal elkezdett, de folyton ugyanabba a körbe visszatérő gondolatomat. Hogy elköltözni vagy nem elköltözni, hogy félni vagy nem félni attól, hogy a gyerek nem lehet majd eleget velem, de nincs is olyan hely, ahová mehetnénk.

Másfél hét múlva Andor felhívott, mert szökésünkből persze mégiscsak hazakeveredtünk akkor, hogy: Sétáljunk egyet, ha ráérsz!

Jó, feleltem fásultan, pedig épp ideje volt, hogy elhívjon otthonról valaki.

Nem kérdezősködöm, túl a körúton koszos-szürke falú utcákon kerületjük az autósort. Andor néha hátamhoz támasztja tenyerét, most erre, itt balra, s noha jól esik, hogy ő vezet, aki egyébként is e városrész sétamestere (hogyhogy most épp erre ráér?), mégis úgy érzem, most is, itt is el vagyok veszve, mint akkor tizenötévesen, anyámmal. Pedig most csak én követem tévován a barátomat, aki határozott léptekkel vág át egy piacon, miután elhaladunk a játszótér sarkában összelapított dobozokon tanyázók mellett. Andor váratlanul betér egy sárgatéglás bérház kapuján, én utána, föl a harmadikra, a körfolyosóra, ahol végre megáll, kulcsot vesz elő, és a zárral való rövid bajlódás után belépünk egy szoba-konyhas lakásba.

Hogy tetszik?, mutat befelé. Én mégse nézek körül, hanem őfelé fordulok értetlenül. Megvonja vállát, úgy gondolta, ellakhatnék itt, a haverja épp nem használja, és jobb is, ha valaki itt van, őrzi a holmiját, a virágokat is locsolni kell, számlák, posta, miegyéb. Én csak állok, akkor ő rámszól, kezd el, és ne tehetetlenkedj tovább! Erre leülök, nézek rá fölfelé, milyen szép, magas ember, ez jut eszembe, de nem tudom, miért éppen ez, és olyan meredten bámulok rá, hogy amíg azt magyarázza, van ágy itt a galérián és bent is, ez meg a zuhanyozó, meg kell dörzsölnöm a szemem.

Az asztalnál ülök, kinyitom a szemem, ugyanott folytatom, hogy nézem az üvegben tükröződő vonásait, amíg szemüvegét igazítva el nem tűnik, s helyére meg nem érkezik anyám.

Hát, ma már, úgy néz ki, nem találunk szobát, sóhajt fel, ahogy a sarkon előtűnik a reggel óta elnéptelenedett, és most árnyéktalanul vakító piactér, sar-

kában a buszállomás beton-dinnyehéj-tetejével. Hazamehetünk a korábbival is, fogja meg Anyu a kezem, mint aki meghallotta, mit szeretnék, gyere, és én megyek, hogy most megint visszakapjak egy kicsit abból, ami hiányzik, és a buszon elalszom a vállán.

Megjött, már fütyüli a jelet és csörtet fölfelé a gyerek a lépcsőn, kiemelem a rántott szeleteket az olajból. Jön, és mondja, ami ezalatt vele odakint történt, rá nézek terítés közben.

És ő, aki most hazaért, és itt láthatod, és ő?, hallom meg belül, ahogy ezt kérdezem váratlanul, s megáll a tányér a kezemben, ő mekkora hiányt...?, és kinek kevesellje az érintését?

Mi van?, torpan meg mondatának közepén a gyerek, és felém fordul.

Megrázom a fejem, a feje fölé hajolok, nézd meg, tekints le rá!, hangzik fel bennem megint, ahogy messzire kiáltok, aztán leemelem a polcra ugyanazt a karcsú, fölfelé kicsit keskenyedő befőttesüveget, amely huszonkét éve a fölsővárosi padon volt velünk, egyetlen rántással bontom ki, amit anyám tett el még, akarsz hozzá Mamika-féle cseresznyét is, fiam?

---

### „Napló-pályázat”

A Magyar Rádió Irodalmi Szerkesztősége pályázatot hirdet visszaemlékezések, élettörténetek, naplók, naplórészletek beküldésére.

A pályázat nyílt, a beküldött művek közreadására az irodalmi szerkesztőség által felállított szakmai zsűri határoz.

Beküldési határidő: 1995. június 30.

A borítékra írják rá: „Napló-pályázat”

Cím: Magyar Rádió Irodalmi Szerkesztősége 1800 Budapest, Bródy Sándor u. 5-7.

## *Kontár Mikulás*

*Te igazi öreg Mikulás vagy  
szólt rám a kislány  
de mit csináltál fiatal korodban  
helyettest állítottál a nevedben*

*Szerepet tévesztettem  
magamat küldtem Mikulásnak  
ám kilátszott nadrágom sáros szára  
lábbelim poros orra  
kézfejem vitaminhiánya  
ki nem hirdethetett csak eljövendőt  
hogy hallgattak volna szavára  
az adakozó dörmögő helyett  
puttonytalan tenorra  
ma meg mit válaszoljak  
küszöbükön várakozóknak  
a hang rozsdás a hát sem egyenes  
de valami goromba  
kéz követ vesszőt s azt aranyozatlan  
csempészett kosaramba*

## *A vadászzsákmány tiltakozása*

*Azt harsogja Mi csak mi  
felel a másik Ők nem  
én meg azt hittem csavarogni  
mindennapi fölfedezés  
és most tucat mezsgye sövény  
a fölparcellázott mezőkön  
egyszer rám is nem épp a delfin  
a dombról egy őz visszanézett  
aztán a sűrűbe elugrott  
megértettem a testbeszédet  
csak korlátlanban maradhatsz magadnak  
hol szabad kedved a határ  
másképp föltálnak vadászebédnek*

## *Zsukov halálára*

*Látom az unokák feszes sorát,  
koporsót, ágyútalpra téve.  
De nem hallik ide a trombiták  
katonás, orosz gyászzenéje.  
Érdemrenddel látom tetézve  
mellét – de nincs már benne láng.*

*Katona volt, ki előtt a falak  
ledőltek, bár ő volt a gyengébb;  
hannibáli hadmozdulatokat  
láthattak a volgai sztyeppék.  
Mint Belizár, Pompeius, ugyanazt  
kapta – a bére kegyvesztettség.*

*Hány harcosa vérét ontatta ki  
idegen földbe! Bánta volna?  
Vajon eszébe juthatott-e mind  
az ágy fehérén, haldokolva?  
Mit válaszol, a pokol bugyrai  
közt rájuk lelve? „Hadakoztam.”*

*Zsukov halott, igaz ügyért soha  
többé már ő se kelne hadra.  
Orosz históriánk lapjaira  
más is került, ki bátran lépve a  
meghódított fővárosokba,  
a sajtójába félve tért haza.*

*Marsall! A Léthe elnyeli talán  
e szavakat, mint a te hamvad.  
Vedd mégis, mint alvó hazám silány  
obulusát, – mi mást is adhat?  
Dob döng, pirókmód hadi fuvolán  
visítanak – sirassanak csak!*

1974

# Sarkkutató

*Minden kutyát megettek. A naplóban  
nem maradt tiszta lap. És a szavak  
üveggyöngysorától nem látszik hitvese fotója,  
arcához kétes dátum szeplője tapad.  
Odébb nővére portréja. Nem kíméli meg őt se:  
nincs másról szó, csupán az elért szélességről.  
És a gangréna, feketén, úgy halad föl, előre,  
mint egy táncosnő harisnyája a varietéből.*

1978. július 22.

## Debütálás

### 1

*Minden vizsgát letéve, szombaton  
a diáklány meghívta a barátját;  
esteledett már, és az asztalon  
a vörösbor bedugaszolva árváltt.*

*Vasárnap reggel zápor zuhogott;  
s hogy levehesse szögről a ruháját,  
nyikorgó székek közt lopakodott  
a vendég; csak a szomszédok ne lássák.*

*A lány felkapta csészéjét s mohón  
kihörpintette maradék teáját.  
Még aludt a lakás e hajnalon.  
Fürödni ment s a kád kopott zománcát*

*egész bőrével most érezte át;  
s a szappantól illatozó üresség  
még egy részén át, kúszott a világ  
beléje, amit nem ismerhetett még.*

*Az ajtót halkán kinyitó keze  
bemocskolódott – elrejtette mélyen;  
és megcsörrentek a zakózsebében  
a borból visszajáró kopekek.*

*Az út üres volt. Csikkeket mosott  
szét bő vizével az ereszcatorna.  
Eszébe jutott az a szög s goromba  
szó hagyta duzzadt ajkát el, szítok,*

*mi még soha. Felfogva végül ezt,  
el is pirult saját otrombaságán,  
s ha troli nem jön, gyökeret ereszt,  
úgy elcsodálkozott tulajdon száján.*

*Göncét ledobta, alig ért haza,  
nem nézve a verejték illatában  
úszó kulcsára, mely követve a  
legelsőt, fordul majd sokféle zárban.*

1970

BAKA ISTVÁN fordításai

# A tárt szárnyú lepke

(III.)

3.

Fekete és fehér; a fák között az árnyékok, fény és sötétség, és közte a színek! A tócsákba csapódó esőcseppek! A fehér és szürke felhők!

Hányszor gondoltam azt kisfiú koromban, félálomban a homályos szobában: kifeszítem a karjaimat oldalra, teleszívom a tüdőt, és egyszerre, minden erőmmel, lassan, mégis könnyedén felemelkedem a földről, s mindaddig, míg csak az izmaim bírják, kitárt karral repülök! És soha nem próbáltam meg, igaz lehet-e, de soha nem próbáltam meg, miért, miért?

Istenem, behunyom a szemem, és egy széles hentesbárdot látok, egy famarkolatú, gyűrűs, durván köszörült, lucskos hentesbárdot, nagy sebesen, gépies szabályossággal oldalról belém hatol, le és föl, le és föl, és egészen vékony szeleteket vág le belőlem, finom rajzolatú keskeny szeletkéket, hosszú csíkokat, amelyek a gyors és pontos munka közben csaknem összegöngyölödve penderülnek odébb.

Ahogy an egy délután, hazafelé utazva, a metrón ötlöttem ki, hogyan fékezhetem meg a bútorokat: a vagonvégi ajtóhoz szorulva álltam, nem éppen rossz hely, igaz, a megállókban, az ajtó nyílásakor nem védekezhetem a lökdösődések és a tolakodások ellen, de közben a hátamat a zöldre festett vagonfalnak dönt-hetem, védelem ez mégis, és főleg!, kapaszkodnom nem kell, legalább a kezem, a tenyerem bőre tiszta maradhat.

A kereszteződésen átvágva nem hazafelé kanyarodtam, a háztartási boltba mentem be, láttam már, hogy itt egymásra halmozva fénylenek a színes kis gurigák, szigetelőszalagok, egy fehérét és egy feketét választottam, egyet a parkettára, egyet a fehér falra, nem mintha elhihetném, hogy mindez több lehetne, mint a változás felismerése, de legalább a tudás illúziója, ha más már nem jut. Egy-egy csík az üveges szekrény minden lábához, fent, ahol a teteje a falhoz ér, feketéből, egy-egy csík a könyvespolchoz is, az asztalhoz, az ágy lábaihoz, és végig a falra a fekete jelek, mégis biztosabb ez, mint a ceruza elmosódó vonalai, le-ültem aztán, ahogy elkészültem, csíkok és vonalak, akár egy különös térképen,

igen, akár egy befejezetlen koordináta-rendszer, talán soha ne tudjam meg, akarnám-e a végjátékot, a befejezést;

egy ismeretlen táj különös vonalai, csoda volna, ha azt mondanám: forog a Nap, forog a Föld, a csillagok, a bolygók, a házak, a szobák, a bútorok, forog, forog minden, és egyedül csak én vagyok a középpont, én, én, én!

Felugrottam és kirohantam a konyhába, a csapnál, a kisasztal fölött a falióra,

leakasztottam és a szobában a földre fektettem: néztem a mutatókat és hallgattam a kattogást; íme!, hát ez az! Így lehet teljes a világ!

Ritmus és körforgás, a tökéletes rendszer!

Reggelente leragasztom a parkettra az újabb szalagokat, felragasztom a falra a következő csíkokat, és délután, ha hazajövök, az első pillantásom már a közben megtett utat méri föl, nem, csodálkoznom már igazán nincs miért, elmúlt ez, és elmúlt a félelem is, hideg bizonyosság maradt:

fekszem az ágyon, félálomban, álom és ébrenlét között, vagyok, aki vagyok, egyedül és tökéletesen, forog körülöttem minden, vonalkák és csíkok, és a ketyegés, a látható és a hallható ritmus, és a kettő között az eltéveszthetetlen játék, az összhang, a lassú, hallhatatlan dobogás, ahogy a bútorok körbevándorolnak, s az elviselhetetlenül gyors, éles ketyegés, ahogy a fekete mutatók minduntalan állva hagyják őket,

mintha nem tudnám, hogy ez ugyanaz a ritmus, mintha nem látnám és nem hallanám!

És ez akkor volt, hogy néhány napra az első találkozás után újra láttam azt a fiatal nőt, most nem fehér ingben, sőt, valami egészen sötét, fekete pulóver, s ettől csak még fehérebben világított a bőre; én szokás szerint az ajtó melletti kis sarokban, és akkor hirtelen csak ott állt előttem, nem, nem nézett eleinte rám, de pontosan éreztem, hogy tudja: ott vagyok, és csak egészen lassan fordította felém a fejét, úgy vizsgálgatott, mintha életében először látna, a fekete pulóver szorosan a derekára, a mellére simult, fekete volt a szeme is, és a haja,

lehetetlen, hogy ne emlékezne, néztem vissza rá, lehet, hogy elhiggye: ilyen könnyű engem becsapni?, és ha még bele megyek is ebbe a játékba, vajon mi lehet a célja?,

rózsaszín, egészen halovány a szája, kicsit nedves, mintha éppen most nyalta volna meg, a metrókocsi gyenge neonlámpáinak fényében is csillog, akár egy friss giliszta, egy gyűrűs testű csimasz, jutott az eszembe, de vajon tényleg nem ismer meg?, most elfordítja a tekintetét, mint aki közönyösen nézelődik, a fülcimpáján csaknem színtelen apró pihék, és megmerevedik a teste, nem bírja már a színlelést?, nem, valami egészen más, nézek én is arra, a bordó ülésen két ember, szorosan egymáshoz bújva,

fiatal, kövérkés testű fiú, és egy hosszú hajú lány, a fiún valami színes kabát, akárha sportmez volna, a felirat rögbicsapat neve, a lányon fényes ruha, gusztustalanul virító rózsákkal, a fiú hátrahajtja a fejét, behunyt szemmel, szaggatatlan lélegzik, kövérkés, puha arcán belappad és felduzzad a fakóbarna bőr, a lány a vállára hajtja a fejét, és a keze ütemesen jár a rögbikabát takarása alatt, föl és le, alig-alig gyorsulón, az a:ca álmodozó, mint aki távoli zenére figyel, vagy a munkáját végzi, gépiesen és öntudatlanul,

kattognak a kerekek,

aztán a fiú teste megfeszül, előrerúgja a lábait, felhorkant, szinte hörögve, hangosan, s lassan csúszik vissza az ülésre, a szeme résnyire nyílik, az arca vörös és fényes,

a lány keze még a kabát alatt, mielőtt kihúzza, a csuklója finom, körkörös mozdatásával ledörzsöli a tenyerét,

most törli le, jöttem rá, most törli le,

én is éppen így, ezzel a mozdulattal, a csuklóm és a kezem összjátékával szoktam az ebédlőben lekaparni a kanalam aljáról az odatapadt főzeléket, a kékszegélyes tányér szélére rakom, és körkörösén elforgatva végighúzom, látom, ahogy apró dombocskává gyűlve fennmarad a sárgásbarna szaft,

a lány pedig már végzett, a bordó ülésre, maga mellé ejti a kezét, s most már az is mozdulatlan, ahogy a teste eddig,

ülnek csak, szótlánul, a fiú a lámpákba bámul, a száját résnyire nyitva, hosszan préseli ki magából a levegőt, fújtat, de egyre csendesebben. Most hol száll le vajon ez a nő, gondolkodtam, magam elé képzeltem az utat, az utazást a házak alatt, a helyeket, ahol még soha nem jártam, bár persze tudom, nem kellene mást tennem, mint a szétnyíló ajtókon át a mozgólépcsőhöz sétálni, megállni és figyelni:

először a régi gyáracsarnokok, a hatalmas üveglakok, a kopár falak, lent, a bejáratoknál már színes plakátok, belülről halk zene;

aztán a buszállomás, a pöfögő, kormos farú, sárga buszokkal, a várakozás savanyú szagával;

s rögtön utána egy útkereszteződés, a kattogó lámpák, egy szálloda, barna ablakok, szemben ócska barakkok, hosszúnyakú, sárga daruk;

a következő a piac, szürke kőből rakott templom, a fűben, leterített kabátokon gyerekek alszanak, egymásra hányt bódék, szemét;

aztán az állomás üvegcsarnoka, az óriás vastraverzek, a narancsszín, dübörgő dieselmotordonyok, a kék vagonok, a gumikerekű targoncák, a gipszstukkók alatt, a sarokban ülve egy asszony, két gyerek fekszik a lábainál, az üvegfal közepén óra, szemközt egy áruház, fénybetűk futnak a homlokán, színes zászlócskák;

és aztán az egymáshoz tapasztott házak, a tornyocskák és a kopott ablakok, a boltok kirakatai, a vedlett vakolat, és végül a park, közepén a szökőkúttal, a csillogó, szürke épülettel, szálloda ez is, mellette rendőrség, templom, járdák, autók, emberek;

kártyalapok, megint nem tudok másra gondolni: összevissza görbült, maszatos kártyalapok;

mint a kitépett lepkeszárnyak,

hát minek, minek is?

Sem képzelet, sem tapasztalat nem kell.

Fekszem az ágyon, ébredés és álmodás.

A világ, mint kész szervezet, s benne minden egyes ember, minden egyes nap, minden egyes történet, ahogy arra törekszik, hogy fennmaradjon, hogy maga is kész szervezet legyen, teljes és egész, ép és sérthetetlen.

És én. Hidegen és üresen, mert itt állok a középpontban, de mégis, mégis!

Oly nyilvánvaló pontossággal érzékelem, igen, túlságosan is jól érzékelem a képességeim határait, ezt az elviselhetetlen szűkre szabottságot, a szűk határokat; valami visz, visz magával, s mégis csak itt maradok.

Tegnap vagy tegnapelőtt, az biztos, hogy éjjel volt, állandóan fogakkal ébredtem, de ezek nem voltak fogsorba rendezve, csak egy halom összefűzött fog,

nem mint egy nyaklánc, pontosan úgy, mint a türelemjátékban a keménypapírból illeszkedő apró darabok, és ahogy az állkapcsommal terelgettem őket, ide-oda csúszkáltak, miközben erőlködtem volna, hogy kimondjak valamit, valamit, ami elgondolva már megvolt bennem, ám sehogy sem lehetett teljes a kimondás nélkül, sőt, magam sem érthettem így egészen tisztán, noha a fogak csúszkálása, a hézagok, a csikorgások, de még a terelgetés érzése is szorosan a gondolathoz tartozott, igen, ehhez az elhatározáshoz, a reményhez, amit a szüntelen, és egyre görcsösebbé váló harapdálással próbáltam megragadni, a remény; és aztán reggel a pillanatnyi öröm, a siker, ahogy a nyelvemet végigfuttattam a fogsoromon.

És mindjárt a csend.

És a csöpögés.

Mert a konyhában, a mosogatónál csöpög a csap, nem zár rendesen, bár két kézzel is rászorítottam már, de akárha valami visszatarthatatlan erő nyomná, újra előbuggyantak megint a vízcseppek, nem mintha nem hallottam volna arról, hogyan kellene megjavítani: bőrizés, így hívják a kis gumikarika cseréjét, biztos, hogy egyszer majd megcsinálom, ha lesz rá időm, bármikor megcsinálhatom. Mint az óráketyegés.

Amikor már hazafelé jöttem, a metrólépcsőről felérve nem is hittem el a látványt: narancssárga kabátos apró alak mászott a földön, igen, mintha egy kifejlett embert, egy férfit derékban fűrészelnek el, és mégis él még, mozog, fordítja a fejét, felemeli a karját; hihetetlen volt, mégis ezt láttam: a furcsa kis szörny valami szürkés állványt tartott maga előtt, abba kapaszkodott, de lefelé nézett, maga elé a földre, s a legmegdöbbentőbb, hogy a két karja, a teste, a feje éppoly természetesen élt és mozgott, mint a többieké, azoké az embereké, akik rá egyébként ügyet sem vetve mentek el mellette,

igen, rémületes volt a látvány, mégis rögtön valami öröm is támadt bennem, igen, szinte diadalérzés, anélkül, hogy meg tudhattam volna mondani, mi fölött is arathatna e szörnyecske létezése győzelmet, de már ez, a bizonytalanság is elég volt az ujjongáshoz, ahhoz, hogy csaknem reménykedni kezdjek.

Hirtelen egy másik fej bukkant fel az előbbi mellett, aztán a nyak, a vállak és a karok, mintha a földből, a ragacsos aszfaltból támadna egy újabb alak, csak-hogy ez tovább növekedett, a mellkasa, a dereka, és végül a lábai is; a kezében, akár egy kígyófarok, fekete, hosszú tömlő;

persze akkor már tudtam, hogy telefonszerelők, mind a ketten csak telefonszerelők, kis alumíniumlétrán az aknában, láttam a gödröt is;

telefonszerelők;

aknák és folyosók, kábelek és vezetékek az aszfalt alatt, a város belei;

vagy értettem ezt már akkor is?, ahogy a narancsszín overállt megláttam, nem is lehetett kétségem a férfi kiléte felől?,

de akkor mi, mégis a remény okozta a csalódást?

Öröm és ujjongás?

Üres vagyok, mint egy doboz, készen rá, hogy összetapossanak.

Olyan a testem, mint valami idegen disznóság az ágyamban.

Fekszem, álom és ébrenlét között, nyirkos a párna.

Az idő, ahogy csíkokban kenődik a falra.

Mint akkor, azon a délutáni órán,

akkor, ahogy az alvásomból riasztott fel a csengetés, afféle messziről jövőnek tűnő, mégis erőszakos hang, és éppígy erőszakos volt az ébredésem is: az az izgatótt, szinte már fizikai fájdalommal járó megdöbbenés, amit nem is annyira az aritmikus szívdobogás, a kiszáradt torok bádorgíze, a mozdíthatatlan fej ormótlan-sága okoz, hanem az a testi rosszullétnél sokszorta erősebben ható riadalom, amivel a valószerűtlen változatlanságra ocsúdik az értelem; az a felfoghatatlannak érződő változatlanság, amiben nemcsak a tárgyak, az ágy, az asztal, a szék, a ruháim oly nyilvánvaló idegensége tűnik fel, de éppen a testem és az iménti félálomban még szabadon mozgó gondolataim közötti áthághatatlan gát is;

feküdtem az ágyon, a párna körülölelte a fejemet, a takaró a testemet, pontosan úgy, ahogy az elalvás pillanatában, és ebben éppen ez az ismétlődés, sőt azonosság volt az iszonyatos, feküdtem, és lehunyt szemmel figyeltem, amikor újra megszólalt a csengő, se nem hosszabban, se nem rövidebben, mint az imént, vagyis, ismertem fel, aki az ajtó előtt áll, nemcsak hogy nem siet, de azzal is tisztában lehet, hogy a lakás gazdája, azaz én itt vagyok, és előbb-utóbb ajtót nyitok.

Persze, hiszen a zárban van a kulcs, gondoltam, azt akárki láthatja, de még nem voltam képes felkelni, mozdulni sem, feküdtem, és a két karomat mereven a törzsem mellé feszítettem, mint aki egy imbolygó csónakon kapaszkodva – így is éreztem – próbálja megőrizni az egyensúlyát, negyed négy, pillantottam óvatosan a könyvespolcon fehérlő órára, a vasrácsok az ablakon, száraz forróságot lehelt az utca, az összetöpörödött levelű fák, a moccsatlan függöny, száraz és forró délután volt, és újra megszólalt a csengő, rekedt harsánysággal, de már végképp félretolhatatlanul, lassú, óvatos mozdulatokkal felhajtottam a takarómat, és fölkeltem hát, fölkeltem, mert a félelemnél erősebb volt bennem a kíváncsiság és a várakozás, és ahogy még az imént aludtam, félmeztelenül, a karommal a falnak támaszkodva az ajtóhoz botorkáltam,

Ki az?, szóltam ki, de már fordítottam is a kulcsot,

A postás, válaszolta egy férfihang, s valóban, a kinyíló ajtó mögött ott állt a postás, hozzám hasonló magasságú férfi szürkés-kék ingben, a vállán átvetve a nagy, barna bőrtáska, a kezében egy vastag boríték,

Bocsásson meg, mondta halkán, meglepően udvariasan, a Bányagépteknika kft.-nek hoztam ezt az ajánlott küldeményt, megráztam a fejemet, mint aki rosszul hall, s a postás alighanem így is értette a mozdulatomat, mert megismételte:

A Bányagépteknika kft.-nek jött,

De hát itt nincsen semmiféle kft., főleg nem bányagépekkel foglalkozó, mondtam, mert valóban, hirtelen azt éreztem a legfurcsábbnak, hogy az én lakásomba a postás valami bányagépek miatt csöngessen be,

Miért főleg?, kérdezte azonnal ő is, de én csak megrántottam a vállam,

Nincsen itt semmilyen kft., mondtam most már határozottabb hangon a postás kétkedő és bosszús arcát látva, milyen ritka a szakállas postás, gondoltam közben, de a férfi most megfordította a borítékot, és a címzésen valóban az én nevem állt, ehhez kétség sem fért, pontosan, jól olvashatóan az utcanév és a házszám, de még a lakásajtó száma is,

Nem tudom, valaki talán siethetett, vagy rosszul emlékezett, legyintettem tétován, de a postás, éppen ezt a mozdulatomat kihasználva, előrelépett, egészen egyszerűen belépett a lakásba, átlépett a küszöbön, a testünk szinte összeért, és miközben ez az elviselhetetlen közelség őt nyilvánvalóan nem zavarta, én azonnal önkéntelenül hátraleptem, nemcsak a meglepetés, de sokkal inkább az undorom diktálta védekezésként, oldalazva hátraleptem, gyorsan és leplezetlen riadalommal, ám az iszonyodásomhoz, mint annyiszor, most is rögtön a szégyenem társult, a félelem, hogy a testének ily nyilvánvalóvá tett taszító volta őt, a postást megsértheti, ezért folytatva a mozdulatot rögtön a karomat is fölemeltem, szinte befelé invitáló mozdulattal, a postás pedig vélhetően csak ezt vehette észre, mert a vállával megrántotta az oldalához lapuló táskát, és beljebb lépett, be egészen az előszobába, miközben még mindig a borítékra szegezte a tekintetét, és a másik kezével, mint aki nagyon elgondolkodik, egyenes szálú, dús szakállát simogatta.

Hát, uram, akkor most mit csináljunk, nézett rám, és mintha csúfondárosan csillogott volna a szeme, végigmért, abbahagyta a szakálla babrálását, és begombolta a mellkasán szétnyílt kékekesszürke inget; aligha szánta célzásnak, de ez a mozdulata ráébresztett arra, hogy én még most is félmeztelenül állok vele szemben,

Elnézést, mondtam és a falhoz simulva a szobámba léptem, felkaptam a szék karfájára terített ingemet, süttött a nap, negyed négy, láttam az órát, bányagépek, gondoltam kóválygó fejjel és begomboltam az ingemet,

Nos, akkor mi legyen?, hallottam magam mögül a postás hangját, és ahogy hátrafordultam, megdöbbenve vettem észre, hogy ez a férfi be akar jönni, sőt, ha nem teszek valamit ellene, nyilván be is jön, ide, ahol az én székem, asztalom, az ágyam van, ide, ahol én aludni szoktam, bejön a lehetetével, az izzadtságával, a kék ingével,

Oda, oda menjen, mutattam a konyha felé, miközben az ajtónyílásba léptem, ott leülhet.

A postás bólintott és tétoválás nélkül fordult arra, majd, mint aki ismerős helyen jár, és mintegy megnyugodva, mint aki végre a céljához ért, nagyot fújtván leült.

Hagyjuk ezt a levelet, mondtá, és derűsen elmosolyodott,

Hagyjuk?, döböntem meg, hogyan érti azt, hogy hagyjuk, hiszen ezért tola-kodott be ide, most meg azt mondja: hagyjuk, és akkor vajon mégis mit akarhat, jutott eszembe, de még szólni sem volt időm, amikor a postás újra megszólalt:

Különben sem a tiéd, mondtá,

most meg mire föl tegez, öntött el a düh, ezt a biztosítóban sem tűröm, a tegezést, most pedig itt ez az idegen ilyen pimasz és közönséges módon beszéljen velem, azt már nem,

Ne haragudjon, de megmagyarázná, hogy akkor mit keres itt?, és nagyon kérem, ne tegezzen, miért tola-kodik be a lakásomba, és egyáltalán, kié ez a levél, amit még az előbb nekem ajánlgatott?, kiabáltam egyre hangosabban,

ám a férfit mindez szemmel láthatóan nem zavarta, sőt félreérthetetlenül mulattatta a hevültségem, az, hogy mindinkább elveszítem az önuralmam, miközben ő csak mosolyogva figyel, majd lassú mozdulattal a fotel lábához döntött bőrtáskába csúsztatja a borítékot és csak ennyit mond:

Az enyém.

Elakadt a szavam e szemérmertlenségre, leültem az asztal melletti székre, kié?, suttogtam, kié?, és a férfi most már komolyabb arccal válaszolt:

természetesen az enyém, de az egész ügysem érdekes, csak azért vettem elő, hogy beengedj és beszélhessek veled, mondta és megint leplezetlen elégedettséggel dőlt hátra,

már megint tegez ez a rohadt dög, gondoltam, és ahogy a vonásait néztem, egészen bizonyos voltam abban, hogy már láttam valahol ezt a férfit,

legyen szíves, ne tegezzen, szóltam rá ingerülten, majd, persze nem magyarázatként, hozzátettem:

Maga nem is a postás!

Hát persze hogy nem, mosolyodott el újra a férfi, legalábbis nem úgy, ahogyan azt te gondolod.

Ismerjük egymást valahonnan?, engedtem el a fülem mellett az újabb tegezést,

éppenséggel így is lehet mondani, vigyorgott a férfi és az arcát kezdte el simogatni megint, a szakállát és a bajuszát, lassú, és az volt az érzésem, hogy szinte kihívónak szánt mozdulatokkal, a hüvelyk- és a mutatóujjával szétfésülve az orra alatt a szőrt, végigfuttatta ujjbegyeit egészen a szája sarkáig, ahonnan már marokra fogva görbítette előre a szakállát, és így, ahogyan most meglehetősen közletről láttam ezeket a mozdulatokat és persze a férfi arcát is, mind feltűnőbbé vált, hogy bőrének inkább sápadt, mint egészséges színéhez, öreges ráncaihoz egyáltalán nem illik ez a dús feketeség, sőt, miközben ujjai újra meg újra végigfutottak a bajuszon és a szakállon, ez a szőrzet mintha teljesen élettelen maradt volna, igen, lehetetlen volt immár nem látnom, hogy egyszerű, és nagyon is egyszerűen, gondatlanul felragasztott álbajusz és álszakáll fedi e postás arcát, és a mozdulatai sokkal inkább ennek a megmutatására, mintsem a csalás elleplezésére szolgáltak, azaz tulajdonképpen ő maga szólított fel arra, hogy mindezt észrevegyem, ám engem ez a fölfedezés annyira meglepett, hogy miközben a megdöbbenés, a rémület és a felháborodás kavargott bennem, lázas izgalmamban nem találtam mindehhez szavakat, fölugrottam, de ez a mozdulatom is után félbemaradt, valójában csak a szék karfájára támaszkodva előregörnyedve álltam egy pillanatig, majd lassan, erőtlenül ereszkedtem vissza:

Ez nem lehet igaz, suttogtam, és világosan éreztem, hogy mindaz, ami a kényszerű ébredésemtől e váratlan felfedezésig megtörtént, egyre távolabb sodor valamitől, valamitől, egyre távolabb, mert a maga hihetlenségével a más-kor oly természetes dolgoktól is elszakít,

visszacsúsztam hát a székbe és a férfi arcát bámultam,

ez nem lehet igaz, suttogtam, és néztem a szemeit, az arcbőrére ragasztott álszőrzetet, és ő, mintha csak valami módon követné a gondolataimat, újra csak legyintett, és óvatosan lehúzta az arcáról előbb az álbajuszt, majd lassan, vigyázva az álszakállt is, a markába gyűrve a táskájába gyömöszölte mindkettőt, megdörzsölte arcán a megpirosodott bőrt, és rám mosolygott:

Na, ehhez mit szólsz, ugye most elállt a szavad?, figyelte mohó örömmel a megdöbbenésemet.

El, suttogtam, és ezzel igazat is mondtam, mert ez volt minden, amit kipré-

selhettem a számon, ez volt minden, amit még mondhattam, hiszen láttam, hogy az álszakáll és az álbajusz förtelmessége alól milyen arc bukkan elő, próbáltam elhinni azt, amit láttam, azt a furcsa és idegen összességet, ami akár az én arcom is lehetne, megöregedve és ráncosan,

ez lehetetlen, suttogtam, ez lehetetlen.

Úgy van, bólintott a postás, ez lehetetlen, és te nem is tehetsz mást, mint hogy nézzél, nézzél.

Azt hiszem, maga nagyon hasonlít valakire, akit ismertem, mondtam remegő hangon.

Fölösleges ezt játszani, húsz évnyi idő van közöttünk, kerek húsz év.

Húsz év?, ismételt el, mintha tényleg ez lehetne a fontos, ugyan!, csaptam aztán dühösen a székre, hülye álom az egész,

Húsz csodálatos év, nyugtázta a postás, álmodni meg, ha jól emlékszem, soha nem is szoktál, tette hozzá gúnyosan,

de hát, akartam mondani, de hát én ezt egyszerűen nem is hihetem el, még akkor sem, ha látom, hiszen ezzel, ha megteszem, mindaz, amit eddig az életemnek hittem, egyszeriben csak jelentéktelen epizóddá, a legjobb esetben is csak egy lényegtelen tévedéssé válik, igen, ha ezt elhinném, akkor már csak azt hihetném, ami más, mint amit eddig éltem, akartam mondani, de a döbbenet, ami egyre erősebbé vált bennem, erősebbé, mint a testemet irányító akarat, megnémitott és mozdulatlanra tett, és ráadásul, hogy még teljesebbé váljon a megaláztatásom, látnom kellett azt is, hogy a postás nem csak érti ezt az iszonyú félelmemet, de valami szánakozó jóindulatféle is tükröződik az arcán,

Nem kell mondanod semmit, emelte fel a kezét a postás, hiszen te is tudod, hogy bármit is mondanál, szánalmas és kisszerű lenne, és később éppen te bánád a legjobban, persze azt se hidd, hogy most majd minden megváltozik körülötted, nem, ó, nem így történik ez, és én nem is ezért jöttem, látni fogod, hogy az eddig esetlegesnek és jelentéktelennek hitt „körülményeid”, mindazok, amiket olyan könnyen alakíthatónak és tőled függőnek hittél, sokkal, de sokkal erősebbek és fontosabbak nálad, persze, ezt is nevezheted majd értékes tapasztalatnak, de most már tudd: nem hiheted, hogy az apró részletek, az annyira fölöslegesnek és elhanyagolhatónak gondolt semmiségek, az elúszó percek valami titokzatos és előbb-utóbb szükségszerűen kibontakozó összefüggés szerint szerveződnek, nem, most már egyszerűen nem hiheted, hogy a nyomasztó külvilág mögött egy lassan érlelődő terv rejtőzik, nem, meg kell értened és el kell viselned, hogy éppen ezek a részletek, a jelentés nélküli töredékek nem mások, mint részletek és jelentés nélküli töredékek, ez az egyetlen értelmük, ha lehet ezt mondani egyáltalán, s ez az egyetlen értelem vagy így már te magad is, a várakozásoddal és a reménykedéssel, nem a titkos jövő idő, nem a leendő beteljesülés, hanem mindig is a végtelen jelenvalóság, egy test, amit kitölt a maga fizikai értelme, a létezésének a kiszolgálása.

De ha ez így van, akkor maga, akkor maga hogy kerül ide egyáltalán?, kiáltottam kétségbeesetten, még ha mindez így lenne is, maga nem létezhetne, de legalábbis nem jöhetne csak így ide, nem ülhetne egy szobában velem,

s ahogy ezt kiáltottam, a félelemtől megbicsaklott a hangom,

Igazad van, igazad van, nincs mit mondanom, válaszolta lassan, tagoltan, én

magam vagyok az üzenet, nézzél meg jól, nézd meg a testemet, a bőrömet, az arcomat, nézzél meg engem és nézd meg magadat, éppen húsz év van közöttünk, húsz év, hát azt mondom, ne rémülj meg, ne a romlást, a lassú rothadást lásd, hanem a bizonyosságot, hogy íme, húsz évig azt teszel, amit akarsz, íme, húsz év alatt megfordíthatasz mindent, ami eddig veled történt, ezért vagyok most itt, ez az üzenet, ez az, amit én jelentek, érted?, azzal a vállára vetette a kopott barna bőrtáskát, és elindult kifelé.

Álljon meg!, ugrottam föl, csak így el akar most menni?, hát nem!, kiáltottam rá, nekem ez nem kell!, mégis, hogyan hiheti, hogy megteheti velem ezt?, mert hirtelen megértettem, hogy az eddigi életem minden szenvedése semmiség ehhez az iszonyú büntetéshez képest, takarodjon innen, nem érdekel ez a színjáték!, hát nem érti, hogy ha mindezt, ami itt történt, ha mindezt én elhinném, hogyan lenne értelme bárminek, amit eddig az életemnek nevezhettem; ha megszűnne a bizonytalanság, az értelmet adó rettenet, hogy vajon holnap, a következő napon, a következő órában és percben is létezni fogok-e?

Hogyan?

Hiszen ez az egyetlen felismerhető értelme az életemnek, a bizonytalanság, a tudatlanság,

ha nincsen kétségem affelől, hogy megérem még a következő napot, akkor minek éljek?

Takarodjon innen, suttogtam erőtlenül, takarodjon,

Próbálj megütni, vigyorgott rám, és az arcán torz maszkká rándultak a vonások, hátat fordított és kísétált az ajtóig, kinyitotta, de még hátrafordult, ne félj, mondta halkán, szelíden, ne félj!,

aztán elmosolyodott: és ne felejtsd el kulcsra zágni az ajtót, tette még hozzá, tudod, ez egy hatalmas város, itt igazán minden megtörténhet, nem is szólva arról, hogy a mai világban az ember nem lehet eléggé óvatos,

megfordult, és ráérő léptekkel leballagott a lépcsőn,

becsuktam mögötte az ajtót, becsuktam és kulcsra zártam, aztán odaálltam a mosdóhoz, a tükör elé, és megnéztem az arcom, a bőrömet és a szememet, ami mögött izmok és idegek, vértetek és sejtek zsúfolódnak felfoghatatlan rendben, és én e rend részeként látom őket, látom a működésüket és az őket felemésztő lassú bomlást,

látni fogom és figyelni,

mert ez az egyetlen maradt,

a figyelem,

az én egyszemélyes poklom, a percek, az órák és a napok, az összerosódó csíkok, amiknek egyetlen jelene van, a figyelem, a pusztulás pontos látása, az én megbonthatatlan és feltörhetetlen szenvedésem,

ez a pokolbeli büntetés, ahol az életemet még egyszer felül kell vizsgálnom a megismerés pillantásával, és tudom, hát persze hogy tudom, hogy eközben nem a nyilvánvaló gaztettek és bűnök látványa lesz a legrosszabb, hanem azoké a tettek, amelyeket egykoron jónak tartottam.

Odaléptem az ágyamhoz, lassan ültem le és hanyatt dőltem, a félrehajtott paplanra és az összegyűrt lepedőre, a puha párnára, a mennyezet felé fordított-

tam a tekintetem, és halkan, egészen halkan, hogy csak én hallhassam, suttogtam: most, most, most,  
és a képzelet, a menekülés,  
nem merem azt mondani, hogy remény, sokkal inkább csak száanalom, részvét önnönmagam iránt,  
játék,  
mint a rácsok és a falióra kattogása,  
játék,  
vagy képzelet?  
Valamiféle gyöngesség, fogyatkozás, szorongás és tartózkodás, ami ugyanakkor mind a tébolytól, mind a felemelkedéstől távol tart.  
A képzelet, ami jár helyettem.  
Fekete és fehér,  
a fák között az árnyékok.  
Ha összerándul a gyomor, és izzadság fest foltokat a derengő lepedőre.

3.

Suhognak a levelek, akárha egy száraz tenyér a papírlapokat simítaná végig, alig-alig hatolhat ide a főtéri lámpák fénye, sőt, mintha így, a száradó lombok mögött a sárga fénygömbök sokkal, de sokkal messzebbre lennének, úsznak csak az ablakok előtt, a macskakövek hullámain, fekete és fehér, a fák között az árnyékok, fény és sötétség, és közte a színek! A fehér és szürke felhők!

Félni?,

ha valaki, hát én szeretem a félhomályt, a hosszú délutánok barnaságát, a léptek kopogását a bezárt ajtón túlról, a kövek derengését, a kezemet, ahogy az asztal zöld posztóján nyugszik,

miért nem gyújt lámpát, nyit be néha Dojcsán igazgató úr,

igen, csak ő léphet be hozzám kopogtatás nélkül, és persze meg is teszi, nem mintha ez szabály volna, sokkal inkább a helyzetem tudatosítása,

látok még, egészen jól látok így is, válaszolom neki, miközben ő, meg sem várva, hogy befejezzem, már fel is kattintja a kapcsolót,

azért így jobb, nem? emeli fel a mutatóujját,

igen, bólintok, igen, természetesen,

talán csak én képzelem, hogy gúnyosan mosolyog,

tudom, ha eljön a következő délután, akkor sem fog kopogni.

Vigyázva, vigyázva lépkedek, nehogy megroppanjon akár egy ág is a lábam alatt, milyen régen jártam már e fák között!, lám, naponta üldögélek itt, és mégsem jöttem erre, és most, hogy a fák közé merészkedtem, mégsem a múlt, az emlékek izgatnak, hanem az érthetetlen vágy, amivel ezt a furcsa idegent keresem, jó, talán fölösleges is a vigyázat, hiszen, ha engem figyel, hát nem a gallyak reccsenése fogja a nyomomra vezetni, nem, ha már úgylátom jár.

Köd volna ez? Vagy lassú füst? A fák között?

Hát tudom én, hogy mit keresek itt? A sötétben, a fák között, egy ismeretlen nyomát követve?

Hogy megint csak a képzelgés? Önhittség?

Hiszen ott van, ott az ösvény végében az a furcsa árnyék, most bukkan ki a fényre, átvág a téren, a szálloda előtt, fel a domboldalnak.

Miért, hogy csak nekem tűnik fel?

Kevesen járnak már az utcán, de mégis: a szálloda portáljánál unottan cigarettázik a londínerfiú, a túloldalon, a padon még ülnek, autó kanyarodik a liceumi úton, a lámpafény végigsöpör a fák csúcsán, a kolbászok, sonkák kirakata mögött a hentes fakó ronggyal törölgeti a műmárvány pultot, a fényes darálót, ott, a járdán is egy összekapaszkodó pár, a férfi magas, egyenes vállú, a nő, aki belékarol, kettőt is lép, míg ő egyet, kutyaugatás, vonatfűtty az állomás felől; hiszen minden ugyanaz!

Miért, hogy mégis csak nekem tűnik fel?

Átvágok a téren, és lám, mintha engem sem vennének észre; be a házak közötti útra a férfi után, fel a domb felé, szorosan a falak mellett, az árnyékban maradva, az ablakok alatt.

Egyre lejjebb a város, a háztetők, persze még itt is a külvárosi utcácskák, kint is vagyok, bent is vagyok, előttem ez a különös idegen; talán csak képezem azt is, hogy néha lassít, az árnyékban megállva félrehajtja a fejét, mint aki hallgatózik?

Hogy menekül vagy csalogat?

Hogyan mondta Turkovits polgármester? A részvét? Ez volna a legtöbb?

A részvét, a részvét!

Hogy feledhessünk és emlékezhessünk, és főleg, hogy a tudás, csillogó pára, a tudásunk elhitesse önnönmagával: akár az alsóváros valamely titkos, vedlett falú belső udvarában zakatoló örökmozgó, amin a fényes acélgolyók látszólag mit sem veszítve a sebességükből újra és újra visszagörögnek az ellensúlyos kis vastájkába, alápottyannak, hogy aztán elindulhassanak megint, igen, ehhez hasonlatosan az emlékező sem tehet mást, mint hisz az önnön elveszíthetetlen sebességében, amivel újra és újra a múltba fordul, s az emlékekből görög a jelen múló pillanatai felé?

De a tudás azért is tudás, hogy mindeközben azt se feledje: az odafönti hunyorgó csillagokban, az asztalra ejtett kenyérszeletben, a folyóparti gömbölyű kövekben, a kék gázlángban és az állva alvó lovakban, a piros masnis kiskutyában és a fésű fogaira hurkolódott hajszálakban, igen, mindenben és mindenben egy és ugyanaz zakatol, az az örökmozgó, amiből mi is vagyunk, és amiben, akár az acélgolyók, öntudatlanul járunk egyre csak körbe, látszólag mit sem veszítve a sebességükből, mégis egyre lassulva és romolva, egészen az utolsó mozdulatokig, addig, hogy éppen a pusztulásunk lökhesse tovább az újabb és újabb golyócskákat.

És ha éjszaka, a lámpaoltás utáni káprázatokban megérkezik a félelem, ha összerándul a gyomor, és az izzadság fest foltokat a derengő lepedőre, a nehéz takaróra, s a testből, mint a lélegzetben gomolygó láthatatlan vízpára, a félelemmel felszáll a tudás, mint a test nélküli pillangók, a tudás a romlásról és a részvétről, arról, hogy mert csak egy, és mindig is csak egy örökmozgó működhet, hát a részvéttel és a félelemmel nem csupán önnönmagunkat, de a bennünk fortyogó és kavargó anyag természetét is sajnáljuk, bizony, szánjuk a párnát és az

asztalt, a szőnyeget és a vakolat szemcséit is, a szobrokat és a papírokat, a falakat és a fák árnyait, szánjuk a bernük és a bennünk lakozó anyagot, mint ahogy a világ teremtményei iránti részvétünk sem más, mint önnönmagunk szomorú szeretete, a szeretet mint vágyakozás és nosztalgia.

A részvét, ami akár az alámosott löszfal, leomlik. A részvét, ahogy a bicikli-vázhoz kötözött kutya sem tud megállni a futásában mindaddig, amíg a szíve az izmaihoz pumpálja a vért.

A részvét, a részvét. Én tudom.

Ez élt hajdan a plébániatemplom tiszteletesében, Mihály atyában, amikor magához vette a virágültető púpost a Gyöngyvirág kocsmá elől, s a részvét adott szerelmet a vastag karú hentesnek az öleléshez, a részvét ébresztette fel az egyedüli bajnok Veperdi urat a küzdelem és az iszonytató ütések vörös kódéből,

és nem más, mint a részvét tanította ki Slehoczki Pál levélkézbesítőt a hírhordás egyedül emberséges mesterségére, arra, hogy a pontosság és a megbízhatóság erénye olyan, mint a nemes ital aromája, ami már a nyelv ízlelőbimbóin megmutatja az erejét, de csak az idő segítségével, a gyomorból visszaáradó forróságban teljesedik ki egészen.

Slehoczki Pál ugyanis megértette, hogy létezik a munkának és a szeretetnek olyan módja is, ahol a sokszor csaló látszat éppen a hanyagságra és a nemtörődömségre vall, és a minden cselekedetet mozgató részvét is csak utólag melegedhet meg a címzetek szívében, megkésve, de talán annál forróbban és könyőreletesebben.

Slehoczki Pál, a postás, kötelességének tartotta, hogy hosszan gondolkodjon a levelek sorsa felől, s e hosszas gondolkodással csalhatatlan ösztönné finomította a sejtelmeit. S mert az ösztön megtévedhet a bizonyosság nélkül, hát Slehoczki Pál nemcsak oszlopcskába rendezte a küldeményeket, de nem habozott felbontani sem a haloványkék borítékokat, ahogy a ráncos bőrű, rothadó szilvát is felpattintja az ember, csakhogy borzadó kíváncsisággal nézhesse a barnás szemcsék közt tekergő sárgásfehér kukacot.

Igaz, a levélhordót éppen nem a kíváncsiság és nem is a borzongani vágyás vezette, hanem a kötelesség és a részvét, a mesterség tudása és alázatos szeretete. S mindez nem csupán arra bírta, hogy aggályos pontossággal elolvassa a szomorúságokról hírt adó leveleket, de arra is, hogy aztán maga elé húzza a város részletesen megrajzolt térképét, fontolgatva szemlélje a zegzugos utcák rajzát, a házak színes téglalapjait, és a homlokát ráncolva, az orrát gyömöszköelve megválassza a célpontjait: a polgárokat, akiknek az ajtóból visszafordulva, minden magyarázat nélkül átnyújthatja a borítékot, a más nevére küldött rossz hírt, a szomorúságot és a bajt, amit így már ők kötelesek továbbadni, leülni és a címzett szemébe nézni, elfogadni a felkínált pohár bort, morzszálni a süteményt, beszélni a világ csordogálásáról és a dolgok elvillanó értelméről,

igen, Slehoczki Pál tudta azt, hogy nincsen olyan rossz hír, amit ne gyógyítana a részvét és a szavak csobogása, tudta, milyen könnyű elbódítani a reménykedőt, s tudta, hogy tán bárki is azt hiheti, csupán eljátszaná az erőt és a bátorságot, ám amiként a kimondott szó, úgy a játék sem maradhat büntetlen, avagy következmény nélküli, és zárulhat ugyan kulcsra az ajtó a levélhozó vendég mögött, de a játék már eljátszotta a szomorúságot és a fájdalmat, s a szomorúság

és a fájdalom sem vetheti ki többé magából a játékosságot, a bor illatát és a sütemény baracklekváros ízét.

És mert Slehoczki Pál, aki a város térképére rakosgatta a kék borítékokat, majd szürkületkor újra oszlopocskát formált belőlük, s a rézcsatos, barna bőrtáskába süllyesztette őket, hogy a pislákolva fel-felvillanó lámpák alatt a délelőtti jó hírek után most a szomorúságot hordja szét, Slehoczki Pál hát nemcsak postás volt, de gyógyító is, a lélek ismerője, akiben a részvét és a szánalom kalapált, s aki előre tudta a rossz érkezését, de magával vitte a gyógyulást is.

Csakhogya,

van még, aki ne érezte volna ezt?, bárki megtudja, aki a későnyári csillagokra bámul,

nincsen elviselhetetlenebb a tudásnál,

ezért aztán e titkos alkonyati útjain Slehoczki Pál nem csak a részvéttől és a szeretettől, de a pálinkától és a savanyú boroktól, a sör keserűségétől is bűzlött, és a lépései, mintha valami földre rajzolt ugróiskolát próbálgatna a macskaköveken, hol előre, hol oldalra vitték őt, vagy éppen ösztövére teste, mintha a sarkon egy váratlan légmozgás taszítaná ellen, megbicsakló fejével hátra tántorodott;

igen, alkonyattájt Slehoczki Pál undorítóan részeg volt és hangosan fújtatott, nyitott szájával kapkodta a levegőt, csuklott, és az ujjait széttárva, hadonászva kergette magától a kísértő árnyakat. De persze senki nem szólt meg őt ezért, sőt, hiszen mindenki azt kívánta, bár éppen hozzá tartana, bár éppen hozzá vezetne ez a kacskaringós út, mert mégis jobb megkapni a másnak címzett rossz hírt, mint kora reggel ajtót nyitni a zavartan köhögéssel távoli ismerősnek, nem, nem szólhatott senki a Slehoczki Pállal úszó felhő miatt, s nem szólhatott a fuldokló köhögésért, a szellentések visszataszító recsegéseiért, hiszen kinek is?

Az ember teste nem arra lett kitalálva, hogy elviselje a lélek szenvedéseit, s a részvét, a részvét, amivel a lélek elveszi a fájdalmat és a szomorúságot, rögvést a test pusztulásában kárpótolja magát.

Talán ezért történhetett meg, hogy egy koratavaszi estén, amikor a legkeskenyebb utcácskákban is égtek már a lámpák, s az alkonyati csendet az esti séták ráérős kopogása váltotta fel, és a líceum udvarra nyíló dísztermében rendes szökása szerint összegyűlt a város Művelt Társalgó néven nevezett közönsége, hogy az egymásba olvadó hétköznapiakat feledve a szellem játékával bontsa színes, könnyű szálacskákra az álmokra és a vágyakra tapadó nehéz selymeket,

igen, ezen az estén Slehoczki Pál megállt a metszett üvegű, szárnyas ajtó előtt, megrántotta a vállán a bőrtáskát, a szemébe húzta a szürke sapkát, s a nyakán összefogta a bő lebernyeget, de mielőtt még bekopogott, s főleg, mielőtt még benyithatott volna, a fejét oldalra billentve behallgatózott, bekémlelt az árnyékos kis terembe.

Odabenn a meleg sárga fényben Dojcsán igazgató úr,

az én igazgatóm,

egy régi történetet beszélt a kipirult arcú, nedves ajkú hölgyeknek, egy régi történetet, amit valamely vastag lapú könyvben olvasott a hosszú múzeumi délutánokon.

S mert Slehoczki Pál jól sejtette, hogy a történetek csordogálása hasonlíthat a

napsütéses délelőttök lassú lopódzásához, igen, hogy a történetek varázsa is éppen arra a zezzugos határmezsgyére vezet, ahol minduntalan az álomból az ébrenlétbe, az ébrenlétből az álomba feledkezik az ember, s nem csupán e lebegés ámitja el, de az is, hogy megérti, éppen ez a folyamatos veszteség, a tünékenységgel elfeledhetetlen fájdalma a legtöbb, amit a gondolkodó teremtmény megtudhat a saját sorsa felől;

a melankólia, mi más?, ez az emberhez egyedül méltó állapot;

hát Slehoczki Pál nem kopogtatott be rögtön, hanem maga is Dojcsán igazgató úr szavaira figyelt, a történetre egy távoli föld messzi városáról, ahol a télvégi időben a farsang ünnepei jártak.

Mulatságok és maskarádék, durrogó pezsgős borok, citromos illatú italok, a petárdák foszforos füstje ünnepelte ott a tél eltakarodtát, mindez azonban cseppet sem zavarta, s főként nem tántoríthatta el e messzi város hölgyeit, művészszerető asszonyait és irodalomértő urait, hogy, mint más szerda estéken, úgy e történet idején is ellátogassanak a Rózsa kávéház szobájába, s meghallgassák a múltból a jövőbe, a jelenből a képzeletbe cikázó meséket, meghallgassák a tartományi fővárosból utazott nagyhírű, fehér inges író, aki a haját hátrasimítva, zöld kabátkájának gombjait számolgatva egy novellettet olvasott fel nekik, egy balladát a mesésen távoli Európa valamely messzi vidékéről, egy fenyveserdő sziklás várkastélyáról, s a sötét falak közt lakozó sápadt grófról, aki csak a fiatal lányok, s a túlsordulásig érett asszonyok meleg vérével táplálhatta a testét, ám semmivel nem langyosíthatta át a végzetesen kihűlt szívét, mint ahogy nem téphette ki a belégýökeredzett bánatot sem,

ezért aztán, hiszen az ember természete hányszor diktálja így!,

a fájdalmát pusztításra, a szomorúságát gyűlöletre fordította, s éjjelente kicsorduló vérrel válaszolt a tarajos hegyek mögött lebukó Nap szenvtelenségére.

S mert minderről oly szépen, egyszersmind oly erővel szóltak az író úr szavai, hogy a napsütötte bőrű asszonyok, a kacsafarok frizurás urak mellől szinte észrevétlenül eltűntek a kávéházi szoba aranycirádás falai, elhalkultak a petárdák durranásai, elsüllyedt a város, mint ahogy az álomba merülve tűnik el a test világa, s az ébrenlétbe merülve távoli emlékké foszlik az álom, elsüllyedt a karnevál, a csiszolt tükrök, a cilinderes lámpák csillogása, csak a fáklyák lobogása, a fenyők zúgása, az eleven tűz és a gyilkolás jege maradt.

Ezért, amikor az iskolakert mellett kanyargó karneváli menetből kivált García úr, az Állami Mezőgazdasági és Befektetési Bank oly sokak által kedvelt fiatal gyakornoka, a dákölökés és a kávéházi tréfák mestere, aki a karnevál estéjére csimbókos szőrű báránybundát és vörösre festett szarvakkal ékesített álarcot vett magára, s átvágott a sötét utcácskán, hogy hirtelen gondolatában bekopogjon a félhomályos kávéházi termecskébe, ugyan, ki csodálhatja, hogy a szavak bódulatába feledkezett hölgyek, s a történetekkel mákonyozott urak nem láthatnak mást, csak egy imbolygó szörnyalak hegyes szarvakkal rémisztő árnyékát, nem hallhattak mást, mint az álarc rejtekéből torzan bugyborékoló iszonytató mormolást?, hát a rémület úgy csapott közéjük, ahogy a szálkás szigony fúródik a parti vízben sütkérező halak langyos húsába, pusztító rémülettel, rémületes pusztulással;

felugrottak hát, és kiabálva az ajtóhoz rohantak, s e rohanásukkal a földre ta-

szították a gyakornokot, a földre lökték és átgázoltak a testén, ahogy a víz sodorja el a súlyos fatörzset is, s a női cipellők rézlaposkás hegyes sarkai, az urak acélkoptatós csizmái még vörösebbre színezték az álarchoz illesztett bikaszarvakat,

igen, ahogy a hölgyek és urak kiszaladtak a fűszeres éjszakába, a lampionok alá, s csak ott álltak meg, remegő izmokkal a csillagok alatt, onnan néztek vissza az ajtónyílásban heverő nehéz testre, s csak ekkor ocsúdtak fel az álmaik rémületéből a valóság rémületére, erre a másik pusztulásra, amit nem lehetett nem megtörténné tenni, s nem lehetett nem nézni sem.

S közben pedig már hozzájuk ért a karneváli felvonulás, García gyakornok úr barátai, akik bár borokkal és fehér pálinkákkal ünnepelték a tél halálát, a látásuk nem homályosodott, legalábbis annyira nem, hogy ne lássák a küszöbre zuhant bíborvörös testet, s a csimbókos birkabunda alól kivillanó fehér betétes hegyes orrú cipőket, s ki tudja, mit gondolva a félkörben dermedten ácsorgó hölgyekről, urakról, ki tudja, mit sejtve a kávéházi különterem suttogva emlegetett titkairól, vak rémülettel a művelt olvasóközönségre rontottak, nem nézve asszonyi méltóságot és férfiúi önérzetet, mintha csak ama hajdani sápadt gróf szelleme tombolna bennük, akiről még az imént az író úr beszélt a foltos tükrök előtt. És éppen itt, e válságos pillanatnál tartott különös történetének elmesélésében Dojcsán igazgató úr, amikor,

hát persze,

amikor az ajtó mögött fülelő Slehoczki Pál postás testén diadalmat vett az alkohol és a részvét, és ő, ahelyett, hogy még tán az utolsó pillanatban illendő módon bebocsáttatást kért volna, erős izgalmában mindjobban a metszett üvegnek dőlt, előbb csak hozzápréselte a csatos táskáját, a bő lebernyegét, a szürke sapkáját, majd hirtelen az egyensúlyát veszítve iszonytató robajjal be is szakította az ajtó szárnyait, üvegcserepek esőjét és rémületet sodorva a Művelt Társalgó dermedt hölgyei és halottsápadt urai közé, hörögve és nagyokat bődülve forgott a sötét padlón, miközben az oldalán verdesve csattogott a nagy táska felnyíló, rezes szája.

Ám éppen mert nincsen szörnyűségesebb és titokzatosabb, de éppen így nincsen gyönyörködtetőbb és vigasztalóbb annál, ha a szellem a test előtt képes járni, s ha a játék és a tudás már idejekorán megtörténné teheti a test gyötrelmeit, nem feledve, hogy nincsen olyan szerencsétlenség, amit ne gyógyítana a részvét és a szavak csobogása, s amiként a kimondott szó, akképp a játék is újraigazíthatja a világ már veszni látszó rendjét, mert ha a játék már eljátszotta a fájdalmat és a szomorúságot, a félelmet és a torokszorító rémületet, akkor a fájdalom és a rémület sem vetheti ki magából már a játékoságot,

hát a Művelt Társalgó közönsége látta maga előtt ezt a rémületes alakot, halotta a padló homályából felbugyborékoló hangokat, de nem feledhette el Dojcsán igazgató úr történetét sem, s nem feledhette, hogy a tapintott, látott, szagolt, ízelet valóságnál semmivel nem alábbvaló a kimondott és megnevezett valóság, nem alávalóbb a szavak valósága, s nincsen is, aki közöttük rangsort tudna hinni,

ezért aztán úgy hullt le a ijedség és a rémület a Művelt Társalgó hölgyeiről

és urairól, ahogy az olvadó hó foltjai csúsznak le a piros cseréptetőről az első tavaszas napon,

ezért aztán a test páni félelmén győzedelmeskedett a kimondott szavak csodálatos ereje, amivel ezek a hölgyek és urak képesek lehettek felnyalábolni a hörgő és dadogó postás testét, képesek voltak egy összefirkált, zöld líceumi asztalkára fektetni őt, s képesek voltak rózsaszín füllel közelhajolni a bűzös szájhoz, meghallgatni a suttogást, felnyitni a görcsösen összeszoruló ujjakat, a ragacsos öklöt, lesimítani a benne gyűrődött papírt, a levelet, egy gondosan címzett pecsétetes borítékot,

elolvasni a hírt, amit ezúttal maga Slehoczki Pál kapott, a gyógyító tudású postás, aki e levéllel már nem fordulhatott a város térképéhez, s aki e levéllel már nem lehetett Slehoczki Pál, mert nem olvashatta el úgy a szomorú hírt, hogy ne tudjon róla, s nem kaphatta meg úgy a küldeményt, hogy ne az ő keze adja tovább,

ezért aztán csak egyetlen választása maradt: el kellett hinnie, hogy akár az odafönti hunyorgó csillagokban, az asztalra ejtett kenyérszeletben, a folyóparti gömbölyű kövekben, a fésű fogaira hurkolódott hajszálakban, igen, mindenben és mindenkiben az az egy és ugyanazon örökmozgó zakatol, az, amiből mi is vagyunk, és amiben, akár az acélgolyók, járkálunk csak öntudatlanul körbe és körbe, látszólag mit sem veszve a sebességünkből, mégis egyre lassúda és romolva, egészen az utolsó mozdulatokig, addig, hogy éppen a pusztulásunk lökhesse tovább a többi golyócskákat,

s ahogy a Slehoczki Pál postás testében benne lakik a város minden lakója, úgy a város minden lakójában is él egy-egy Slehoczki Pál, és éjszaka, ha a lámpaoltás utáni káprázatokban megjelenik a félelem, ha összerándul a gyomor, és az izzadság fest foltokat a derengő lepedőre, a nehéz takaróra, s a testekből, mint a lélegzetekben láthatatlanul gomolygó vízpára, a félelemmel felszáll a tudás is, a tudás a romlásról és a részvétről, arról, hogy soha nem csupán önnön-magunkat, de a bennünk fortyogó és kavargó anyag természetét is sajnáljuk, mint ahogy a világ teremtményei iránti részvétünk pedig nem egyéb, mint önnön-magunk szomorú szeretete, a szeretet mint vágyakozás és nosztalgia, ezért aztán a Művelt Társalgó hölgyei és urai éppen annyira egyek a fővárosi író úrral és Dojcsán igazgató úrral, és az őt hallgató nedves ajkú hölgyekkel, mint a fekete kövek közt bolyongó sápadt gróffal és a vérbe fagyott García gyakornokkal, és akárcsak Slehoczki Pál, ők is fuldokolva nyelik a gyomrukban felbugyogó sörszagú csuklásokat, s a szemüket homályosító könnyeket, miközben a vállukra lilás csíkokat rajzol a nagy, rézcsatos, nehéz levelestáska, amiből kifordult az idő, az idő, ami akár a díszterem ajtajából szétfröccsent tükrös üvegcserepek, összerakhatatlanul szétszóródott az olajos, homályos padló deszkáin.

Állok a város felett, nézem a sötétséget.

Úgy folyik el az idő, mint az olaj: nagy, lassú buborékok a napok.

Miért, miért van az a különös érzésem, hogy ismerem ezt a férfit?

Miért nem tudom nem követni ezt a furcsa, idegen árnyalakot? A köszönése? A hangjából áradó szomorúság?

Sötétek már az ablakok is, nem hallani a lépteimet.

Talán még jobb is lenne félni?

Ha valaki boldog a szerencsétlenségben, ez elsősorban azt jelenti, hogy már nem bír lépést tartani a világgal, hogy számára minden széthullt, vagy széthullik, hogy hang többet őt el nem érheti, és semmilyen hangot őszintén nem követhet.

Állok itt a domboldalon, körben a sötét bokrok, a fák mint a felhők, alattunk a város, hunyorog, néha, mintha valami zaj, vagy lélegzet; de egyedül vagyok!

Igen, egyedül!

Hová tűnhetett az idegen?

A házak közt még bizonyosan a nyomában voltam, és még itt, a dűlőúton is előttem járt az a furcsa árnyék; talán a bokrok közé lépett? Ha igen, akkor itt állhat akár egészen a közelemben, s ha akar, nemcsak figyel, de meg is érinthet.

Hányszor gondoltam azt kisfiú koromban, félálomban a homályos szobában: kifeszítem a karjaimat oldalra, teleszívom a tüdőm, és egyszerre, minden izmom erejével lassan, mégis könnyedén felemelkedem a földről, s mindaddig, míg csak bírom, kitárt karral repülök! És soha nem próbáltam meg, igaz lehet-e, soha nem feszítettem oldalra a karjaimat, az izmaimat, miért, miért?

Most válaszoljak, annyi év után?

Alattam a város; máskor ilyentájt már alszom is, s most kitárhatom a kezeim, próbát tehetek?

Olykor azt mondanám: hogyan, miként érezhetek én még egyáltalán fájdalmat, s máskor azt hiszem: nekem ugyan már nem fájhat semmi, sőt tudom is, valójában az elképzelhető legfájdalommentesebb ember vagyok.

A liceumi lépcsőn egy árnyék, a férfi lépked: ez csak ő lehet! De hol kerülhetett meg? Vagy éppen hol mehettem el mellette? Gondolkodni most nincs idő: már le is ért a lépcsőről, az állomás felé kanyarodott.

Ez az! Az állomás! A vonatok!

Nem, itt már nincsen választás: követnem kell.

*(Folytatjuk)*

## *A játékunk, Lukrécia*

„stuprata per vim Lucretia a regis  
filio testata civis se ipsa interemit.”  
Cicero, De finibus... 2, 20, 66.

Lukrécia... egy név, amin  
Senkit nem hívtam még... egyszer  
Sokáig játszottunk, egész éjjel,  
Közben történt, egy székben ült,  
Csak annyi volt, hogy arcát  
Megláttam zárva, összeszorított  
Ajakai előtt a lég halkabb... és  
Akkor így szóltam hozzád, játszótársam  
(Hány éve már!), mint egy ripők  
Utánozva a gaz királyfit lázasan,  
Rekedten: „Ha vágyamnak, Lucretia,  
Nem engedsz, megöllek, és rabszolgád  
Megfojtva melléd fektetem, hadd  
Higgyék, hogy vele...” És engedett.  
Így tovább élhetett a néger – annak  
Képzelem – a rabszolga, nemrég láttam,  
Azóta már öreg, sovány volt, mint egy  
Nyúzott antilop, alultáplált testén  
Piros dzseki átázva mindenütt, arca  
Himlőhelyes, fölfejtethetlen maszk az  
Ittas hivatalnokok között, hátul a  
Buszban lassan bólogat a százszor  
Ismételt, zagyvált történeten,  
Vízhatlan arccal, gondoltam, gumicserje,  
Míg el nem tűnt, azóta, hogyha azt mondod,  
„Lukrécia”, vízhatlan arcú, lassú bólintás  
A válaszom, a „négeres riposzt” – így lett  
Az egyik játékunk „Lukrécia”, játékszünetben  
Százszor ismételtük el.

# Az időhatár

Nem egyszerű határidő,  
Valami sokkal élesebb, nem  
Jelzi például csenevész  
Erdősáv, sziklák, sorompó,  
Őrizet, csak eljön, mint a  
Tolvaj éjszaka, egy fojtott  
Állathang a tyúkólak közül,  
Gazdátlan, idegen, amelyet  
Egyszer hallani, karomhang és  
Metszőfogé, ahogy kitép egy kis  
Darabka húst a ház körül, és  
Tátong majd az a fekete híz, mint  
Egy barlang, és senki nem megy ki,  
Hullámot vet, és örvénylik velünk,  
Ahogy egy seb, amíg kiég, ami  
Utána lesz, mintha egy fal túloldalán,  
Árnyékban még, hiába ugyanaz a  
Föld, egy másik országé, ahova csak  
Egy elképzelhetetlen égőáldozat  
Után, tisztán engednek be.

## A LÉT-KÖRZET TÁJAI\*

A *Holmi* című folyóirat szerkesztősége 1990 novemberében novellapályázatot hirdetett, amelytől a kortárs magyar novellaírói kedv felpezsdülését remélte. A pályázatnak egyetlen megkötése volt: a pályázóknak a kiírásban felsorolt tizenöt mondat közül egyet idézniük kellett írásuk kezdő vagy zárómondataként. (A meghirdetett pályázatra, amelynek 1991. május 1-je volt a határideje, kilencszázharmincnégy pályamű érkezett.) A szerkesztőbizottság első díját Bodor Ádám *Természetrajzi gyűjtemény Sinistra körzetben* című novellája érdemelte ki. A magyar novellák klasszikus kezdő- és zárósorai közül az író műve felütéseként egy Krúdy-idézet mellett döntött: „A legtöbbször ott kezdődik a gyógyulás, ha az embert álmában a nők látogatják.” (*Alkonyati elbeszélés*, 1929.)

Az érintett novella megszületésében tehát számottevően közrejátszott a pályázat. Bodor Ádámot a játékos-komoly alkotásmód és írói feladat ösztönözte írásra. Ugyanakkor 1991 áprilisától decemberéig a *Magyar Napló*, a *Holmi*, az *Élet és Irodalom*, a *Jelenkor*, valamint a *Kortárs* című periodikákban egy nyalábra való novellát jelentetett meg. Már e rövidprózai művek azonos helyszíne, azonos főszereplője és a vissza-visszatérő figurák, illetve motívumok egy (a befogadó előtt) alakuló, születő novellaciklust sejtettek. Az író szavai szerint a *Sinistra körzet* évek óta készült. (Csiki László egy vele folytatott beszélgetés során az íróval történt közúti balesetet jelölte ki alkotói határ/fordulópontként.) A könyv fejezeteinek sorrendjéhez viszonyítva mind a keletkezés, mind a publikálás időrendje – magától értetődően – „összevisszaságot”, „rendezetlenséget” mutat. A természetes egymásutániságon alapuló időképzetet cáfolják tehát a folyóiratokban széthintett kisepikai művek, akárcsak a *Sinistra körzet* szövegei. A lineáris (időrendi és ok-okozati) összefüggést tagadván e szövegek a tér dimenziójában érintkeznek. A motívumok mint egymásba nyíló, kettős ajtók tárják fel a novellák benső tereit, s így a hősök szabadon átjárhatnak egyik novellából a másikba.

## Tér(/)idő

A helyszín – Sinistra körzet – szótlán, mégis a legtöbbet mondja. A tér – a címszereplő – némán beszédes. A latin gyökerű *sinistra* kifejezés fogalmi-értelmi rezonanciái: balvégezet; fenyegető rossz; komor, sötét prófécia; a szerencsétlen vég előérzete – az elmúlás tudata. A jobb-bal szimbolikáját e helyt a kelet-nyugat ugyancsak ősi jelképrendszere hozza be: körülhatároltság, bekerítettség, elzártság. E kifejezés és szótövének konnotatív mélységei és szimbolikus dimenziói az önmagába visszatérő, állandóan ismétlődő, a periodikus, a körkörös idő képzetén túl az örökkévalóságra és a végtelenre, az egységre – tér és idő egyneműségére –, a semmire és a zártságra – a semmibe zártságra – referálnak. A kör, kozmológiai jelentésével összefonódva, a népi hiedelemvilágban a rossz, a gonosz kirekesztését vagy ellenkezőleg, bezárását célozza. Az egymásba torkolló szemantikai mélyáramok a két (cím)szó szinte elemi egymáshoz láncoltságáról tanúskodnak.

\* Egy készülő Bodor Ádám-monográfia fejezetei. A kötet a pozsonyi Kalligram Könyvkiadó gondozásában jelenik majd meg. – E részletnek a címet a szerkesztőség adta.

A fejezetek élén álló tulajdonnév – földrajzi név – a műalkotás, a nagykompozíció legfőbb szervezőelve. A lét e határmenti kör(zet)ébe belépő a végső dolgokkal szembe-sül. A körzet: balvégzetes, vészjósló. Avagy a balvégzet rajzolja meg a maga kör(zet)ét? A kételemű név (nomen) melyik összetevője minősíti, birtokolja a másikat? Bodor művésze a lét körzetesítését regisztrálja, jegyzőkönyvezi. Az utolsó állomásig, a végsőkéig eljutva, a kör(zet)be belépni, s ott nem szólni, csak hallgatni, együtt hallgatni – az ottaniakkal.

Az író helyszínként eldugott tájékat rajzol elének. Egyszerre belakhatatlan és népes. Egyszerre helye határoltágnak és tágasságnak, bezártságnak és benső zártságnak. A lét istenfeledte szeglete. Elhagyatott. És védtelen.

Tudjuk e vidékről, hogy határos Ukrajnával, hogy vezet út ide Lengyelország meg Moldva felől is, innen pedig a Balkán irányába. S ha Mustafa Mukkerman kamionja a Beszkidek felől kapaszkodik rakományával a Pop Ivan („Ivan pap”) magaslataira, ha Coca Mavrodin és társai a Kolinda-erdőn (a „regé”-k rengetegében) tesznek beteglátogatást, akkor miért ne hihetnők, hogy Andrej Bodor másodjára a Baba Rotunda-hágó („ke-rek anyó”) felől érkezik Dobrinba (e földrajzi név is személynévből született). Miért ne fogadnók el e kvázi-valóságtól eloldozó paramétereket ugyanolyan (imaginatív) földrajzi entitásoknak, mint amazokat, a valóságosság álarcát öltő konkrétumokat. (A folyóiratokban megjelentetett novellák egyikében-másikában Dobrin City helyett még Coloner Dragomir [újfent személynév], Baba Rotunda hágó helyett Prislop-hágó [„hegyszoros”, „tisztás”), Kolinda helyett pedig Dubrava-erdő [„sarj”, „liget”) szerepelt. Bodor mindenekelőtt a kötetbefoglalás miatt azonos nevezőre hozta e tulajdon- és közneveket.) Ahol e kvázi-reális/-irreális térszíni formák egymással (elhatárolhatatlanul határosakká) szomszédosakká lesznek: az író által megrajzolt Sinistra-térkép.

E feltételezett térkép-klisébe előbb – a folytonosság, a változás vízrajzaként – a folyók, a patakok vonalát gravírozza, azután – a rendíthetetlenség, az állandóság térszíni alakzataiként – a kutyanyugalmú hegyek megközelíthetetlen gerincét tünteti fel. A magaslatok után a mélységeket. Belemetszi a lét határsávját, beleírja a zordon fenyesek árnyékolta Sinistra-völgyet. E formációkat követően ráviszi a sors megrajzolta serpentineket, majd e tájék tereptárgyait. Bejelöli a sinistrai végállomást; az alagutat, melynek bejáratánál a bakter klarinétózott; a vízimalmot a holtág mellett; az erdei menedékházat; a gyógyintézetet/börtönt; a laktanyát, udvarán a halottasházzal. S hogy mindezen térképelek között eligazodhassunk, érzékeny és tapasztalt térképolvasókká kell válnunk; ösztönzi ezt, hogy az író a szodomain világ éghajlati térképét (csapadékmennyiség szerint) is elkészíti, hogy flóráját és faunáját is számba veszi. Ösztönzi ezt az a művészi közelítésmód, mely a vészterhes levegőben gubbasztó csönddel a fiktív alakot nyomasztó egzisztenciális gondra, teherre utal; mely a külső zártság által a benső bezártságra nyit rá, a távlatok végtelenségének sejtetésével pedig az ember létbeli magárahagyatottságára – miután a helyszínnak, e lét-térségnek a fiktív alakok benső tájait illetően metaforikus megérzőkítő erőt kölcsönöz. A térség a lét tárgyasulása, meganyagiasulása. A lét jeleit rejtegeti, nyomait őrzi. Az érzékfeletti, a megfoghatatlan szenzuálissá lesz, anyagi formát ölt, tapintás-közelbe kerül.

Bodor Ádám e peremvidék lét-topográfusa. A kiúttalanság állapotát a térbe projektálja. A létbe-zártság végzetes téridőbe-vetettség. Ugyanakkor a téridőbeli gyökértelenség otthontalan bolyongás a létben. Az emberi lény, a lélek idegensége a téridő határolta létben.

Mert e végzetlakta szegletben az események pillanatnyi érvényűek, az értékek mállékonyak, s így minden – az emberi lét is – átmeneti súllyal bír. Az itt lakóknak még a választás lehetősége sem adatik meg, e közeg még attól is megfosztja őket. Csak megmutatkoznak a helyszínen, végigbolyongják a rájuk kimért teret, és – ilyen vagy olyan formá-

ban jelet hagyva maguk mögött – az ismeretlenség irányában enyészik el figurájuk. Az előállt helyzeteket csupán megszenvedik. Indokot nem lelnek, de nem is keresnek – akárcsak a történetmondó és -(re)konstruáló. Az eleve elrendeltség állapotát az író is csak jegyzőkönyvezheti, csak rögzítheti az általa megszerkesztett lét-térképen.

A zárt és állandó tér magához bilincseli az időt. E lét-helyszín azonossága és változatlansága megbolygatja linearitását, s így a tér, a kör(zet) formájához idomul: íve magába záruló. A tempus a locusszal lesz egynemű. A térbe hull alá, s ott a szereplőkhöz hasonlóan céltalanul téblábol, egy helyben ténfereg. Kezdő- és nyugvópontját hasztalanul kutatja, nem találja. A teleologikusságtól, a finalitástól e lét-térség eleve meg van fosztva.

Sinistra fiktív világára a keretfejezetek sorompói ereszkednek. A lehatároló, körzete-sítő felépítésmódból fakadóan az események két fő idősíkra oszlanak. A felidézés gesztusát hét év választja el a megélektől. A történetmondás, a -(re)konstruálás egzisztenciálisan motivált: Andrej Bodor adósságát rendezendő visszatér az egykor megtapasztalt helyszínére. Egy immár eltűnt világ nyomába szegődik. A múlt jelei – nyomok – után kutat. Fellelve saját sítalpnymait, melyek az általa ott töltött időről tanúskodnak, emlékezete érinti, beköborolja a hajdan rá kiszabott – s így utólag számára némán beszédes – helyeket. A tér kitüntetett pontjai, Krúdy Szindbádjához hasonlóan, részére is a múlt-idézés támpontjai. Majd nevek, események sejlenek föl, akárcsak Gion Nándor *A kárókatona még nem jötték vissza* (1977) történetmondó hőse előtt. Mindkét prózai műben az expozícióban csak felködlő szituációk, körvonalaazódó motívumok a benső fejezetekben – a főszöveg hordozta múltnak fényében – nyernek többirányú megvilágítást. A narráció ideje – a köríves szerkesztésselvvel összhangban – a zárófejezetben a jelenhez kanyarodik vissza. (A hátravetés poétikai eszközével élve az elbeszélő Andrej Bodor csak ekkor árulja el, hogy hét esztendeje távozott el búcsú nélkül Aranka Westintől.)

Az idő-elbizonytalanítás geo(!)metriai precizitással megkonstruált rend. A kor magába forduló vonalát, ívét követő idődimenzió csupán viszonyításra nyújt esélyt. Már a novellák koherens időparaméterét is előre- és visszautalások bolygatják meg, ami a nagyszerkezetben is világosan kifejezésre jut. Mert a szövegsejteken (így egyes kispőrák kezdő mondatain), illetve a szövegrészekben (a fejezetekben) belüli idősíkváltásokon túl a *Sinistra körzet* is akronologikus, szimultán komponáltságú. Az indázó időkezelés, ingázó vonalvezetés – a visszakanyarodások és az új témába rohanások dinamikája s árama – a műegész testen belül a szövegrészek (a kisformák) és a szövegsejtek (a mondatok) szerkesztés- és együvé tartozását erősíti. Az előre- és visszautalások szövevényén belül az időben legtávolabbiakhoz a betéthistória tér vissza. A Connie Illafeld és Béla Bundasian köré fonódó előtörténet – a mű világán kívüli múlt, az előidők – körvonalai, főbb mozzanatai már a harmadik fejezetben földerengenek, ám a szerelmi história részletei csak a kilencedik fejezetben bomlanak ki, nem engedve lankadni a befogadó figyelmét. De éles idősíkváltásra kerül sor már az első fejezetben, amikor a narráció a Borcan ezredes halála körüli heteket követően előregrik, új témába rohan, s Andrej Bodor két évvel későbbi tapasztalatait villantja fel. Úgyszintén a keret idősíkjára vált az elbeszélés a negyedik és a tizennegyedik fejezetben. (Az előbbi esetben Coca Mavrodin vesztének okait ismeri meg az olvasó, jó előre, már a körzetbe érkeztek; az utóbbiban pedig – retrospektív távlatból – Béla Bundasian végpercei nyernek sajátságos árnyalást.)

A múlt idő képzete a térelménnel fonódik össze. E lét-kör(zet)ben az időt a tér (!) mértan(a) determinálja. E peremvidéki térségben meghúzódó figurák – időbeli bizonyosság híján – pusztán önmaguk árnyai. Nem ők laknak a téridőben, de az lakozik ott bensőjükben. A mű zárószavaira hivatkozva: „Éjnek évadján a lenyugvó hold csöndjében érkeztem a tetőre, sítalpaím ezüst szalagja most is ott kanyargott tisztásokon át a Kolinda-erdő bűvópatakjai felé. Utoljára még átjárt egy kis jóleső meleg: azért mégsem tűnök el erről a tájról nyomtalanul.”

A megrekedt idő képzetét a nagyforma első felében (az elbeszélés ütemét lassító) általánosító, gyakorító szemléletű szövegrészek, továbbá az egyes novellák állóképszerű, kimerevítő jellegű zárószegmentumai nyomatékosítják. A mű második felében az események élénk pergésével (amint a szereplők kifelé irányozzák lépteiket) az ez idáig egy helyben rostokolónak tűnő idő is lendületet nyer, s nekiiramodik.

A mozdulatlan hegyek övezte körzet a hét egyetlen napja körül kering: a csütörtök körül. Csütörtökön emelik fel a határátkelő sorompóját. Mustafa Mukkerman is, aki szálítmányával a Balkán legdélibb csücskei felé igyekszik, hetente egyszer fordul, mindig csütörtöki napon, a déli órákban halad keresztül e vidéken. A csütörtök Sinistra-világába a szabadulás ígérését és reményét hozza. Ám errefelé ritkán látogató, a drótsövények és a fémakadályok felett csak el-elcikkanó madár a csütörtök. A déli égtáj a napfény hona: a szabadság térsége. Észak felől viszont a tél dermesztő szelével együtt a csonttollú közeleg.

E lét-kör(zete)t meghatározó idő a nappalok és az éjszakák meg az évszakok végeszakadatlan körforgását követő kozmikus idő. A nap- és évszakok váltakozásának struktúrált kaotikussága jelképi távlatokba emeli az eseményeket.

A keretfejezet, mely in medias res Borcan ezredes halálával indul, először az elmúlás árnyékolta évszaknak, az ősznek színeit és hangjait idézi vissza. Andrej Bodor mindkét ízben tavasszal, a mindenkori kezdetek és újrakezdekések táplálta reménnyel (meg a célba érkezés hitében) lép e földre, majd távozik. Az (*Aranka Westin ablaká*)-ban az ősz vége ütött tanyát. Késő délutánjának, szürkületének bágyadt tónusai csak a novella vége felé melegszenek át. A negyedik fejezet szerint Coca Mavrodin egy őszi nap „fázós reggel”-én érkezik. Ezt megelőzően kevesen aludtak, az éjszakában a várakozás, az izgalom hangjai kígyóztak. A (*Mustafa Mukkerman kamionja*) című novellára a tél homálya hull. Az (*Elvira Spiridon férje*) című fejezetnek eseményei ősz vége felé játszódnak. A (*Bebe Tescovina vére*) kései-ezüstös őszbe hajlik: az egzisztenciális erőfeszítések, fáradozások, kínlódások hiábavalóságának, a várakozások és a keresések, az élet út- és céltévesztettségének tapasztalatát hozza magával. Az élet ciklikus megújulásának, folytonosságának tudatában (metaforikus kifejezője Bebe Tescovina vére, nővéérése) a mulandóságérzet, a keserűség is lecsitul, rezignációvá szelődül. A nyolcadik fejezetben Hamza Petrika „az ősz egyik legutolsó éjszakáján” vesz búcsút életétől. A (*Connie Illafeld szőre*) című novellában a tavaszi ünnepnap, a húsvét emblematikus távlatot nyer. A 10. (*Géza Hutira füle*) című fejezet eseményei tavasz elejére, ama esztendő legzimankósabb napjára datálódnak. A (*Severin Spiridon meglepetése*) című novella délutánja, mikor még a nap is bágyadt sárga fénnel tűzött vissza a keskeny, pióca alakú felhők közül, az alkony reménytelen csendjébe úszik át, majd az éjszaka hidege ereszkedik alá. A fejezet a tavasz alkonyati illataiba és a Severin Spiridon házának kéményéből felkunkorodó füstfelhőbe oldódik. A 12. (*Nikifor Tescovina palástja*) és a 13. (*Gábrriel Dunka neve napja*) című fejezet tavasszal játszódik. Ez utóbbi egyetlen napra összpontosítván, az eseményeket kora hajnaltól – a felcsillanó lehetőségektől – késő estig – a tragikus lezárulásig – követi. S tavasszal világol fel (*Béla Bundasian tüze*) is.

Ne feledjük tehát, a nyár melegét a dobriniak sohasem élvezhetik. A késő őszi napokat *A jön a tél* tudata komorítja. S ha tavasz is van, az év leghidegebb napja – így a 10. (*Géza Hutira füle*) fejezetben napfordulót és sorsfordulót jelez.

Bodor Ádám alkotása még olyan befogadói megközelítést sem zár ki, mely szerint a főszöveg hordozta (az előtörténetet és Andrej Bodor öt évig tartó várakozását követő) események egyetlen egy év őszenek, telének és tavaszának történet-mozzanatai. Egy olyan olvasatra sem cáfol rá, mely szerint a Borcan ezredes halála és a Coca Mavrodin érkezése árnyékolta őszön tornyosulnak az események Andrej Bodor fölé, így addigi hossz- és téblábolása után találkozhat fogadott fiával, aki visszautasítja segítségét, majd ke-

gyeleti gyilkosság elkövetésére kényszerül, s mindezt követően átlép a határtalan örök-kévalóságba.

Szembe kell néznünk és meg kell alkudnunk ezen érzelmileg bizonytalan és átláthatatlan téridő-helyzettel – amiként Pilinszky megfogalmazza: „A tapasztalat, mint Kronosz / fölfalja fiait. / A valódi tudás / tapasztalatlan, mit sem tud, nem ismer, nem ismerhet semmit.” (*Tapasztalat*) Egyetlen esély az emlékezés. Az, aki emlékezik, az időn belül áll. Lehetősége nyílik a múlt, az elmúlás jeleinek, az enyészet nyomainak, a romboló idő – az idő –, valamint a megélt események, a megszenvedett léthelyzetek – a meddő, állapotszerű történések – (re)konstruálására.

## Géza Kőkény (I) szobra

Parabola és groteszk, példázat és nevetés mindig is szoros rokonságban álltak. Az idők mélyáramáig visszanyúló összefonódottság a *Sinistra körzet* szövegterében szuverén elbeszélő-művészetet kialakítva bukkan felszínre. A mű homlokterében mégsem a mondás, a kinyilatkoztatás áll. Mivel nem didaktikus célzat, nem aktuálpolitikai konstelláció ösztönözte az író, alkotását nem kötik eszmei zárványok. Bodor Ádám az örök jelen állapotát úgy transzponálja egyetlen, miniatűr képekből összeálló groteszk állókép-pé, tragikus látomássá, hogy közben nem közvetít etikai krédókat. A novellaciklust a sugalmazás, a sejtetés és a kihagyás, valamint az elhallgatás poétikája rejtjelezi. A szemantikai mögöttes – bár megfontolandó, hogy e parabolikus próza esetében beszélhetünk-e ilyen dimenzióról – többretegű, és a műuniverzum viszonylatában koherens egészet alkot. E szemantikumot konkretizálni, fogalmi nyelvre lefordítani nem lehet. A mozaikokból összetevődő képvilág maga a világkép. Így az interpretáció, mely mégiscsak egyféle megközelítésmód, értelmezésmód, és megkísérli áttelepíteni, saját szövegtalajába átültetni *Sinistra körzet* vegetációját, önmagát ássa alá. Hisz elemzések, fejtegetések terhelik, húzzák le, holott a dolgokat, eseményeket illetően (egyértelmű) magyarázat nem létezik. Efféle mögöttest vagy mélységit sem az, sem ez a szöveg nem birtokol.

A groteszk úgyszintén az uralkodó bizonyosságot ingatja meg. A világban történő tájékozódásunk kategóriái csődöt (azaz csütörtököt) mondanak. A visszajára fordított világban a lét-körzetet bepókhálózó, megmerevedett mechanizmusok személytelensége és érthetlensége, a szorongató – a titokzatos „valami” (Kayser) – sejlik fel. A kiismerhetetlen elemek rendjük művészi megragadásakor maguk is talajukat veszítik, s így ideiglenesen száműzetésre ítéltetnek. Az író a precíz nyelvi tényekből szövi meg a borzongatás és az iszonyat hálóját, mely a végletekig feszítve olykor abszurd mozzanatokhoz felszínre e peremtérség mélyvizéből –, illetőleg előbb az olvasót is behálózva merül alá. A borzongás esztétikai eszköztárával él, hogy az imaginatív világot illetően a befogadót ugyanabba a helyzetbe, a szorongató bizonytalanságba taszítsa, amelybe az emberi lények belevettettek, s amelyből kitörésre sem módjuk, sem esélyük nincs.

A mű imaginatív világában a tények ugyan a realitásra emlékeztetnek, mégsem azonosak azzal. Észrevétlenül ellentétes dimenzióba billennek át. A valószínű részelemek azonban úgy lépnek át új szintre, egy másféle koordináta-rendszerbe, hogy nem hagyják el a korábbi: egyidejűleg megtörnek és megőriznek egy szemantikai kontinuitást. A központi formáló elvek, a poláris ellentétek egybetartozásának, szimbiózisának eszméjét fejezik ki. Kiindulópontként a realista stílusra valló pontossággal megrajzolt részletek sokasága szolgál, s így már-már kifürkészhetetlen a pont, ahol a reáliáknak a valószínűség-valószerűtlenség határvonalán sikerül átsiklaniuk. A szinte megérintható tárgyi, faktikus mozzanatok, a rideg szociologikum és az aszketikus precizitású környezetrajz teremt meg ama másik szféra hitelét, mely nem a mimézisrelvel összhangban konstituá-

lódik. Tehát a valószerű világban történő körültekintő eligazítás (a reáliák szívós teherbírása) szolgál támpontként ahhoz, hogy a befogadás során az olvasói intellektus könnyedén átlendüljön ama határmezsgyéen. A parabolikus műalkotás realisztikus támpilléreire a metamorfózisok boltozata feszül.

A *Sinistra körzet* konkretizáltsága pszeudo-konkretizáltság. A tér és az idő paramétereit az író finoman a fantasztikumba csúsztatja át. Szinte észrevehetetlen az a kritikus pont, ahol a térhez és a szenzuálisan is érzékelhető körülményekhez láncolt világ megszabadul kötelékeitől, és a téridőtől függetlenedvén egyetemes dimenziókat nyer. A körzet időtlenségében, térbeli elzártságában modellszerű. Elszigeteltsége metaforikus jelentéstartományokra referál. A bizonytalanság és a kiszámíthatatlanság terhelte légtérben titokzatos, meseszerű és fantasztikus elemek rajzanak, csodás és stilizált figurák járnak boszorkánytáncukat. Az ambiguitás, a megosztottság, valamint a sarkpontok, az oppozíciók (látszat s való) szimbiózisa a metafizikai és az ontológiai távlatokon túl a történetkezelésben, a tragikus vízió alaphangulatában, valamint a groteszk állókép atmoszférájában éppúgy megnyilatkozik, mint stiláris síkon. Így a könyörtelen elemeket törékeny líraiság ellensúlyozza, a tapasztalati tények zordon realitását gyöngéd bensőségesség melengeti, az oldhatatlan tragikumot rezignált ironia csöndesíti. A kontrapunktikus mozzanatok valahogy úgy tartoznak egymáshoz, amint a 8. (*Hamza Petrika szerelme* című) fejezet expozíciója felépül: „A két Hamza Petrika, aki az ősz egyik legutolsó éjszakáján fölnyársalta magát, a Dobrin természetvédelmi területen, Oleinek doki medvésetében dolgozott.” Az első közlést (tagmondatot) a második nem cáfolja – hiszen az hitelesíti – a valószerűtlen a valószerűre, a mellékmondat a főmondatra épül – kettősségükben rejtezik az egység – a determináns a nomenhez tartozik, a dögcédula hordozójához, a halál az eléje sietőhöz. Ahogy az utóbbi nem taszítja el magától a feléje tartót, úgy él együtt minden közlés a rákövetkezővel – annak árnyékában magárahagyottan. A halálnemben, a fölnyársaltságban a *Sinistra körzet* formaelve, az ellentétek egybeesésének (a coincidentia oppositorum) princípiuma metaforikus élességgel ölt alakot.

E feszültségekkel terhelt lét-körzet a dróttakadályokon kívülre száműzi az ok-okozati összefüggéseket, s az őrtornyok sávján képtelen átjutni az események előzményeit megindokoló racionális magyarázat. E „látenszen groteszk” (Kayser) világban nem tudható, ki honnan jött, mikor, mi okból vetődött ide, s mikor kell eltávoznia. Tevékenységeik, foglalatokdásaik mindennapjaikat felemésztő látszatcselekvések. Mindeközben a lét-fenntartásra koncentrálnak. A narráció egyik kiismerhetetlen kanyarulatában a következő egyenes közlésbe ütközünk:

„Éjjel nemigen járok el itthonról – morogta Géza Hutira. – És még az sem fordult elő, hogy ne olvastam volna le időben a műszereimet. Mit gondolsz, ki regisztrálja nekem a méréseket?

– Jöjjön csak. Tudja jól, a kutyát sem érdeklik a megfigyelései.” (103. o.)

Idegen erők bitorolják és koordinálják e figurák meddő létét. A despota hatalom magán lét-kör(zet)ükből rángatja ki őket. Ezért titokzatosság, önpusztító gyanakvás és szorongás lengi be e peremvidék levegőjét. Ugyanakkor az emberi egzisztencia határhelyzetére vallóan a természet erői tombolnak (a nyálkás, ködös őszt embert próbára tevő, kemény, hideg tél meg sáros és hűvös tavasz elő követi).

A körzet burjánzó tenyészetét tápláló talajon pedig furcsábbnál furcsább emberek ténferegnek. Ahogy a természet rendjét szó nélkül elviselik, igazodva ahhoz, úgy élnek békés egymásmellettségben a valószínűtlennel, a mese és a fantasztikum elemeivel, törpével és földig érő hajú társukkal. Ahogy a hatalom önkényeskedését szó nélkül eltűrik, idomulva ahhoz, úgy a másikat sem faggatják valódi neve felől. A metafizikai szorongás eleve adott, eleve elrendelt zárkájában sínylődnek. Szabadulásra nincs módjuk, hisz a rettegés bensőjükbe gubózott be. S nem tudható, az nyomasztja-e őket súlyosan, vagy ők örködnek afelett, hallgatásba

temetkezve. E kisszerű világban a látszatok uralkodnak, de azok mögött is bizonytalanságok, ambivalenciák gyaníthatóak. Az egyenruhások és az idevalóságok egyaránt taktikáznak, kétes etikájú alkalmazkodási megoldásokhoz folyamodnak a túlélés reményében. A lét-körzetet igazgató erőszak az anomáliák felett szemet hunyva, a köz- és a magánérkölcst is fellazítja, majd végérvényesen elsorvasztja. Nemcsak a hosszabb távra tekintő cselekvés esélye, de egyáltalán a szabad, akarat cselekvés esélye válik bizonytalanná. Az örök jelenbe zárt árnyfigurák tudatában a múlt és a jövő dimenziója bizonytalan körvonalakat ölt, de legtöbbször fel sem ködlik. A Kafka művészete felől is megközelíthető műben a kollektív felejtés a személytelen hatalmi erőszak lelepleződése, egyike azon eszközöknek, melyek a tudat megroppantását célozzák. A véglények immár sorsuktól is megfosztottan, az elkerülhetetlenbe beletörődve baktatnak afelé.

A nevetés – mondja Henri Bergson – az életet bitorló gépies berögzültség alól szabadduló emberi arckifejezés. A groteszk az uralkodó bizonyosságot és a fennálló rendet ingatja meg, ideiglenesen felszabadít alóla. A kiváltságok, a normák, a tilalmak mulandóknak mutatkoznak, a végérvényesnek, véglegesnek hitt összeomlik. A nevetés mindent és mindenkit célba vesz.

Az egymást váltogató ezredesek hatóságilag túlszervezett, s így emberileg nyomorúságos birodalma az erdőbiztosi iroda falán függő térkép alapján így fest: a fennsíkon magányuk árnyékában meghúzódó szénagyűjtő tanyák, szertehintve. „A hágót hálóként ellepő ösvények mentén még a karámok, pajták és kutyaólak is be voltak rajzolva.” Ahogyan a zsarnoki hatalom lefokozódik, úgy túlfeszített mechanizmusai is elrajzolódnak. Mi sem természetesebb, mint hogy az új hatósági ember érkezével Dobrin Cityben – a felülről érkező rendelkezéseket maradéktalanul túlteljesítve – minden nyilvános hely, így a fodrászat és a kocsmá ajtajára (a falubeliek szájára) lakat kerül. A borbély pedig mint nemkívánatos személy – az elbeszélő száraz, szarkasztikus humorral elejtett megjegyzése szerint – „kijelölt új lakóhelyére ingyen utazhatott”. A fanyar ironia, a túlszigázott humor, a nevetségesség éle viszont a hatalom képviselőit horzsolja.

Az identitáshiány ugyancsak torz szituációkat szül. A vörös kakast mindannyiszor igazoltatták, ám iratait – vélhetően hamisak voltak – a hegyivadászok mindig rendben találták. Direkt közlés, oly hihetetlen, hogy fedi mindennapi tapasztalatainkat, ugyanakkor a befogadó tudatában önkéntelenül a helyzet ellenkező képlete is összeáll, s ahogy azt majd Andrej Bodor esete igazolja, aki érvényes, valódi személyi iratokkal érkezik, az ide nem léphet be, mert világunkban abszurd módon legtöbbször ez esik meg. A motívum-fickándozást, azaz a (hal/tükör) metamorfózis homályába burkolt figura identitását ráadásul, valószerű és valószínűtlen, hihető és hihetetlen átbucskázása, groteszk bukfencsorozatok torzítják a felismerhetetlenségig. Feltűnő külsejével ügynöknek, kémnek nem szegődhet. Majd kiderül, ennek ellenére az volt. A kulcsfigura valódi nevével a körzetbeliek mit sem törődnek, sőt számára is tanácsos nyomban elfeledni: „Ahogy már mondtam, mindenhez fapofád legyen.” Bár e határtérségben a leghitelesebb azonosító a dögcédula, egy üres, személyi adatokat tartalmazó akta mégiscsak galibát okoz, még az ezredesnőnek is. Tehetetlenül tárja Andrej Bodor elé: a dosszié belseje teljesen üres. S köztudott dolog, aki nincs törzskönyvezve, az a hatalom szemében nem létezik. A sűrke gúnárok névtelenségükben közös figurája által pedig a hatalom lakáinak arctalanságát rajzolja meg az író.

A Géza Kökény és szobra motívum mint egymásba átforduló valóság és látszat, hihető és hihetetlen, valószerű és valószínűtlen, mozgó és mozdulatlan, eleven és megmerevedett: a groteszk figurális metaforája. A *Sinistra* körzeten végigkigyózva, az újabb s újabb fejezetekben kígyóbőrét mindannyiszor levedlőn más-más (szöveggörnyezethez idomuló) külsőben rejtőzik el (a befogadó tekintete elől). Amiként minden itt élő szervezet – alacsony és magas rendű egyaránt –, hogy pusztá létét fenntartsa, a körülmények-

hez igyekszik adaptálódni. (Aztán az önkény elleni zendülés groteszk paródiájaként a forrongók ledöntik az emlékművet.)

A fonákjára fordított világban az ember visszatér önmagához, nemcsak a többi földi lényel lesz egyenrangúvá, hanem az alapelemekkel is. Bodor dezanropomorfizálja figuráit. A – pókként – végzetes hálókat szövögető Coca Mavrodin sorsát illetően a természet elemei döntenek – az ítélkezés joga csak azoknak adatik meg. Az ónos eső önmaga momentumává, emlékművévé (lepihentében halottá) merevíti. Bensőjének embertelen keménysége testén ütközik ki, lényének dermesztő fagyossága testét mumifikálja. Az alapelemek pusztítják el, de a természet metafizikuma még így sem fogadja vissza. A körzet lakói fertőzött társaikat nemhogy nem gyógyítják, de nem is táplálják, a szerencsétleneknek kukoricacsővel és harmattal kell beérniük. A félállati szintre sülyedés tünetei mégsem a betegen, hanem elzárkózó bezáróin, elővigyázatos istápolóin mutatkoznak meg. Az állatoktól olykor ösztönük tagadja meg az engedelmisséget (így a Kolinda-erdőn a lovaktól), az embert viszont tudati kiányvázottsága kényszeríti feltétlen meghunyászkodásra.

A különböző szférák egymásba úsztatásával a dolgok vonásai kivehetetlenül torzzá mosódnak: az animális világ antropomorffá, és fordítva, a tárgyi világ elevenné, az élő pedig sóbálvánnyá dermed. Ha a tárgyak egy-egy recsenése annak felsajduló emléke, hogy annak idején faként törzsüket a szél hajlította, egyenesítette, akkor miért keltene megütközést az emberi szó, a figyelmeztetés: „Akkor talán jobb is, ha most elhallgatunk. Az üvegnek is füle van.” Hisz a lét-zugban az emberi befelé figyelés előbb-utóbb ennyire kifinomodik. De nem csak a megmerevedett tárgyi szféra nyer antropomorf vonásokat. Utóbb mintha a természet, a (meg)vénülő idő költözne be a kantinba és az őrszobára.

A zsarnoki erőszak az egyház (a fenti, a magasztos szféra) képviselőjét is belerángatja a tiszta anyagiségbe, az exkrementumig rántja le. A kolinda-erdei lakhoz igyekvő beteglátogatókat, testek istápolóit a lelkek gyámolítója, Pantelimon pópa fogadja. „Műbőr kabátja vállán elszórtan madárpiszkok világított, akár az ezredesi csillagok.” A bennfentesek legtöbbször ezredesi titulussal bír, a hatalom előjáróinak arctalanságára jellemzőn. A kiránduláson mulatságos események is megesnek. Géza Hutira szorgos igyekezete közben letörött fülével egy menyét iszkol tova. Az erdőkerülők szomját „méz”-ként csorduló rummal oltó figurát a természet kurtítja meg. Amit elveszített, azt munkaadójának sóvány vigasza sem kárpótolja. Mert Coca Mavrodin tudomása szerint a „szovjetek már műfület is csinálnak”.

Mivel a hatalom a nyelv, a kommunikáció csatornáiba is beleerőszakolta magát, s ezáltal az emberek (ön)tudatát lefojthatta, gyakran groteszk nyelvi helyzetek állnak elő. Így Elvira Spiridon nem érti Andrej Bodor gyöngéd, szerelmes szavait. Az eszményi földközbe kerül. A nőt mégis emberi melegségre érzékenynek tapasztalja a befogadó. A határtalan, fekete úr képze, mely az olvasó tudatában felmerül, e lét-közeget minősíti. Másszor a kulcsfigura sodródik groteszk szituációba. Kérve kedvesét, ne szóljon szokási tervéről, az naivitására figyelmezteti, hisz e helyt titkok nem léteznek. A groteszk alogizmus princípiumával összhangban az ezredesnő előbb csak halogatja a védőoltást, majd végleges megtagadását leplezendő kihirdeti, a járvány idén elmarad. Az önkényuralom által bitorolt szó talmiságán csak Andrej Bodor ütközik meg.

Sinistra sarában kiismerhetetlen emberkék bukdácsolnak. A váratlanul előálló szituáció, mely a hétköznapi rendjét felborítja, vagy szürke kisszerűségüket, vagy sötét gábiöldunkaságukat villantja fel. A sors tréfája irgalmatlan: a sivár valósággal szembe-sít. A konfliktus mégsem fullad nevetésbe. Utóbb – a groteszkben megnyilatkozó tragikus értékvesztés – a csatavesztés láttán a mosoly arcunkra fagy.

A *Sinistra körzet*ben felszabadul a rabul ejtett értelmi-érzéki viszony a világhoz: élet költözik mindabba, ami megmerevedett, a perpetuum mobile erők pedig kővé dermednek.

Ahogy a fiktív háterszág nincs-érték világát ítélkezés nélkül tárja fel e mű, úgyszin-

tén nem a leleplezés vagy valamiféle könnyen lepárolható tanulság kimondásának célzatával született ez az alkotás. A középpont és értékbeli vonatkozáspontok nélküli világban – az egyensúlyvesztés, továbbá az ismeretelméleti és ontológiai kétely megnyilatkozásaként – a személyiség: üres hely. Ugyanakkor a *Sinistra körzet* szövegvilágát is meghatározatlan helyek, kihagyások, fehér foltok telítik. A műalkotás nyitott – kettős értelemben: egyrészt az író a befogadó aktív fogékony együttműködésére apellál alkotása „konfigurálása” (Paul Ricoeur), jelentés- és értékvilágának rekonstruálása során, másrészt ellenáll az egyértelműsítésnek, a szemantikai feloldásnak, univerzuma a végérvényest opponálja.

## Ember (/) vegetáció

Bodor Ádám egy vigasztalan és mégis bensőséges lét-tájékot, emberi zugot tár elénk – részlet-szépségeiben. Finoman metsző stíluszerszámaival rézkarcot készít a halvány füst hínáros indáiról, megrajzolja a „Coca Mavrodin posztóköpenyére fagyos gyöngyökben kicsapódó párá”-t, s e gyöngyökkel való foglalatосkodása mellett jut ideje – és szövegtere – fodrozni „a mezőhavas csipkézett szegélyé”-t – miáltal anyagba gravírozza a téridőt és a transzcendentális dimenziókat.

E lét-körzet tája – a menyétformájú hófoltokkal fedett magaslatok, a tágas fennsíkokat szegélyező rejtélyes rengetegek monumentalitása – egyszerre rettegett erő és védelmező, zsarnok és jóbarát, idegen és ismerős, baljós és otthonos – baljosságában otthonos. A fenyegető és rettegett közeg, a hatalmi erőszak a természeti szférával válik homogénné. A vegetáció metafizikai távlatot nyer: mint az enyészet, az elmúlás – a romboló idő – térsége ölt alakot. A primáris, mindenséget mozgató és összerendező erőt a biológikum képviseli. A kiismerhetetlen (elsődlegesen): a természet hatalma, az anyag, az elemek cirkulációja. A káosz és a rend, a kozmikus idő és a világegyetemet meghatározó erők a folytonos aláhullás és újrakezdés, a ciklikus pusztulás és megújulás örök kontinuitásában mutatkoznak meg.

A műalkotás nyitóepizódjában két alak (közülük egyik már csak önmagának árnya) a magaslatokat, a firmamentumokat fürkészi. A csonttollú után kutat tekintetük, a nyomában járó elmúlásra várakoznak, a halált félik – előre. Hadd idézzem itt ama Prédikátor szavait, aki a világban megtapasztalhatók felett eltöprengve úgy találta, hogy „minden csak hiábavalóság és szélkergetés”. „Mert hiszen az emberek fiainak sorsa és az állatok sorsa egy és ugyanaz a sors. Amint ezek meghalnak, meghalnak azok is. Mindben egyforma az éltető lehelet, és nincs az embernek többje, mint az állatnak. Igen, minden hiábavalóság! Minden ugyanarra a helyre jut. Minden porból lett és minden visszajut a porba.” [Préd. 3. 19-20]

*Sinistra körzetet* az antik kozmológiák alapprincípiumai uralják. Az eposzok és a nagy műalkotások fundamentumai. A négy alapelem: a föld, a levegő, a víz és antagónisztikus megfelelője, a tűz. Továbbá a folyamatosan cirkuláló primordiális természeti szubsztanciák: az eső, a jég, a köd és a sár, a hó, a nap fénye és a vonuló felhők. Az elemmentumok mélységes csendjében – eposzi állandóságot és transzcendentális örökkévalóságot idézőn – a múlt idő gubbaszt szótlanul. Az emberi (humanus) lény utóbb e létszférával lesz egynemű. Élete elmúltával – fizikálisan – természeti elemmé alakul át. Coca Mavrodinnal, aki a miazmás délvidékről származott és az eső meg a köd nedves (humidus) közegebe burkolózott, rejtezett, az ónos eső végez. A fertőző kórban szenvedő Aron Wargotzki máris a föld alá rejtezik, máris alant fekvő (humilis), máris elhantolja (humo) önmagát. Halála közeledtével a minden hasznosítható anyagot (materia) rejtegető ősméhebe, anyaméhebe (mater – anya) tér vissza. Az ősméh, a talaj fogadja magába, amint teste

is azt kívánja, a halált éhezi – máris a földdel lesz egyenlővé. Borcan ezredest a talajhoz (humus) szegezik – az emberi (humanus) test földhöz kötöttségének, az elmúlásnak mementójaként. A mű metaforarendszere és a (latin) nyelv is ezen összetartozást artikulálja. Elvira Spiridon után csak testének illata marad, de a mindent és mindenkit magával ragadó enyészet még azt sem kíméli. A szél a lélek (spiritus) képzetét önkéntelenül isaszociáló nevéhez hasonlatos könnyedséggel hátára kapja és elillan azzal.

A *Sinistra körzet* központi kompozíciós elgondolása jut kifejezésre, ahogyan az elemek az újabb s újabb szövegkontextusokban metafora- és jelképszőnyeggé szövődnek, miáltal a mű szemantikumának széles és árnyalt koloritján belül kimeríthetetlenül gazdagnak, egyértelműsíthetetlennek mutatkoznak.

A (*Mustafa Mukkerman kamionja*) című novellára a tél homálya ereszkedik. A hó függönye mögött idegen, vörösen vakító fénypontok imbolyognak. A gyolcsfehér anyag tompítja, magába oldja eme éles színeket. A „tollú-nagy pelyhek”-ben kavargó hó a lélek tájaira hull – Sinistra sarát finom hólepel fedi. Az (*Elvira Spiridon férje*) című novella ősz vége felé indul, de Andrej Bodor és a választott asszony első együtt töltött éjszakájára virradólag, reggelre az utásház körül elterülő vidéket hó borítja. A szereplők bensőjének hóval takart tájaira omló csönd a ház eltávozott gazdájáért (Zoltán Marmorsteinért) szóló fohász – az áhítat és az égi adomány, a kegyelem tiszta és átható csendje. Az éppen kinyíló gyöngéd szerelemre áldást hozó napfény meg a Severin Spiridon, a férj háza felett úszó füstfelhő pedig a megbocsátásról és a megbékélésről tanúskodik.

A (*Connie Illafeld szőre*) (a korábbiakban *Az óhitűek húsvétja*) című novella motívum- és jelképrendszere az időpontot, a húsvét napját a hozzá kapcsolódó ünnepkörrel egyetemben emblémává tágítja. Az új kitelepített tavasszal – húsvétkor – érkezik Dobrinba. Connie Illafeld és Béla Bundasian tavasszal – a húsvétot egy héttel megelőző virágvasárnap – lelnek egymásra (a betéttörténet szerint). A nő élete már ideérkezése napján lezárul. A tavasz mint évszakjelkép a megújulást, a természet ciklikus újjászületését jelzi, s így társul a zsendülő szerelem képzetköréhez. A húsvét mint ünnep is a tavaszi évkezdet ősi szokásában gyökerezik. Minden esztendőben emlékeztet Jézus Krisztus halálára és föltámadására – Isten Bárányára (Agnus Dei), aki vérével váltotta meg a bűnösöket. Így válik Connie Illafeld elveszített, majd visszanyert emberi mivoltában áldozati (állattá), majd föltámadó földi teremtménnyé. Animális létéből (mely emberfeletti szenvedéseinek tanúbizonysága) egyedül a halál – a kegyeleti gyilkosság – válthatja meg.

A (*Géza Hutira füle*) című novella eseményei tavasz elején, de az év leghidegebb napján játszódnak – mikor még a lélek is didereg. A Kolinda-erdőn a dermesztő hidegben fagyoskodó lények nyomorultságához lehajló irtalmasság megnyilatkozásaként a tájat hószőnyeg fedi. Ahogy ama Pilinszky-versben:

|                                                                 |            |
|-----------------------------------------------------------------|------------|
| Kit fölvezetnek?                                                | Nem tudom. |
| Kik fölvezetik?                                                 | Nem tudom. |
| Vágóhíd vagy vesztőhely?                                        | Nem tudom  |
| Ki és kit öl? Ember öl állatot<br>vagy állat embert?            | Nem tudom. |
| S a zuhanás, a félreérthetetlen,<br>s a csönd utána?            | Nem tudom. |
| S a hó, a téli hó? Talán<br>száműzött tenger, Isten hallgatása. |            |
| Vesztőhely télen. Semmit sem tudunk.                            |            |

(Vesztőhely télen)

Másnapra a táj arculata zord, iszonyatot keltő: „Az elmúlt éjszaka eltűnt helyéről az a beszögezett boronaépület, amelyben a nyugalmazott erdőkerülők laktak. A tisztás közepén néhány elsenyvedt, görcsös fekete gerenda között most a szél érintésétől bársonyosan hamu és korom hullámozott. A hó körülötte – egyszer megolvadt, majd pernyével tele keményre fagyott – a felhők behulló fényében márványosan derengett. A magasban, mint a tűzvész ott rekedt füstje, egy sereg csóka körözött. A havon mindenféle eldobált benzines-, olajoskannák heverték.” (112. o.)

A sötét lelkű elkövetők kárhozatra ítéltége a szélkergette hamu és korom meg a füst állagában anyagiasul meg. Az öröklétből való számkivetettségük mondatik ki. A menedékhely üszkei és a madártetemek meg a négy dögcédula felett nyugodt lélekkel, háborítatlanul költik el édes étküket Coca Mavrodin és szolgálattelvői. Amilyen nyomorúságos földi eledelük, olyannyira megkérgesedett, érdessé dermedt Sinistra metsző szelében bensőjük, s amiként kővé fagytak és mállékonyakká lettek e lét-tájékon az értékek is.

Gábrriel Dunka is úgy ragadt meg emlékezetünkben, amiként a körzet sarában bandukol, a falu néptelen főutcáján bókászlik. Nincs maga-tartása, ezért viselkedése sem egyértelmű. Még ha a teste-lelke minden szegletében ott bujkáló roppant félelem bírta is rá Elvira Spiridon elárulására, a nővel való együttlét vágyát legyőzve, hosszas benső küzdelem (a vágy agóniája) után jelenti fel a hozzá menekvőt. Az önmarcangoló vívódást három erős kép érzékíti meg: a beavatásra való szertartásos felkészülésnek az ünnep aurájával övezett színes közelképe (amint gyertyát gyújtott – 147. o.), erre karcolódik rá – afféle pikturális palimpszesztusként – az elbeszélőnek előbb a benső labirintusba való bolyongásról, a (ki)útkeresésről készített madártávlátú, de éles képe (amint Dobrin City kátyús főutcáján kiveret állatként kóborol – 148. o.), majd pedig a magány némaságának szenzuális, fekete-fehér (koloritnélküliségében, megfakultságában retusálatlan) dokumentumképe feszül az örökkévalóság és az elmúlás égboltozatára (amint Gábrriel Dunkára az üveglapok rideg csendje zárul, az asszony illatával pedig a szél nyargal tova – 149. old.).

(*Béla Bundasian tüze*) tavasszal, barkavirágzás idején lobban fel. A pálmaágnak megfelelő fűzfabarka a mártírszentek, a föltámadás jele. A végpercekben a fiktív alak előtt a sárgászöld fűben, mint égő gyertyák, frissen kinyílt sötétkék törpe tárnicsok lobognak. A növényi lét a legtisztább, mindenekelőtt a virágoké. A virág lényé kapcsolatot teremt test és lélek, matéria és anima között. Gyökere a földbe, a sötét másvilágba nyúlik, s így felszívja az anyagot, a testet, az elhunytak lelkét pedig a föld felett tartja. A gyertya a keresztény szimbolikában a világ föltámadt világosságára, Krisztusra emlékeztet, aki az emberekért hozott áldozata, halála által a megváltás tiszta fénye. A (gyertya) testet fölemésztő tűz, a megsemmisülés lángja, világosságot sugároz. Idézi a vitalitás princípiumát (phallikus alakja), idézi a mulandóság princípiumát (elalvó fénye) – a halandó embert végigkíséri életútján. Így a – bűnösségtől és a kegyeleti gyilkosság vétkétől – a tűz, a tűzhalál által megtisztult és megújult emberi lelket (a patak avagy a szél útján) az örökkévalóság emeli áramába. Eme áttetsző, tiszta fénnel világító tűzcsóva az utolsó, emberre valló jel Sinistra körzetben. Béla Bundasian a metafizikai folytonosság, a természet fogadja magához – fogadja fiává.

Bodor szerves írói lét-látására vall, hogy az animalizáltság, akárcsak a növényi létmód, egyetemessé tágu a műben. Az állatmotivika a fabula szintjén (medve-rezervátum), a figurák árnyalásában (bensőjük sejtetésében) és a koherens világkép/képvilág (transzcendentális mögöttes) kialakításában nyomon követhető. A természetközeli létforma az embernek, valamint az állat- és a növényvilágnak a kölcsönös egymáshoz idomulásában is megmutatkozik. Az animalizáltság a falak repedéseibe, a tárgyak közötti résekbe fészkel be magát avagy az alanti világra terhelő boltozat távolságából üzen, ily módon a fiktív alakok bensőjének tájain üt tanyát. Béla Bundasian fülébe élete utolsó

napjának reggelén, mint a túlvilágról, a pusztulásról hírt adó bagoly, a (kémény) „kürtő huhogott”. Andrej Bodor csöndes, esti merengéseibe az égboltról olykor mint vadludak nyivákolása, olykor „távoli klarinétvijjogása” avagy e két egymásba úszó hangfoszlány az elmúlás elnyújtott (lírai) szólama szüremkedik be. Állatmotivikai vonatkozásban (hasonlatokban, metaforikus alakzatokban) ugyanez a kifinomult költőiség nyilatkozik meg. Elvira Spiridon „szépséges berkenyemadár” mivolta csak viszonyítható, csak a Pop Ivan „menyétvörös sziklái”-hoz, csak a menyét alakú keskeny hófoltokhoz arányítható. Coca Mavrodin tisztátlan, infernális erőkhöz való kötődésére metaforikusan utal lárvaszzerűsége, rovar mivolta (mint egy matt éjjeli lepke, „mint egy szitakötő” – mely az archaikus hiedelmekben az ördög hátsállata), csak egy hatalmas denevérről meg a mesék világát idéző griffkarmokkal társítható. S ha már az állat-rezervátum medvéivel egy levegőt szív Oleinek doki, ő maga is elviselhetetlen medveszagot áraszt. A főmedvész és segítőtársa(i), a két Hamza Petrika közötti homályos viszonyt is áttételesen, zookóddal („mint valami selyemkutyá”) jelzi az elbeszélő/az író. A *(Severin Spiridon meglepetése)* című novella a Sinistra sártengerében csatangoló kutyák fejezete. A liga embere mint „egy félszeg kutya a feketén csillogó olvadékvizeket kerülgetve” óvakodik az utászházhoz. A megfagyott sárban Severin Spiridon háza felé caplató Andrej Bodort „a kóbor kutya árnya követi”. Ahogyan ő is hamar szót értett Elvira Spiridon férjével, a hozzácsapódó állat is „némán barátkozott” sorstársával.

„Mind a menyét, mind a földikutya az ember barátja” – biztosítja Géza Hutira Andrej Bodort. Annak, hogy az ember végessége és halandósága rokonítja az állat- és növényvilággal, Sinistra körzet oly gyakran megnyikkanó madara, a bagoly a legmélyebb bölcsé – az éjszaka, az elrejtett és a másvilág szótlán ismerője. De tudója lehet ennek Béla Bundasian is, kinek „kicsit baglyos volt a tekintete”. Hisz e lét-vidék költöző madara, a csonttollú sem a tavasz közeledtének, hanem a gyógyíthatatlan, végzetes betegségnek – s így a halálnak – a hírnöke. Az apró kis jószág, az égi küldönc a földi kínba maga is belepusztul. A lélekvivő szerepe madártársaira marad: a már életében őt figyelő, rá várakozó megbolondult erdőbiztos szájában madár rak fészket; a kolinda-erdei lak úszkei körül heverő madártetemek és a négy dögcédula felett, mint az elmúlás „füstje, egy sereg csóka körözött”.

Most már csak azt volna jó megérteni, amit a berkenye, az áfonya a róka-gomba és a törpetárnics mond a földi létről és halandóságról, amiről a „szederszínű sötétség” regél. A mulandóság (a szél) szólamán belül a növényi lét így beszél szótlánul (a figura benső világának kietlenségéről): „Coca Mavrodin-Mahmudia a vörös forrásnál várta be Andrejt, sarjadzó lósoska és csalán között ült a földön, körülötte a szél duruzsolt az eldobált üres üvegeken.” S a szelíd farkasboroszlán meg a hamvas barkák néma virágzása ama végnapon? Pilinszky mintha értené, miért nyílnak: „Mert hűségeselek mindhalálig, / isteniek egyedül a virágok, / velünk szemben, kik jövünk és megyünk. // Világunk száraz keresztjére / gyönyörű dísznek elhelyezve, / tépett füzéreként fölszegezve, / mi elkalló-dunk, ők hazatalálnak.” (*Mi és a virágok*)

## *Itt köröz*

*Már hajnal óta itt köröz.  
Nagyszárnyú, fekete madár,  
mint vízre lebukó sirály,  
mindig közelebb, s szűkebb körbe,  
gyorsuló, örvénylő körökbe.  
– (Forog az ég spirálkörkébe) –  
És egyszer a vállamra száll.*

## *Már szám, se jel*

*Ülünk a nagy mélységnek partján.  
Fölöttünk megálltak az órák.  
A lapjukon már szám, se jel.  
Fényünk lesz már, nem lesz szavunk.  
Halljuk a fényes, égi csöndben  
perceg az örökkévalóság.*

## *Indulóban*

*Mint a búcsúzó, indulóban;  
aritmiás, nagy dobbanások,  
és a jeltüzek lobbanása.  
Ketyeg a láthatatlan óra.  
Lüktet a rejtett szerkezet.  
Idegek feszes gyújtózsínórja.  
Várunk, mintha egy vezényszóra.  
S értelme kilobban a szónak.  
Eltűnik minden állomás.  
Az ajtók maguktól csukódnak.*

## *Rekviem, 1977*

Egri Csaba emlékére

1.

### **Az Irgalom**

*Az Irgalomnak egyre megy,  
kiben fürösztí meg magát,  
kiben épül, mint hegyre hegy,  
s feszül a kinnak, mint a gát;  
kiben vergődik – csöppnyi hal –,  
nem ő segít, de ő szorul,  
kiben hallgat, mint néma dal,  
s kit hullat el váratlanul.*

2.

### **Az éjszaka**

*Mind jobban tömörül, s retteg a félhomály.  
Lámpát gyújt a halál, fönt, a szívek fölött.  
Farkasként szimatol, s fölkel az éjszaka.  
Száját megtömi csonka holddal.*

*Szólj két szót legalább! – terjed a rémület,  
Nem bírom egyedül virradatig a kint. –  
Hallgatnak hidegen néma papírajaid,  
Megfojtott nevetés a mélyben.*

*Én félek, de te már ezt se teszed soha.  
Fuldoklásodon át nézem az életet.  
Görcs és vérzuhogás, megfeszítő hiány.  
Torzová merevült ígértet.*

*Sírásunk hova szállt? s nagy nevetéseink?  
Széked már üresen – úrbe kiált a szám:  
Mondjad, hol csavarogsz? angyalok útjain?  
Édes, elvesztett barátom.*

3.

### **Kérdések**

*És mi? meddig? miért? hogyan? hova?  
Egyre kietlenebb, sötét november.  
Az izmok kőkemények, hűlt kova,*

*Harc mozdulatlanul a szörnyű renddel,  
De végül omladékony, lomha sár,  
S nem kérdezi majd senki sem, ki ment el –*

*Csak csontra csontokat rakó halál.  
És mi? meddig? miért? hogyan? hova?*

4.

### **„Ott minden épp olyan.”**

*Az angyalok nyelvén sem mondhatót  
végül kimondod.  
Nem értenénk mi, árván korhadók,  
csupán a dombok,*

*a dombok hajlata, a lány vonal,  
alkonyba futva,  
mikor alatta lámpafény-korall  
vetül az útra,*

*az útra, mely hozott, s elvitt korán –  
miféle tájra?  
Pihénél könnyebb s csöndesebb talán,  
fények szitája.*

*S „Ott minden...” – így hát ülsz és dolgozol,  
mindent kimondasz,  
a névtelen is tehozzád hajol,  
lehullt a torlasz,*

*papírodon lesz mind, mi tudható  
s mi tudhatatlan,  
és ívekké feszül, mint égi tó,  
egy-hangnyi dallam,*

*és írsz, nevetsz és írsz – a műveket  
kő-mozdulatlan  
lapozzák néma, fényből szőtt szelek  
örök magasban.*

A Nappali ház 1995/2-es számából

Miért ír Ön?

Balassa Péter, Balázs Attila, Bodor Ádám, Csaplár Vilmos, Eörsi István, Esterházy Péter, Ferencz Győző, Garaczi László, Grendel Lajos, Jókai Anna, Kemény István, Kukorelly Endre, Kornis Mihály, Láng Zsolt, Lengyel Péter, Mándy Iván, Marno János, Márton László, Nádas Péter, Orbán Ottó, Parti Nagy Lajos, Schein Gábor, Tandori Dezső, Tar Sándor, Térey János, Tolnai Ottó, Ungváry Rudolf, Wirth Imre válasza

„Néhány nap után megszokta az áramhiányt, egy hét múlva hozzászokott, hogy a csapból nem folyik a víz, a központban veszteglő tartálykocsiból kellett hordani, egy hónap múlva elfogadta a kihívást, hogy az övezetben teljesít orvosi szolgálatot” – Kontra Ferenc: Az övezet

VERSEK, PRÓZÁK, INTERJÚK

Nappali ház – művészeti és irodalmi szemle. Megjelenik negyedévente. Megvásárolható a jobb könyvesboltokban és galériákban. Megrendelhető a szerkesztőség postacímén: 1399 Budapest, pf. 701/330. Ára: 200,- Ft. Előfizetési díj négy számra: 800,- Ft.

# BAKA ISTVÁN HETVENKEDŐ KATONÁJA

*A tragikus Háry János*

Honnan máshonnan jönnénk, mint a  
Semmiből (aus dem Nichts)? – Hová  
máshová mennénk, mint a Semmibe  
(ins Nichts)?

Karl Immermann: *Münchhausen*, 1838-39.

A német romantika szerzője ekként minősíti saját Münchhausen-regényét: „történet arabeszkekben”. Ezzel máris a romantikus esztétika alapkategóriái közé vezet; az ironikus világlátás, a más művekre történő reagálás és nem utolsósorban a *Don Quijote* ihletését érzékeltető előadásmód teremti meg a jól ismert hazudozó új alakváltozatát. A regény elbeszélőjeként is ténykedő Münchhausen ábrándok és énvésztes között sodródik, életbölcselete következtetését a mottóban olvashatjuk. A SEMMI a regényben valóságos térré válik, hiszen elbeszélését végezve oda jut a regényíró akaratából a narrátorként közreműködő Münchhausen. Ez a SEMMI egyben a történetnélküliség tere, ahonnan a történet származik, vagy amelyből a történet kiemelkedik, és ahová – funkciója kimúlásával – érkezik. Egy tárgy- és motívumtörténeti sor fordulópontján leljük Immermann regényét (amelynek csupán egyik vonaláról volt szó), és így múltnak és jövőnek kereszteződésénél, a tragikus vonásoktól sem egészen mentes szatirizáló hajlam és a nevetgető, ám szeszélyes vonalvezetésű történetpszövés találkozásánál. Visszafelé haladva az időben Plautusnak a Kr. e. III. századi *Miles gloriosus*áig érünk (A hetvenkedő katona), valamint a *commedia dell'arte* Capitano-figurájáig, és a közvetlen elődként szóba jöhető Bürger-műig, amely németül 1786-ban, magyarul *Báró de Mánx*ként 1813-ban jelent meg.

Immermann művével majdnem párhuzamban értelmezhető Garay János elbeszélő költeménye; hogy aztán századunkban Kodály Zoltán daljátéka és Baka István néhány verse teljesítse ki. A kiteljesítés ebben az esetben (is) úgy értendő, hogy mind a daljáték, mind pedig Baka István versei nem pusztán a közvetlen forrásul szolgáló műre reagálnak, nem pusztán annak tematikáját kerekítik ki, viszik tovább a motívumok vándorlásának-vándoroltatásának kacskaringós útján, hanem a problémakör *egészét* helyezik új dimenzióba. Azaz a közvetlen forráson keresztül egyfelől visszautalnak a téma teljes történetére, másfelől viszont azt az eszmei-bölcseleti háttérrel is értelmezik, amelyekből (adott esetben: a hetvenkedő katona) alakja, magatartása, e magatartásnak a közönség és a közösség részéről történő fogadtatása felrajzolható. Így Kodály Zoltán daljátékában lényeges szerephez jutnak azok a (katonasorsot panaszló) keservesek, amelyek éppen nem Garay János derűs előadású meséjéből következnek; vagy: zeneileg Napóleon csatája olyan groteszk hangvétel révén elevenedik meg, amely szintén különbözik Garaynak inkább a mesébe hajló történetpszövésétől. És minthogy Baka István *Háry János búcsúpohara* című versében (először a Tiszatáj 1994. áprilisi számában) a Semminek, a versben eufemisztikus-önironikus módon Nix- nek kitüntetett szerepe, a dicsekedő módon előadott életepizód („És a világ végénél lábát lelógatá...”) hirtelen távlatot kap, a létértelmezés

meghatározott típusának historikumába illeszkedik bele; ennek következtében egyszerűen lehet a miles gloriosus szubjektivizált-líraivá hasonított változata, valamint a SEMMI-t léthelyzetként, térként megjelenítő gondolata. Tehát: tárgy- és motívumtörténeti elemzéssel éppen úgy megközelíthető Baka István Hány János-verse, mint az emberi létet kozmogóniai távlatba helyező elképzelések földerítése révén. Az előbbi esetben versünknek Garay János *Az obsitos*ával való egybevetése tetszhet célszerűnek, az utóbbi esetben egymástól minden bizonnyal függetlenül született műrészletek kerülhetnek egymás mellé, hogy Baka vers-elgondolása és létélménye ezek körében kapjon erőteljesebb árnyalatokat. Annyit mindenesetre kijelenthetünk, hogy ilyen alkalommal a tárgy- és a motívumtörténet meglehetősen hagyományos módszerét is a szövegköziséghez szükséges közelítenünk; a tulajdonneves utalás a címben (Hány János) eleve kijelöli azt a kört, amelyre az újabb mű utal, amelynek világa mindenképpen beleértendő a versbe. Ám a tulajdonnév és jelentésmezeje földerítése után a szövegszerű utalások is kitűnnek, nemcsak tematikai, hanem szövegbeli egyezések, hasonlóságok, célzások is rétegzik a szövegek kapcsolatát. A következő lépés aztán annak elemzése lehet, hogy a lehetséges kisebb komponensek, szövegdarabok közül melyek és milyen módon lettek részei az új szövegösszefüggésnek, az eredetihez képest miféle jelentés- és értelmezésbeli eltolódások, „deformációk” jellemzik a kapcsolatot biztosító szövegdarabokat. Másképpen fogalmazva: milyen jellegű az utalás?

A tárgy- és motívumtörténet kedvelt területe (és ez valóban hozzájárulhat egy-egy mű jellegének jobb megvilágításához), hogy a központi motívumhoz fűződő mellék- és peremmotívumok alakváltozásait szemrevételezi, és azt, hogy a „központi” motívum miféle újabb motívumokkal párosult, miféle új elemekkel gazdagodott. S bár a *Hány János búcsúpohara* sem műfajilag, sem a terjedelmet tekintve nem vethető egybe *Az obsitossal*, a följből leírt lehetőségek végigjárása mindazonáltal a szövegbe való mélyebb bepillantást eredményezheti. Ugyanis az effajta meg-„idézés” (vagy rájátszás) egyszerre jelent köttöttséget és szabadságot a szerzőnek. Köttöttséget, hiszen eleve kijelöli az asszociációk irányát, ugyanakkor szabadságot, mivel a narráció helyett immár a részletek átpoétizálására fordíthatja teremtő energiáit. A történetben nemigen van eltérés az „eredeti”-hez képest, annál inkább a szituációban. *Az obsitos* elbeszélő és hallgatóság viszonyát feltételezi, olyan mű, amely a narrációval együtt érzékelteti az egyik lehetséges recepcióformát, és mintegy képzelet és realitás szüntelen összecsapásának, egymásba érésének mentén mondatja el a hetvenkedő katonával életpályájának maga megfogalmazta variánsát, azt a karriertörténetet, amely csak a mesében, mesei alakjában „realitás”. Ugyanakkor a hallgatóság megosztottsága, a diák közbeprüsszentései révén, a történetmondásban való kételkedéstől jut el a történet „magasabb” igazságának elismeréséig, legalábbis addig, hogy (*Az obsitos* első része zárásaként hangzik föl: „Nincs oly vitéz a földön, mint Hány bátya volt...”)) meseként, történetként jóval több lesz a Hány-életpálya, mint „realitás”. A múlt idejű igealakok (a *volt* a *szólt*-ra rímel: a történetté válás szóbeli megerősítéssel indul, hogy a múlt idejű *létige* bizonyosságával végződjék) a folyamatba beépülést szavatolják, a kétely elhalkulni látszik, az irodalmi figurává előrelépés megtörténik. Annál is inkább, mivel Garay János elbeszélő költeményét időben megelőzte a figura irodalomba lépése, nem elsősorban a klasszikus értelemben vett miles gloriosus magyarítása révén, hanem vagy a *Bramarbas*-alak magyar karrierjét követőleg, vagy pedig a Münchhausen-változat magyar falusi alakká történt stilizálása segítségével. Igaz, elsősorban a prózai epika és a színpad jeleskedett a magyarításban (olyan jelentős reformkori egyéniségek műveiben, mint Fáy András *Bélteky-ház*, Gaál József *Szirmai Ilona* című regényeiben, vagy a maga korában népszerű Jakab István *Falusi lakodalom* című vígjátékában; valamennyi az 1830-as esztendőekben jelent meg); Garay János elbeszélő költeménye magában foglalja az 1830-as évek „népies”-nek minősített kezdeményezéseit; a „népies alak”-ként tár-

gyalt figura és „előadás” elbeszélő költeménybe tömörítését kikísérletezve (s ezáltal közvetlenül a *János vitéz* előtt törve az utat). Továbbá: a „szólt” – „volt” rímpár a szóbeliségből az írásbeliségbe tartó elbeszélésről ad hírt, egyben véglegessé rögzíti egy világ-irodalmi háttérrel rendelkező mese magyar formáját. Hogy aztán kiindulópontul szolgáljon e forma későbbi átdolgozói számára.

Baka István („szekszárdiként”) természetesen a Garay által művé formált figurára hivatkozik, hozzágondolva a Kodály Zoltán megzenésítésében szimbolikussá lett alakváltozatot, mégis a leginkább az életpizódokra utaló szövegmozaikok átértelmezésével alakítja újjá-újszerűvé a Hány János-témát. Néhány példa érzékelteti: miféle átpoétizálási módszer figyelhető meg Baka Istvánnál:

*Baka István*

*Garay János*

|                                     |                                                                                     |
|-------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------|
| Ki császárokkal paroláztam          | Vitéz Joannes Hány igaz magyar nevem,<br>Üljön föl a császár úr – itt van reá kezem |
| Időd kitelt meséidből elég          | Kalandos életéből regét regére kezd                                                 |
| a menny Napóleonja / Megfut előlünk | Futottak már a francok, mint szélben a katáng...                                    |
| Most engem lóbál fejfel lefelé      | És a világ végénél lábát lelógatá (...)                                             |
| A Nixtől prüsszentésnyire halálom   | És a diák szörnyűen s nagyot prüsszent közé                                         |
| Mint aranyórát elveszti a Holdat    | De két kezembe két szép aranyórát nyomott (...)                                     |
| Mint aranytallér elgurul a Nap      | A nap megállt fölöttünk bámulni a csodát...                                         |

Baka István – ennyit talán a nagyobb tévedés kockázata nélkül elmondhatunk – részben Garay János szókincséből építkezik, s a Hány által elbeszélte csatát szubjektíválja, „egyéni”, azaz úgy éli meg, mint a maga létélményét. A hétszakaszos költemény utolsó előtti strófájában látszik kilépni a hangsúlyozott egyes szám első személyből, „önmegszólító” verssé transzponálva a szerep- vagy helyzetdalt. Annyira önmegszólításról van szó, hogy az a határhelyzet lesz a vers fordulatának sürgetőjévé, amely a SEMMI-be hullásnak, a történet véglegessé válásának, tehát befejezésének látomását készíti elő: az önmagába visszatérő vers zárata bizonyossággá emeli az első versszak sejtését, szinte bevégeztévé azt, hogy az *Idő kitelt*, a mesének vége, nem kisebb személyiség kerekíti egészé a történetet, mint a személyes halál (amely akként prüsszent, mint a kételkedő diák Garay epikus poémájában).

Mielőtt azonban továbbgondolnánk Garay János témájának és szavainak tűnő és mégis áttetsző jelenlétét, vessünk egy pillantást a Baka István versében igen lényeges szerephez jutó „Nix”-re, amelynek „tárgytörténeti” háttére nem kevés meglepetéssel szolgálhat. A magyar irodalom olvasói elsőként feltehetőleg József Attilát idézik föl, a „semmi ágá”-t; ennél bizonyára valamivel kevesebben Csokonai Vitéz Mihályt emlegetik, a *Dr. Földiről egy töredék* (1801) természettudományos ihletésű vízióját:

*Látod-e mely kicsiny itt a föld, félrésze vizekkel  
Béfolgalva setét zöldes, félrésze világos,  
S mint félrésű citrom hintálva tulajdon  
Terhe nyomásától lóg a nagy semminek ágán...*

Mind a magyar, mind a világirodalomban tovább vándorolhatunk, hátra és előre a kronológiában, hogy Baka István „Nix”-képzetének tárgy- és képzettörténeti kontextusát földeríthessük. Kontextusról beszélhetünk olyan értelemben, hogy a kozmogóniai elképzelés összetevőinek a világirodalom egymásra épülő, egymásra reagáló, egymással szembesülő mozaikjai egészé létesülésének folyamatát keressük; méghozzá minden

szóba jöhető változat esetében a szövegkörnyezetté válás lehet a kutatás iránya. Csokónainál a szerves világ rendszerének törvényszerűsége egészül ki azáltal, hogy kitetszik a „föld” helye és státusa a Mindenségben; amely viszont a semmit is jelenti. Mindenség és Semmi valójában azonosul(hat), a nagy semminek ágán lógó „föld” nem pusztán kicsinységre utal (ez kimondatik), s minthogy a semmi ágán lóg, veszélyeztetettségére is, hanem éppen a veszélyeztetettségben rejtezhető szépségre is. Hasonlóképpen: elragadtatás, ünneplés és rettegés között lebegteti Klopstock a maga tavaszünneplését, törpeség és nagyszerűség egyszerre jellemzője az istenségig felfohászkodó földi létnek és reprezentánsának. A „semmi ágán” függ a lét, a föld, amelyet fohász, vágy, az isteni akarat megértése lebeg körül. Mindez a rapszodikus-himnikus előadásnak tragikus létélményt is magában foglaló hangján szólal meg, jelezve a fenségesben rejtezhető tragikumot, a lét egyszerűségét, ennek az egyszerűségnek magasztosságát, egy mindent elrendező bölcsesség tevékenységét. Thomas Mann regényének a démoni által megkísértett zeneszerzője, Adrian Leverkühn zenésíti meg Klopstock versét (egy szakaszát idézzük eredetiben, majd Kazinczy Ferenc átültetésében):

*Nur um den Tropfen am Eimer,  
Um die Erde nur, will ich schweben und anbeten!  
Halleluja! Halleluja! Der Tropfen am Eimer  
Rann aus der Hand des Allmächtigen auch!*

(Die Frühlingsfeyer)

*Csak a veder cseppje körül,  
A föld körül, akarok csak lebegni, s imádni!  
Halleluja! Halleluja! a veder cseppje is  
A mindenható kezeiből csorgott.*

A további értelmezéshez idézem Kazinczy fordításában a megelőző passzust, amelyben benne rejtezik ama szubjektivitás, amely majd József Attila versében is fölbukkan. Minél inkább át- és megélt a Minden-Semmi lényegi azonossága, a véges-végtelen egybelátása, annál nyilvánvalóbb a tragikumnak hol leplezett, hol nyíltabban kibukó jelenléte. „Nem minden világok oceanusaiban \ Merítem el magam” – hangzik az említett passzus, az emberi-személyes jelenléte hangsúlyozandó, a minden világok óceánusi végtelensége sem lehet tiszteltebb-rettegettebb, mint a veder cseppje; a Mindenható kezének alkotása félelmetességében, látszólagos nagyságában és látszólagos kicsinységében egyként a szubjektum veszendőségére látszik utalni. A Klopstock-ódának ezt az értelmezési lehetőségét használta ki Thomas Mann „német komponistájá”-nak karakterizálására, kompozíciója ugyanis nem egyszerűen a vallási rajongás vagy elragadtatás himnusza; „titkos szándéka” és a zene révén megnyilatkozó „szorongatottság”, „rettegés” érzékeltetheti azt a „lelki tartalmat”, amelynek lényege ekképpen foglalható össze: „a dicsőítésben sóvárog az irgalomra”. A „bánat rejtelsei”-ről van szó, erősítésül Keats-idézet mutatja a Leverkühn-sors tragikus életérzését (your sorrow’s mystery). „A Frühlingsfeyer megkomponálását – fejtegeti továbbá a Leverkühn életét krónikába író gyermekkori jóbarát, Serenus Zeitblom – csak később fogtam fel annak, aminek készült: Istennek bemutatott engesztelőáldozatnak, az attritio cordis termékének, amely – borzongó sejtésem szerint – a szerződéshez ragaszkodó vendég fenyegetőzésének hatására jött létre.”

Baka István verse, a *Háry János búcsúpohara* nem áll oly messze a személyessé-meghitte fogadott világmagyarázattól, még Leverkühn kozmogóniai kísérleteitől sem, nem is szólva arról, hogy a Mindentől a Semmiig ívelő, valójában a saját kezdeteihez visszatérő

költői teremtés a külső világteret a szinte rilkei módon *Weltinnenraum*má, belső világteré gondoló-alakító gesztus által visszakapcsolja a leverkühni értelmezéshez. Ugyanakkor sohasem felejtí kiindulóponjtát, Háry János históriáját sem. Míg a szövegben kimutatható utalások, célzások vitathatatlaná teszik (a vers címével együtt) Garay János költeményének előszöveg voltát, addig a *Nix* a végső szorongattatás, a rettegés helyévé komorul. A müncheni tettével dicsekedő Háry a „világ végé”-t nem metafizikailag értelmezi, hanem mint a lehetetlenségek lehetségességének és ezáltal maga teremtette (irodalmi fogantatású?) legendáriumának egyik színhelyét. Korántsem a bánat misztériuma, vagy akár az attritio cordis meg a szorongás vezette (volna) a félelmetes tájra. Baka István a mesétől távolít el azáltal, hogy metaforákat, megszemélyesítéseket láttat ott, ahol az obsitos képzelete legfölbbe (önmaga számára és hallgatói számára) fantasztikumot, képzeletbeli, hiperbolisztikusat. Baka a külső világ vaskos leírását poétizálja át egy belső világ víziójává, miként Leverkühn a maga tengermélyi és világűrbeli utazását (csak-hogy Baka versbe, Leverkühn zenébe kényszeríti a víziók és hallucinációk széttartó elemeit). Tér és idő ekképpen zsugorodik emberi léptékűvé (hiszen a személyessé, belsővé élt kozmogónia szükségszerűen az emberlét méreteihez és mércéjéhez igazodik), ugyanakkor tágul ki, lesz világteremtéssé, hiszen költői univerzum, amely egykor volt költői világokat ölel magába, egész utalásrendszert tartalmaz, gondolatisága több évszázadot fog át, és mindezt új rendbe szervezi. A *Nix*hez közeledve fogy el a Történet, a *Nix*be hullva szűnik meg a Történet, miként már a romantikus poéta leírta; a Háry-história elemei (ön)életrajzként szerveződnek új egységbe; a külső, a környezeti „realitást” (amely a XIX. századi magyar szerzőknél éppen a „magyar kolorit”-ot látszik biztosítani) az én hányattatásainak szövegévé változtatja a szerző.

Itt, ezen a ponton utalhatok vissza arra, hogy *Az obsitost* idéző kifejezések és fordulatok az új szövegösszefüggésben vesztenek eredendő „népiességük”-ből (a népiességet most olyan értelemben használom, mint Horváth János a *magyar irodalmi népiességről* szóló monográfiájában), az „obsit”, a „vitéz Joannes Háry”, a „paroláztam” és így tovább immár nem a kedélyes, múlt századi tónus jelzései, viszont nyernek azáltal, hogy erre az „eredendő népiesség”-re mintegy hártaként borul rá a személyes lét rettegését megszólaltató előadás. A többletet ez a kettősség jelenti, a múlt századi és a jelenkori szókincs, a múlt századra utaló és a személyesen megélt jelenné alakuló képek, metaforák együttese. Mert igazi *együttesről* beszélhetünk: legalább két Háry János-értelmezésről, legalább két létfelfogásról, legalább kétféle típusú költészetről. Garay Jánoséről és Baka Istvánéről. Akképpen azonban, hogy a Garay-epika Baka-lírává sűrűsödik, míg a Baka-líra a Garay-epikára vetít több fényt. A „világirodalmi” alaphelyzet már Garaynál is helyi színekkel módosul, Bakánál viszont a saját maga által kialakított ars poetica szerint rendeződik át. Ez annyit (is) jelent, hogy a Garay-epika megjelölései az új kontextusban, az új költői tapasztalatok által a XX. századi szótári jelentések rárejtegződésével lesznek gazdagabbá; olykor bonyolultabbá. Ez a „bonyolultság” nem a vers szövegének nehezen átláthatóságát, a kapcsolódási pontok rejtett voltát eredményezi, hanem az epizódokra széthulló történet egyszemélyi sorsként való megélését. A Háry-típusú történetek szerkezetében fölfedezhető: miféle egyes eseteket fűz össze a főszereplő személye, aki változatlanul kerül ki a kalandorozatból (hiszen csak a szituáció változik, nem ő). Az egymásutániság nem feltétlenül az idő múlásával jelződik, hiszen a jórészt azonos ütemben és azonos rend szerint egymást követő eseményekben nincsen meghatározó szerepe sem térnek, sem időnek. Maga az esemény válik térré és idővé, nem időbeli és távolsági kiterjedéssé, hanem a cselekvések és ellenállások, azonosulások és kacagtatások történetévé. Baka István versének hőse átértelmezi a maga életkalandját, ennek következtében életét is, méghozzá térré és idővé. Az első és az utolsó szakasz eltérései az időbeli intervallumra céloznak:

*Most engem lóbál fejjel lefelé  
A Nixtől prüsszentésnyire halálom (...)  
Meglóbál most és fejjel lefelé  
A Nixbe ejt le prüsszentő halálom.*

A folyamatos ige befejezetté módosul, a tér mind szűkebb lesz, a pillanattá váló Idő teljes életpályát foglal magába, nem kalandorozatot, hanem kalandként (és az utalások, a célzások révén irodalomként) felfogott-értelmezett létet. Baka István verse olyan módon is olvasható, amely szerint a „prüsszentésnyi” tartam idején képzeletbeliként, látomásként vonul el a Hány-kalandokra emlékeztető élet, amelynek személyes hitelessége a végső pillanattól szavatolt. De olvasható úgy is, hogy a kurta (és kurtaságában örökkévaló, mert „irodalmi”) idő alkalmat kínál a belső világtér bejárására. Itt személyes-eseti, valamint irodalmi-általános találkozhat, járhatja át egymást, válhat eggyé. A halvány utalások az álombelire ezt erősíteni látszanak. Talán olyan utat tesz meg a vers egyes szám első személyű „hőse”, amely a belső tájakra kalauzolja mind beljebb hatol a tudat mind mélyebb rétegeibe, miközben a külső világ a szubjektívvá élt korábbi szövegek révén adhat hírt létezéséről. A vers belső világtére metaforáiban különbözik a külsőtől, amely (Garaynak *Az obsitosára* emlékeztetve) mesemondással éli és élteti azt az életet, amelyet élni kellett volna, amelyet a mesemondó (és jórészt hallgatósága) élni szeretett volna. Baka István Hány Jánosa viszont azt az életet élte, amelyet élnie lehetett, azaz amelyet az irodalom élni lehetővé tett számára. Igaz ugyan, hogy Garay János Hányja is az irodalom (és az anekdoták) évszázadainak köszönhetette létét, ám míg a XIX. századi szerzők egy része inkább elfedni-leplezni igyekezett műve irodalmi fogantatását (legalábbis kevésbé manifestálta), addig a XX. században a látványos rájátszás nem egyszerűen elfogadottá, olykor modorrá lett, hanem (mint ahogy Baka István esetében) a személyiség leírásának és megismertetésének eszközévé, a szövegszerűség hangsúlyozottan személyessé válásának lehetőségévé.

Baka Hányja úgy szerzői önarckép, ahogy az irodalmi-kulturális múlta-múltba épülő alkotás a szerző értelmező-átpoétizáló tevékenységét demonstrálja: a költő a költészetről beszél, mindig a saját költészetéről, amely természetesen a mások költészetével vitázik, azt gondolja tovább. Csakhogy Baka Hányja lényeges poétikai „eszközöket” tekintve eltér az összes elődjeként megnevezhető műtől, és Baka még csak nem is törekszik arra, hogy a ma korszerűnek, újszerűnek mondott, bár néha csupán divatos versformálási módokhoz hasonló költeményt formáljon ki. Az a szituáció, amelyet versbe foglal, manapság ritkábban művelt műfajt idéz föl (*Hány János búcsúpohara*: bordal, számadásjellegével mintegy a *Keserű pohár* című Vörösmarty-versre utalva – meglehetősen távolságból). A verselés is inkább régimódinak tetszhet, mint merészen kortársinak, a kereszttrémek ugyan néha asszonáncok, a jambusok sem mindig gördülékenyek (ezt azonban indokolja a búcsúzás fájdalmasan ironikus megrendültsége), de következetesen vonulnak végig a versen. Baka István e verséről nagyon kevésbé mondható el az, amit Kulcsár Szabó Ernő (joggal) az újabb líra egyik fő tendenciájaként jelölt meg: „a líra mint szerep nélküli beszéd: önlefokozás, versszerűtlenség, disszemináció”; másutt az „utómodern reakciók jelzései”-ként tünteti föl a „lírai alany elszemélytelenítését, majd pedig a hangzásban való teljes feloldódását”. Más kérdés, hogy Kovács András Ferencről értekezve a „kulturális emlékezet” költészetteremtő hatalmáról elmélkedik, és például Várady Szabolcsról szólva kiemeli: „Az érzületi understatement olyan poétikai alakzatokban formálódik át a többértelmű szemléleti reflektáltsággá, amelyek a lírai hang privát bensőségességét megőrizve adják példáját az utómodernség folytonosságán keresztül is lehetséges átértelmezésének.”

Ha az első idézetben foglaltakat szemmel tartjuk és elfogadjuk, értékítélet nélkül

ugyan, akár elmaraszthalhatnánk Baka István líráját, hiszen a szubjektum „felszámolása”, elköltöietlenítése nem jellemző rá, még kevésbé az, hogy „versszerűtlen” lenne. Éppen ellenkezőleg: egyike azoknak, akiknek költeményei tanúskodnak a lírai jellegű versszerűség megújulása mellett, akik – ugyan ironikusan viszonyulnak az önfelértékelés romantikus vagy más esztéta-indíttatású attitűdjéhez – az Én történetét írják versbe, többnyire hagyományosnak nevezhető külső formával élve; s ha nem veti is el a tapasztalati valóságnak képpé formálását, a köznapit nem stilizálással poétizálja át. Baka István számára a „szerepvers”, az „idegen” jelmezbe bújás nem egyszerűen énrjítő-álcs reagálás a mind kevésbé körülírható érzéki „valóság”-ra, hanem lényegében azonosulási gesztus: az irodalom, a költészet, a művelődés által feltárt, ismertté tett világokra reagál olyképpen, hogy a megszólalás különféle lehetőségeiben a maga helyzetét és tapasztalatát, világhérzékeltését és világtudását mutatja föl. A közvetettség egyben a többértelműségnek is jelzés, nem a meghatározhatatlanságé, hanem az egyenértékű meghatározási kísérleteké. Az egyedi esetben megbújó általános kutatásával próbálkozik, a maga világa többféle világ mozaikjának szuverénül elrendezett együttese.

Ami Baka István líráját, kiváltképpen Háy János-verseit illeti (a búcsúzó költemény mellett megemlítem például a *Háy János csószdala* címűt is, amely hasonló szerkesztésű és hangvételi: *Alföld*, 1994. augusztus), elsősorban a tematikai jellegű rájátszással különbözik például Kovács András Ferenc hasonlóan tetsző verseitől. Az idézetek inkább tartalmiak, mint szó szerintiek, a stílusimitáció jóval szerényebb mértékű; jóval több a saját lírára emlékeztető, a régebbi ciklusokra történő visszautalás. Mert ugyan látszólag igen nagy a távolság az alig rejtetten (ön)életrajzi Sztjepan Pehotnij-ciklus és a Háy-versek között (ám ez a távolság inkább csak a tematikára és a kulturális környezetre vonatkozatható), valójában a Háy-versek azt a fajta versépítési módszert folytatják, amelyet Baka korábban kísérletezett ki. A képiség megnövekedett szerepe az, amiről külön lenne érdemes értekezni; a testiségnek, a mindennapok apróbb jelenségeit újragondoló költőségnek képalkotó ereje mindenképpen említést érdemel. Innen, ebből a földközeli helyzetből indul ki a lírikus, hogy a szituációkhoz fűzhető metaforák révén a sajátjaként mutathassa be azt, ami a Baka-versekben külső világ, ebben a képiségben poétizálódik át belsővé. A Háy-vers személyességét az egyes szám első személy látszik tanúsítani, hogy már a negyedik versszakban visszavonuljon a versmondó a megfigyelő és kommentáló álarcá mögé. Mint láttuk, az utolsó előtti versszakban szinte rezonőrként szólítja meg önmagát, anélkül, hogy a szubjektum önfelszámolására törekedne. Az utolsó versszak annyit módosít az első strófához képest, hogy a versszerűséget erősíti, a régebbi eljárásra emlékeztető *keretes* szerkezettel kicsengeti, a bevezettség lehetőségévé zárja le a történetétől megfosztott, Háy Jánossá kivetített szubjektum belső kalandsorozatát. Mindaz a külső történés (a csaták emléke, az egykori győzelmek illúziója) immár az említett pillanatra belső történéseként lesz egyre jelentősebbé. Arról nem is szólva, hogy a jórészt *Az obsitosra* asszociáló olvasó-szemlélő a világ tényeit és jelenségeit egy belső (lelki) táj földrajzában foghatja föl. Az *obsitos* szókincséből merített kifejezések ekképpen a belső világter állomásait értelmezik. Minden, ami külsőnek tetszik, napszak, csillagos ég, múlt napok, ennek a belső tájnak fény- és időjelenségei; a fenn és a lenn Baka István versében kinn és benn-re módosul. A magasban megjelenő tünemények a lenn tényeitől fényesednek ki, kapnak értelmet, miként a fentebb stílusban sorolható képzetek a közönséggel együtt hordozhatnak igazságot, tapasztalatot, tanulságot. Ugyanakkor a lenn hétköznapi kisszerűsége távlatot kaphat azáltal, hogy a messzi fenn tükrözi vissza. Ilyen értelemben felel egymásnak a kinn és a benn, a külső világ és a belső táj. Ezt a fajta megfeleltetést alkalmazhatjuk az előszövegek és a Baka-szöveg viszonyára is. Külső világként az előszövegek jöhetnek számításba, „készen” kapott fordulatok, évezredek során kifomálódott figura: mindezeket „csak” át kellett venni, újragondolni, átgondolni. A Baka-szö-

vegben értelmeződik és ezáltal szubjektivizálódik ez a külső világ; belső lesz annyiban, hogy egy, a Baka által kimunkált versbeszédben, versszerkezetben jut olyan formához, amely régít és újat egyesít. Annyi megszorítást azért kell tennem, hogy a fenn és a lenn, a kinn és a benn állandó mozgásban van, éppen a metaforák segítségével érnek össze az oppozíciók. Az „irodalom” megszűnik irodalom, az előszöveg pedig előszöveg lenni, amikor ez az egymásba tűnés nyilvánvalóvá válik. Például: Napóleon *Az obsitosnak* (és Kodály Zoltán daljátékának) humorba hajló figurája, akit Baka István is megidéző, ám eképpen:

*vezényszavakra nyergelj! lóra!  
Fölbred újra álmából a század  
Kardot ragad s a menny Napóleonja  
Megfut előlünk nyakában a lába*

Idézetünk kapcsán térhetünk vissza a Hány János-tárgy történeti fordulóihoz. Ezúttal nem teljesen a kezdetekhez, a görög mintát követő Plautushoz, hanem a Karl Immermann-mű nyomán emlegetett felfogáshoz, amely a saját meséiben hívó „katona” és Don Quijote rokonságát sem sorolta a lehetetlenségek birodalmába. Tragikus szemléletről van szó, amely a sokféle ágazó motívumot, a dicsekvő-hetvenkedő katona figuráját nem pusztán humoros vagy szatirikus vonásokkal jellemzi, hanem az ábrándok teljesületlenségében, teljesíthetetlenségében olykor „szomorújatéki” mozzanatokát vél fölfedezni.

Baka István Hány Jánosa sem nélkülözi teljesen a cervantesi alakot idéző vonásokat. Pontosabban szólva a Don Quijote-értelmezések közül azok vonatkoztathatók Baka Hány Jánosára, amelyek a nemeslelkű lovagnak nem annyira groteszk, mint inkább hőstiszta jellemét hangsúlyozzák, „heroikus pesszimizmus”-át, hogy nem egészen ideillő kifejezéssel éljek. A világot a maga megvívott csatáinak tereként látó-álmodó Hány János a haláltól prüsszentésnyire sem hull bele a passzivitásba, nem adja föl; s ha másutt nem, álmában ismét hátrálásra készíti (ezúttal a menny) Napóleon(já)t. Sem a szubjektum (fö)lértékelése, sem megszüntetése nem történik meg ebben a lírában. De a kései romantikus elképzelés sem munkál a Don Quijote-helytállást a Hányéra rálátó versben. A szenvedés és a világszerűvé lét nem üdvtörténeti folyamatban zajlik; nem ott nyeri el értelmét, hanem a megőrzött öntudatban, amely a külső világ rideg tényeit is sajátjaként képes elismerni, ahogy a belső terek kivetítése a Mindenségbe szintén a mindvégig megőrzött (ön)tudat munkálkodását reprezentálja. Pesszimizmus ez, hiszen a kikerülhetetlenség ellenére is létrejött a saját halál, a mindennapokban előrekészülődő, semmiképpen sem váratlan, ellenkezőleg: annak ismeretében, elismerésében létező. Az a saját halál, amely a saját létből fakad, s amelynek különös értéke is a saját lét. Minden ennek jegyében áll, minden a saját lét jegyét viseli... Baka István Hány Jánosa nem hátrál meg, álmában (láttuk: legalább ott) még egyszer végigéli, vagy ott éli meg először (?) a győzelmet, a küzdelmes életet, a maga életét. A végső pillanat elszántságában telik meg értelemmel a lét, lesz igazán hitelessé. A „halál hegyérűl” tág a kilátás, a szavakba foglalt küzdelem nem hitelteleníti a mesét. A mesékből csupán azért elég, mivel „időd kitelt”; az önmagába visszatérő szó mindvégig megőrzi kibeszélőjét, aki megfigyelője is sorsának, nem kizárólag elszenvedője. A vers Hány Jánosának keserű szójátékra, szinte anagrammára is telik ironizáló tudatából (a *vakartam* rímhívó szóra a *kitakarva* visszhangzik); a halál zord mindenhatóságát a lét rendjébe állítja, súlyos és közönséges egyensúlyával illeszti be életé világába a *lábom-halálom* rím fogcsikorgatóan játékos kongása; s akár öngúnnal teli kijelentésnek is fölfogható, hogy a *generális* rímpárja a *Hány*. Ez a „játékosság” a szavak ellenállása a mulandósággal szemben, a visszafelé az időben önmagát megeremtő lét, amely a mesét életténnyé, életté emeli. A *mesé* Garay Hány Jánosát idézi (meg talán Ko-

dály Zoltánét is), a versegész viszont a XX. század kereső-küzdő emberét állítja elének, aki elbeszélésével, metaforáival nemcsak létének, hanem a világnak is alakítója. Az, hogy mindenekelőtt *vers*világról van szó, a szövegszerűségében formát kapó univerzum elsőbbségéről tanúskodik, a tényként elfogadott mozzanatok eseti-véletlenszerű volta ellenében. Ahol a „halálom” is csupán rím, vagy elsősorban rím, ott az öntudatában erős szubjektum jelenlétét tapasztaljuk, a mulandóságnak mindennapos tudomásulvétele a létfelejtés ellen munkálkodik. Nem történhetik meg a Hamvas Béla által leírt „korrupció”, a létrontás, a hitelességnek és eszméjének kiiktatása, a belépés az inautentikusba.

Baka István Hány Jánosa – korunk hőse, kortársunk, miként Don Quijote is az, aki nem tágit attól, hogy kell lennie valahol még egy meg nem rontott hitnek és világnak. Baka István Hányja ezt a hitet és ezt a világot beszéli el; e világa versszerű, e világa a *vers*.

#### Felhasznált szakirodalom

Doboczki Pál: *Népies alakok az irodalomban a népies irány előtt*. Budapest 1912.

Frenzel, Elisabeth: *Stoffe der Weltliteratur*. Stuttgart 1976.

– – –: *Motive der Weltliteratur*. Stuttgart 1976.

Garay János. *Összes művei*. I. (Sajtó alá rendezte: Ferenczy József.) Budapest 1886.

Hamvas Béla: *Szilveszter. Bizonyos tekintetben. Ugyanis* (Három regény) *In: Patmosz III*.

(Szerkesztette.: Dúl Antal.) Szombathely 1991.

Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945-1991*. Budapest 1993.

Mann, Thomas: *Doktor Faustus*. (Ford.: Szöllősy Klára.) Budapest 1967.

Pornai Gyula: *Garay János költészetének forrásai*. Budapest 1933.

A három költeményből álló Hány-ciklus Baka István *November angyalához* című, a Jelenkor Kiadó gondozásában az Ünnepi Könyvhétre megjelenő verseskötetében is olvasható.

– *A szerk.*

## Az atomszív

A reklámrepülő évek óta a város fölött köröz a mögötte szálló koporsóval, amely az Örök Ifjúság Temetkezési Vállalatot hirdeti, varázslatos, fekete tükörként szórja a fényt a tetőkre, a lépcsőházak színes ablakain a fordulók zugaiba, az emberek arcába, a kirakatok üvegére.

Este a gép farkán kigyulladnak a reflektorok, s a reklámkoporsó fényárban röpül fölöttünk. Különleges anyagát az erős lámpák átvilágítják, sugárkoszorúba vonva a benne fekvő csodaszép manö kent, Júliát. Fején piciny, fekete kalap, arcának gyönyörű vonásait a fátyol nem fedi el, hanem kihangsúlyozza. Derékig érő, fényes, szőke hajában apró, fekete gyöngyök csillognak, egyszerre bámuljuk őt szemből, hátulról és mindkét oldaláról. Fekete, gyapjúselyem blézert visel, háromnegyedest, magasan zárt fekete selyem santung ruhája térd alatt tíz centivel végződik, így a rendkívül elegáns alkalmi viselet nem takarja el csodálatos lábikráit. A szexi kombidressz alatt egzotikus falevél csupán a fekete bugyi, a tökéletes biztonságot nyújtó, nagy nedvszívó hatású intimbetét pedig olyan kényelmes, hogy szinte észre sem lehet venni. Üvegszálas harisnyanadrágja úgy sejlík hosszú lábán, mintha egy füstüveg térelem könnyű árnya volna csak. Hernyóselyem sálja szabadon hagyja az arany medált, a benne remegő gyémántokkal, kígyóbőr táskájában a biztos bankok, a megalapozott házak hitel- és vásárlói kártyái, némi készpénz, napelemes kalkulátor, karcsú, ezüstfedelű noteszában a devizaosztály, a kötvényforgalmi iroda, a befektetési intézet, a különterem, az ingatlanügynökség, Európa, a testápoló, a hárdresszing és körömpépítés, a reptéri információ, az autósalon közvetlen telefonszámai, illatos batiszt zsebkendője mellett óvszer, ajakír, púder, önvédelmi spray, kölni, forgópisztoly, nuncsaku, leheletfrissítő, rúzs, kisolló. Az éjszakai égbolton elkápráztatóan suhan a reklámkoporsó, tűzijáték sziporkázik, és a csillagok között színes, szikrázó betűk: Júlia.

Keze ügyében a rádiótelefon, kijelzője villog, hívása van örökké, a kéziszauna és -szolárium meg könnyedén a vállára vetve, ugyanabból a bőrből varrott táskában, amiből a retikulje és magassarkú cipője is készült. Egy ciprántás, egy kapcsolás, és hitelbankban, képkiallítás megnyitóján, istentiszteleten, operaházi főlépcsőn, emberjogi nagygyűlésen, két tárgyalás szünetében, parlamenti ülészakon, csúcsgazdálkodási dugóba rekedve, bárhol, bármikor lehet szaunázni és szoláriumozni.

A pilóta, Dr. R. kétsoros öltönyben vezeti a gépet, könnyedén, mint aki íróasztalánál ülve épp most hajtott fel egy dupla vitaminturmixot, hogy friss legyen, miközben átfutja kedvező üzleti jelentéseit. Óránként szerepel a tévében, bemutatja a legújabb tinikoporsókat, lányoknak rózsaszín, fiúknak kék, szélgéppel gyártják ezt is, azt is, hogy a teljes porladási idő alatt lobogjon a haj. Mindkettő kapható sztereóban is, és a temetésen a kedvenc számok dübörögnek a koporsóból, körben a peremén csőbe húzott futófény, műfűst, színváltós

villódzó, a közönségen lézarábrák rohannak, a kereszt csúcsa villogó, szagga-  
tott fénysugarat ontva forog, tükörgömbök szórják a pazar fényeket.

Minden színben választható az ötcsillagos mélyhűtőkoporsó, s nem csak szé-  
riadarabok, hanem egyediek is, metallszínekben, hidegfénnyel, beépített kame-  
rával, ami egyetlen gombváltással behozza a halottat a kozmetikai hirdetések-  
be, vagy akár a nagyfilm szereplői közé. Elterjedt szokás, hogy az egyik készü-  
lék, a nappaliban például, állandóan rajta van, szórakoztató képkiegészítőkkal,  
amilyenek a kellemes hanghatások, gogózó lányok, virágzó japáni kert tavasz-  
jelenetei, fészket rakó fecsképar.

Részletre is kapható a trükk-koporsó, amely az ötcsillagos mirelitkoporsón  
alapszik, meg a színes kamerán, azonban a továbbított képet számítógépes ve-  
zérlés hozza mozgásba: a halott a képernyő előtt ülőre mosolyog, rákacsint, in-  
teget neki, kalapot emel, egy kis ráköltéssel apa, anya, hitves, vagy éppen a  
gyermek, a régi kedves, a feledhetetlen tanár, egy bajtárs, jóbarát még akár meg  
is szólal, beszélhetünk vele, vagy háttértelevíziózásban dúdol, énekel, füttyöré-  
szik, mindig a heti slágerlista éléről válogatva.

Beállítható ébresztésre is, napok szerint, hétfőn, szerdán, pénteken reggel hat  
tizenötkor szólal meg: „Jó reggelt kívánok!”, „Drágáim, ideje felkelni!”. Vagy  
katonásabban: „Ébresztő!” Kedd-csütörtökön fél hétkor kezd, szombat-vasár-  
nap meg aludni hagyja a családot, és kilenckor, fél tízkor vagy még ennél is ké-  
sőbb indítja be a kávéfőzőt, a kenyérpirítót.

Akit adóval temetnek, az nincs a háztartáshoz kötve, mint azok, akiket csak be-  
kábeleznek. A sírkő, kereszt, kopjafa a törpeadó, melynek a hullámain a temetőigaz-  
gatóság tornya átdobja egy szatelitára, s így, az Örök Ifjúságnak köszönhetően, a  
világ bármely pontján, autón, motorcsónakon be lehet kapcsolni a sírba.

Júlia tizenöt éves, amikor első lesz az Örök Ifjúság Temetkezési Vállalat  
szépségversenyén. Azóta egy percet sem öregszik, senki nem akarja elhinni,  
hogy százhat éves, amikor meghal. És sikere most is töretlen. Éljen a királynő!

A szépségversenyen csak természetes szőkek indulhatnak, és Júlia fekete  
volt. De már hétévesen maga elé tűzi a nagy célt: királynő lesz az Örök Ifjúság  
Temetkezésénél. Szülei biztatására tornáztatni kezdi a haját, s a képességekre  
alapozott, elhivatottan és fegyelmezetten kifejtett mindennapi erőfeszítés az ő  
esetében is meghozza az eredményt, s mire tizennegyedik évébe lép, Júlia szü-  
letett szőkévé erősíti magát.

A koronával életre szóló, teljes körű szerződést nyer, s mihelyt nagykorú, az  
Örök Ifjúság azonnal megvásárolja a halálát. Ettől fogva orvosok, plasztikai se-  
bészek, kozmetikusok, masszőrök, ránc-tornász testnevelők, a bőr- és foggim-  
nasztika csillagai, a hajgyakorlás mesterei, természetgyógyászok, zöld szaká-  
csok, biofodrászok csoportja kíséri az egész világon. Szépség- és testápolással  
kezdődnek, folytatódnak és végződnek a napok. Ha megjelenik egy ránc, azon-  
nal kisimítják, felvarrják, a kezdődő zsírpárnát rögtön leszívják, gyökérfestéstől  
ifjú a haj, nem a szálakat, hanem a hajhagymákat festik, kizárólag természetes  
anyagokkal, mert csak a biohaj szép igazán, amikor a szín meg a fény valóság-  
gal belenő a hajba, természetes módon gátolva meg az őszülést.

Júlia koronázását követően kilencvenegy Júlia fejére teszik fel a szépség-

egészség csillogó koronáját. A sportszerű, becsületes, de kemény versengésben közülük többen is ott vannak már, ahol Júlia.

Júlia kacag a világbank portáljának üvegfalába préselve, csengő hangja, illatos lehelete minden ügyfélben kellemes érzéseket kelt, Júlia fogadja a vendégeket a rádió- és tv-székház előcsarnokában, autogramot ad, tanácsokat, mindenkinek ismer, meghallgatja a kérést, beajánl, az elnöki palota erkélyén integetve Júlia ezer meg ezer turistát vonz naponta, hosszú ruhája kék, mint az ég és a béke színe, elbűvölő, amint belekap a szél, ahogy szőke haját az arcába söpri, szabadság sugárzik belőle, és a buzdítás, hogy kemény munkával, kitartással bárkiből Júlia lehet, állandóan fogadja partnereit Júlia, a szépipari tröszt örökös vezérigazgatója, irodájában virágok erdeje, az íróasztalán Júlia-szobor, a falakon ultraibolya poszter-Júliák, a Júliákon Júlia-kitűzők, amelyekről Júlia figyel átszellemült arccal, fényes tekintettel a hozzá fohászkodókra, márványtáblák arany feliratait, levelek, rögzített képes-hangos üzenetek milliói köszöntik, hogy segítséget megtalálni az elszökött kutyust, meglett az ellopott kocsi, a csodás gyógyulást, a szerelmi orvosságot, a menyasszonyt, a vőlegényt, a lottónyereményt, a vásárlási utalványt, a tengeri utazást, a teniszbérletet, a kétszemélyes vacsorát a Hiltonban, szól a zene, Júlia keze folyton áldásra emelve, mosolyog, várja a megrendelőket, akik gyakran világsztárok nevében érkeznek, és Júlia fogadásain meggyőződhetnek a termékek kiválóságáról, az elért eredmény tartósságáról.

Sok Júliával egyszerűen lehetetlen találkozni, szafárin vannak szakadatlanul, de a többiek reggelente mind a ligetben lovagolnak, futnak, levelekre válaszolnak dolgozószobájuk délutján, és nincs ember, aki megmondaná, hogy hovan év korkülönbség van közöttük.

Ma már, korunk színvonalán, nem a halottat teszik a koporsóba, hanem a koporsót a halottba: gyakorlatilag korlátlan ideig működő atomszívet ültetnek bele, amely hűti, keringeti a művért, még a nyirokhálózatba is eljuttatja, amitől teljesen üde lesz a bőr. A legújabb művér ráadásul minden káros mellékhatás nélkül barnít, ruganyossá teszi a testet, és olyan pirosan tartja az ajkat, hogy azt egy tizenhat éves lány is megirigyelheti.

Az újszíves a lakás központi részén, a nappaliban foglaljon helyet, ahol hozzártartozói mindig találkozhatnak vele, hogy reggeltől estig benne legyen családjában. Ha házaspár egyik tagja az újszíves, gyakori, hogy megszokott, kedves foteljában ül a tv előtt, ölében grillcsirke, amibe kérésre egy egyszerű artériaáttétellel ugyancsak bevezethető a művér, s így a baromfihús se romlik meg soha. De az is elegáns, ha kalóriaszegény aprósüti kínálja magát egy divatos asztalkán, vagy amint az újszíves épp a szájába tesz egy szem földimogyorót, bár ezt nem igazán javasoljuk, mert a mogyoróbél, hasonlatosan a dióbélhez, túlságosan is energiagazdag.

Ha már mindkét házastárs újszíves, az összetartozás, az örök hűség jelképeként egymás meghitt közelségében töltik minden napjukat. Kedvenc műsoraik előtt a tv magától bekapcsol, amikor meg jön az aerobik, mozgásba lendül az ülőgarnitúra, és végigcsinálják az összes gyakorlatot. Megmozgatják az izmokat, jól kihúzzák az ereket. Csak fiatalosan! Este hátrasimul a támla, hogy a hosszú nap után megpihenjenek. Csend van, csak a hajtómű kattogása hallatszik. Reggelente a függöny szétnyílik, és besüt a napocska.

## *Nomád tábor háttérrel*

*Gyíkhús, lónyál és konyhanyelv –  
fiatal gyomor mindent kibír;  
fűszer és kényszer az éhség,  
bélésünk orvosi szén:  
ritkán és sűrűt kakilunk.  
A kényesek maradjanak otthon!  
Otthon maradtak a kényesek,  
fagyiznak, modelleznek, gyűjtenek.  
Nyáron is nyakukban kulccsal.  
Álmukban nőnek, nappal görbék;  
mi leelőzzük ajtófélfán a jelet.  
Bőrünket hódítják keményedések,  
nincs fájdalom, ami keresztülverné,  
a vízhólyagok rég kifakadtak.  
Egy héten át cicamosdás,  
akik itt vannak, nem szólnak ránk,  
ahogy épp jólesik – mondják –,  
nincsen szabály, csak szerepek.  
Csinálunk kockatüzet, útjainkhoz utat,  
a kicsiknek tréfás vetélkedőt.  
Mi vagyunk a kicsik is, ha  
akarjuk. Sátrunk sötét kaszálószagában  
a pusmogásé az este, mintha  
itt is lenne jóéjtpuszi, takarodó.  
Mintha nem hordatna el mindenhova  
a hang a levegő közlekedőedényében.  
Álmunk az ott lakó debella néger nő combjai,  
két porhanyós satuszárny közé szorul.  
A nedvedző reggelben szódasziszegéssel  
készülődő buborékok – a szúnyogok.  
Kozmás kakaó; meginni rossz, de mesélni  
jó lesz. Bennünk az emlékek: leégett,  
örökön égő tej az edény alján,  
utánunk az első cigarettacsikkek:  
bomló, idegen anyag.*

# A baj

Mihozzánk a Baj beköltözött.  
Lázítja fogtöméseink,  
kávénkba zaccot elegyít,  
orrát függönyünkbe törli,  
beleheli az ablakot.  
Fekhelyünkön morzsák jelzik az útját.  
Ezen az üvegen nem üt át a fény,  
a függöny is szégyen a szomszédok előtt,  
fekhelyünkön, jaj, könnyű az éledés.  
A Baj nem élő személy,  
a Bajnak szakálla van.  
Szemét egészen a kalapjáig tolja.  
De csak éjjel, ha fény van,  
járókájából is vesződség kikandikálnia.  
Bőre ilyenkor különösen finom minőségű,  
akár a körúti hentesasszonyé.  
Hogyan kell élni vele?  
Lehet elviselni, mint  
ünneplő ruhát, lehet babusgatni,  
ősz szálakra vadászni szakállában.  
Eltüntetni nem szabad.  
Bajunkra büszkék és irigyek vagyunk.  
Ha nem ápoljuk, megkeserüljük,  
ha új ötlete támad, mivé leszünk?  
És mi lesz utána?  
Szélcsendélet, szezonvégtélet?

## A FILOZÓFIA ÉS A JÖVŐ\*

A filozófusok csak akkor kezdtek a jövő kérdéseivel foglalkozni, miután föladták az örökkévaló megismerésének reményét. A filozófia egy olyan világba való menekülés kísérletével kezdődött, amelyben soha semmi nem fog megváltozni. Az első filozófusok azt feltételezték, hogy a múlt és a jövő közti különbség elhanyagolható. Csak miután egyre komolyabban vették az időt, kezdte el egy másik világ megismerésére irányuló vágyukat fölváltani az evilági jövőbe vetett reményük.

Hans Blumenberg azt állítja, hogy a filozófusok a középkor vége felé kezdtek elveszíteni az örökkévaló iránti érdeklődésüket, és a tizenhatodik században – Bruno és Bacon százada – egyre nagyobb figyelmet fordítottak az idő kérdésének. Blumenbergnek valószínűleg igaza van, de az érdeklődés ezen megcsappanása csak a tizenkilencedik században vált teljesen tudatossá. Ez volt az a korszak, amikor a nyugati filozófia Hegel égisze alatt tudatosan és kifejezetten kételkedni kezdett nemcsak az időből való kilépés platóni kísérleteiben, hanem abban a kanti elképzelésben is, hogy felfedezhetjük az időbeli jelenségek lehetőségének ahistorikus föltételeit. Darwinnak köszönhetően ebben a korszakban vált lehetővé, hogy az emberek egységben foghatták föl magukat a természettel – mint teljesen időbeliek és esetlegesek, és ez egyáltalán nem ártott nekik. Hegel és Darwin együttes hatására a filozófia egyre ritkábban kérdezte, hogy „Mik vagyunk?” és egyre többet, hogy „Mivé válhatunk?”

Ez az eltolódás megváltoztatta a filozófusok önmagukról kialakított képét is. Míg Platón és Kant is abban reménykedtek, hogy fölülről, külső álláspontból, egy változatlan igazság álláspontjáról tekinthetnek arra a társadalomra és kultúrára, amelyben éltek, későbbi filozófusok fokozatosan elvetették az ilyen reményeket. Éppen olyan mértékben, ahogy az időt komolyan vesszük, kell nekünk, filozófusoknak föladnunk az elmélkedés cselekvés fölötti elsőbbségét. Egyet kell értenünk Marxszal, hogy a feladatunk egy olyan jövő létrehozása, amely különbözik a múlttól, és nem annak hangoztatása, hogy tudjuk, mi az, amiben a jövőnek a múlttal szükségszerűen osztoznia kell. Szerepünknek többé nem a papokéhoz és a bölcsekéhez kell hasonlítania, hanem el kell vállalnunk azt a társadalmi szerepet, amely inkább a mérnökéhez és az ügyvédéhez hasonlít. Míg a papok és a bölcsek maguk határozzák meg terveiket, addig a kortárs filozófusok a mérnökökhöz és az ügyvédekhez hasonlóan igyekeznek kitalálni, hogy mire van szükségük ügyfeleiknek.

Mínhogy Platón a filozófiát éppen arra találta föl, hogy elmeneküljön az átmeneti szükségletektől, és fölülemelkedjen a politikán, Hegelt és Darwint, mivel komolyan vetették az időt, nagyon gyakran úgy írták le, mint akik „föladják” vagy „befejezik” a filozófiát. De föladni Platón és Kantot nem ugyanaz, mint föladni a filozófiát. Ugyanis mi jobb leírását adhatjuk annak, amit Platón és Kant tettek, mint amilyent ők voltak képesek adni önmagukról. Leírhatjuk őket úgy, mint akik arra a szükségletre válaszoltak, hogy egy a társadalmi és kulturális változások által elavulttá vált emberképet helyettesítettek egy új képpel, amely jobban alkalmazkodott a változások eredményeihez. Hozzátehetjük, a filozófia mindaddig valószínűleg nem fog véget érni, amíg a társadalmi és kulturális vál-

---

\* A fordítás Richard Rorty még nem publikált kézírata alapján készült. Eredeti címe: *Philosophy and the Future*.

tozások nem érnek véget. Az ilyen változások ugyanis fokozatosan elavulttá teszik önmagunk és helyzetünk átfogóbb leírását, és megteremtik egy új nyelv szükségletét, amelyben megalkothatjuk az új leírásokat. Csak egy politika nélküli társadalomnak – amelyet olyan zsarnokok urálnak, akik megakadályozzák a társadalmi és kulturális változásokat – nem lenne szüksége filozófusokra. Az ilyen társadalmakban, ahol nincs politika, a filozófusok csak papok lehetnek az államvallás szolgálatában. A szabad társadalmakban mindig szükség lesz szolgálataikra, miután ezek a társadalmak folytonosan változnak, és ennél fogva szótáraik folyamatosan avulnak.

John Dewey – a filozófus, aki Marxhoz hasonlóan egyaránt nagyra becsülte Hegelt és Darwint – azt állította, hogy Platón és Kant közös emberképének elvetése során, amely kép szerint a feltétlen és ahistorikus szükségszerűségek ismerői vagyunk, a filozófiát olyannak fogjuk látni, mint ami „az örökölt intézmények és a vele összeegyeztethetetlen kortárs tendenciák konfliktusából” ered. „Ami elbizakodottan irreálisnak tűnne, ha metafizikai megkülönböztetések segítségével fogalmazná meg”, mondta Dewey, „rendkívül jellemzővé válik, ha összekötik a társadalmi vélekedések és eszmék harcával”.<sup>1</sup>

Dewey komolyan vette Hegel híres megjegyzését, hogy a filozófia csak akkor fest szürkét szürkére, ha egy életforma elavult. Dewey számára ez azt jelentette, hogy a filozófia mindig elősködött azon a fejlődésen, amely a kultúrában és a társadalomban bekövetkezett, és ugyanakkor válasz is volt ezekre. A historikusság hangsúlyozását Hegelnél Dewey úgy értelmezte, hogy a filozófusoknak nem a társadalom és a kultúra avantgárd-jainak kellene lenniük, hanem meg kellene elégedniük azzal, hogy a múlt és a jövő közt közvetítenek. Az a feladatuk, hogy úgy szójék össze a régi és az új vélekedéseket, hogy ezek egymás akadályozása helyett együttműködjenek. A mérnökhöz és az ügyvédhez hasonlóan a filozófus haszna abban áll, hogy olyan sajátságos helyzetekben felmerülő sajátságos problémákat old meg, amelyekben a múlt nyelve konfliktusban van a jövő szükségleteivel.

Hadd említsek három példát erre a konfliktusra. Az első az a szükséglet volt, hogy kibé-  
kítsük a keresztény teológia nyelvbe öltözött morális intézményeket azzal az új tudományos világképpel, amely a tizenhetedik században alakult ki. Ebben és a következő században a filozófusok megpróbálták megtalálni annak a módját, hogy a morális intézményeket ne egy olyan időn kívüli, bár antropomorf istenség parancsaiként lássák, amelynek létét nehéz volt azzal a mechanizált világképpel kiengesztelni, amelyet Galilei és Newton kínáltak. Ebből a szögből nézve Leibniz, Kant és Hegel rendszerei mind arra való javaslatok, hogy miként békítsük ki a keresztény etikát a kopernikuszi–Galilei-féle tudománnyal – hogy tart-  
suk meg ezt a két jó dolgot anélkül, hogy egymást akadályoznák.

Második példám az a darwini javaslat, hogy az embereket inkább összetettebb élőlényeknek tekintsük, semmint olyan élőlényeknek, amelyeknek külön hozzáadott alkatrészek van, amelyet „intellektusnak” vagy „racionális léleknek” nevezünk. Ez a javaslat nemcsak azt a reményt vonja kétségbe, hogy elmenekülhetnénk az időből, hanem a valósághoz való alkalmazkodás és a valóság megismerésének megkülönböztetését is. Darwin tudatosította a filozófusokban, hogy oly módon kellene újra leírniuk az emberi aktivitásokat, ami az evolúciós fejlődésben nem követel hirtelen töréseket. Ez azt jelentette, hogy oly módon kellett leírni a biológiai és kulturális evolúció közti kapcsolatot, ami eltörölte a Természet és a Szellem közti megkülönböztetést – azt a megkülönböztetést, amelyet néhány Hobbeshoz és Hume-hoz hasonló excentrikus kivétellel, Platóntól Hegelig mindenki komolyan vett.

Az emberiség eredetével kapcsolatos sikeres darwini magyarázat nyomán a filozófu-

---

1 Dewey, *Reconstruction in Philosophy, The Middle Works of John Dewey: 1899-1924*, ed. Jo Ann Boydston et al., Carbondale, Southern Illinois University Press, 1976-1983, vol. 12, 94.

sok számára adódó feladat összefonódott azzal a feladattal, amely a filozófián kívüli újdonságok általam fölhozott harmadik példájához kapcsolódik: a tömegdemokráciák megjelenéséhez. A két elsőtől eltérően, ez a harmadik újdonság inkább politikai tapasztalatból, semmint tudományos leleményességből eredt. A tömegdemokrácia – azon javaslat sikeresen kidolgozott gyakorlata, hogy mindazok, akiket érintenek a politikai döntések, rendelkezzenek is ezen döntések befolyásolásához való hatalommal – veszélyt jelent arra a platóni különbségtételre, amely az igazságnak a bölcs által való racionális keresése és a sokakra jellemző szenvedély közt van. Ha a tömegdemokrácia gyakorlatát együtt tekintjük az ember és a többi élőlény közti megkülönböztetés eltörlésével, akkor ez a gyakorlat kétségbe von egy csomó további megkülönböztetést: a kognitív és a nem-kognitív, az ész és a szenvedély, a logika és a retorika, az igazság és a hasznosság, a filozófia és a szofisztika közti megkülönböztetéseket. A tömegdemokrácia sikere többek közt azt a feladatot adta a filozófusoknak, hogy újra megfogalmazzák ezeket a megkülönböztetéseket. A megfogalmazás fogalmi készletét a szabad és az erőszakos egyetértés közti politikai különbség kínálta, helyettesítvén a „feltétlen” és a „feltételes” metafizikai megkülönböztetést.

Dewey, Bergson és Whitehead rendszerei kísérletek voltak arra, hogy alkalmazkodjanak Darwinhoz, hogy egy teljesen temporalizált nyelven újrafogalmazva megtartsák a régi dualizmusokból azokat, amelyek hasznosaknak bizonyultak. További ilyen kísérletek voltak Russell és Husserl próbálkozásai, hogy fölösszák a kultúrát azáltal, hogy vonalat húztak az a priori filozófiai kérdések és az a posteriori empirikus kérdések közé. Felosztása által próbálták meg a demokratikus kultúrát biztonságossá tenni a transzcendentális filozófia számára, így téve Darwint irrelevánssá Kanthoz képest.

Ha így tekintjük, a Dewey és Russell vagy a Bergson és Husserl közti ellentét nem két olyan kísérlet különbsége, amelyek közül mindkettő pontosan akarja ábrázolni ahistorikus természetünket és szituációnkat, hanem inkább két olyan kísérleté, amelyek közvetíteni akarnak történeti korszakok közt, és ki akarják békíteni a régi és az új igazságot. Dewey és Russell egyaránt a newtoni mechanika, a darwini biológia és a tömegdemokrácia hívei voltak. Egyik sem hitte, hogy a filozófia ezek közül bármelyik számára megalapozást nyújthatna. Mindkettő azt gondolta, hogy a kérdés az volt, miként változtassák meg az ismert beszédmódokat úgy, hogy ne feltételezzék a metafizikát vagy a metafizikai pszichológiát, amely konfliktusban volt ezzel a három kulturális fejlődéssel. Inkább eszközeikben, semmint céljaikban különböztek – abban, hogy mennyire radikálisan kell Platón és Kant önleírásait megváltoztatni ahhoz, hogy megőrizzék műveikben a hasznos elemeket, miközben elvetik azt, ami elavulttá vált.

Viszont ha elfogadjuk Dewey képét a filozófus feladatáról, akkor ugyanúgy el kell vetnünk a tudomány és az ideológia közti marxista különbségtételt, mint az a priori és az a posteriori megkülönböztetést, amely egyaránt megvan Russellnél és Husserlnél. Általánosabban, el kell vetnünk minden olyan kísérletet, amely a filozófiát olyan autonóm tevékenységgé kívánja tenni, amilyennek még azelőtt gondolták, mielőtt a filozófusok komolyan vették volna az időt. Russell-al szemben Dewey el tudja fogadni Locke javaslatát, hogy a filozófusnak a kétkezi munkás szerepe jutott, aki eltakarítja a múlt szemetét, hogy helyet csináljon a jövő építkezéseire. De úgy gondolom, Dewey hozzátette volna, hogy a filozófus esetenként képes összekapcsolni a portásnak ezt a szerepét a prófétáéval. Ezt a kombinációt találjuk Baconnál és Descartes-nál. Mindketten összekapcsolták az arisztotelészi szemét eltakarítására törekvő próbálkozásukat az utópikus jövő vízióival. Hasonló módon Dewey próbálkozása, hogy kivonja a filozófiát Kant uralma alól, Habermas kísérlete, hogy elválassza attól, amit a „tudat filozófiájának” nevez, és Derrida próbálkozása, hogy felszabadítsa a „jelenlét metafizikájának” uralma alól, mind egy-

befonódnak a teljesen demokratikus társadalommal kapcsolatos próféciákkal, amelyeknek eljövételét az ilyen felszabadítások siettetni fogják.

Ha abbahagyjuk az aggódást a filozófia autonómiájával kapcsolatban, ez többek közt annyit jelent, hogy többé nem akarunk szép világos vonalakat húzni a filozófiai és a politikai, vallási, esztétikai és gazdasági kérdések közé. Ha a filozófusok nem lesznek hajlandók elfogadni egy bizonyos deprofesszionalizációt, és nem jutnak el egy bizonyos gondatlanságra azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy mikor művelünk filozófiát és mikor nem, akkor a filozófia nem fogja azt a szerény, de fontos szerepet játszani, amelyet Dewey szánt neki, és így nem fogja az időt komolyan venni. Fel kell hagynunk a diszciplínánk tisztasága fölötti aggódással és helyzetünk dramatizálásával, nemcsak azon grandiózus módon, ahogy Hegel és Marx dramatizálták a maguk helyzetét, de még abban a kevésbé látványos értelemben is, ahogy azt Russell és Husserl tették.

Ha felhagyunk azzal, hogy a diszciplínák hierarchiájának csúcsán önmagunknak tetszelegjünk, és felhagyunk azzal, hogy professzionális gyakorlatainkat a „racionális gondolattal” vagy a „világos gondolattal” azonosítjuk, akkor jobb helyzetben leszünk Dewey javaslatának elfogadására, hogy diszciplínánk ugyanúgy nem képes meghatározni saját terveit, mint a mérnöki tudományok vagy a jogtudomány. Egy ilyen elfogadás segítségünkre lenne az elképzelés felszámolásában, hogy a tudományos vagy politikai fejlődésnek „filozófiai megalapozásra” van szüksége – az elképzelést, hogy a kulturális újdonságok legitimációjával kapcsolatos döntéseket mindaddig fel kell függeszteni, ameddig mi, filozófusok nem ítéljük azokat autentikusan racionálisnak.

Ugyanakkor azok a filozófusok, akik a megalapozás-ellenességre specializálódtak, gyakran inkább forradalmárokként fogják föl magukat, semmint szemétszörnek vagy vizionáriusoknak. Aztán, sajna, avantgardisták lesznek. Elkezdene arról beszélni, hogy nyelvünknek vagy kultúránknak radikális változásra van szüksége, mielőtt utópikus reményeink megvalósulhatnak, és hogy a filozófusok éppen azok az emberek, akik el tudják indítani ezeket a változásokat. A radikalitás hangsúlyozása a megalapozás elvének feje tetejére állítását jelenti. Annak hangsúlyozása ez, hogy semmi nem változhat meg, hacsak filozófiai felfogásunk nem változik meg. A Marxnál, Nietzschénél és Heideggernél közös filozófiai avantgardizmus – annak sürgetése, hogy minden dolgot egyszer újjá tegyünk, annak hangsúlyozása, hogy semmi nem változhat meg, hacsak nem változik meg minden – számomra úgy tűnik, hogy azon két kortárs filozófiai tendencia egyike, amelyet nem kellene bátorítani.

Már említettem a másik tendenciát, a professzionalizáció sürgetését: annak sürgetését, hogy diszciplínánkat érintetlennek és függetlennek őrizzük hatókörének szűkítésével. Ez a defenzív hadmozdulat nyilvánul meg mindig, amikor olyan filozófusokkal találkozunk, akik azt mondják, hogy a „filozófia problémáira” kívánnak korlátozódni, mintha lenne e problémáknak egy jól ismert listája, amelyet az Égből leadtak nekünk, és amelyet nemzedékről nemzedékre érintetlenül megőriztünk. Az időtől és a változástól való menekülés kísérlete, a kísérlet, hogy inkább Kanthoz csatlakozzunk és Hegelről megfélekedezzünk, jelenleg széles körben elterjedt az angolszász filozófiai közösségben, amely magát úgy írja le, mint ami az „analitikus filozófiát” gyakorolja.

Nekem úgy tűnik, Hilary Putnam helyesen mondja, hogy az analitikus filozófia nagy része különböző „intuícióval” rendelkező filozófiaprofesszorok közti vitává degenerálódott. Amint Putnam mondja, ezek az intuíciók olyan kérdésekkel kapcsolatosak, amelyek „távol vannak attól, hogy gyakorlati vagy lelki jelentőségük” legyen. A vágy, hogy harmonizálják az előzőleg létező intuíciókat, helyettesítette a feladatot, hogy megkérdézzék, vajon használható-e a szótár, amelyben ezeket az intuíciókat állítják? Ennek visszautasítása újra megerősíti a meggyőződést, hogy a filozófiai problémák örök jellegűek és ennél fogva olyan diszciplínának kell tanulmányoznia, amelynek művei függetlenek a társadalmi és kulturális

változásoktól. Ilyen visszautasítás és ilyen meggyőződés volt jellemző a filozófiatörténetnek arra a korszakára, amelyet ma úgy hívunk, hogy „dekadens skolasztika”. Mindannyiszor visszatér az ilyen skolaszticizmus veszélye, amikor a filozófusok elkezdenek önmaguknak büszkélkedni saját diszciplinájuk autonómiájával kapcsolatban.

Amint az angolszász filozófia túlságosan professzionizálta vált, ugyanúgy a nem angolszász filozófia gyakran túlságosan ambiciózus és avantgárd. Azzal a fajta radikális kritikával próbálkozik, amelyet Marx nyújtott a tizenkilencedik századi úgynevezett „burzsoá” kultúrával kapcsolatban, és kritikájának megvető hangnemet már a marxistáknak köszönhetően ismerjük. Az analitikus filozófia skolasztikus karaktere által kiváltott undor és az avantgárd, nem-analitikus filozófia lehetetlenül nagy önhiúsága ugyanakkor egy harmadik veszély forrása volt: a sovinizmus veszélyének. Időnként halljuk filozófusoktól azt mondani, országuknak, régiójuknak saját filozófiára van szüksége: minden nemzetnek saját filozófiára van szüksége, hogy kifejezze sajátos tapasztalatát, ugyanúgy, ahogy szüksége van saját nemzeti himnuszára és zászlajára. De míg a regényírók és a költők nagyon hasznos módon létrehozhatnak nemzeti irodalmat, amelyben az ifjúság megtalálhatja saját nemzete kialakulásának történetét, kételkedem abban, hogy a filozófusoknak valami hasonló feladata lenne. Mi filozófusok nem történetek mesélésében, hanem abban vagyunk jók, hogy hidakat építsünk a nemzetek közt, hogy kozmopolita kezdeményezésekkel álljunk elő. Ha történeteket mesélünk, azok általában rosszak, mint azok, amelyeket Hegel és Heidegger meséltek a németeknek önmagukról, hiszen ezek a történetek egy országnak valamiféle természetfölötti hatalomhoz való felsőbbrendű viszonyáról szólnak.

Remélem, hogy mi, filozófiaprofesszorok meg tudjuk találni a módját, hogy elkerüljük mind a három kísértést: a forradalmi ösztönzést, hogy a filozófiát a változás és ne a kibékülés eszközlőjének tartsuk; a skolasztikus sürgetést, hogy a filozófia vonuljon vissza a diszciplináris határok közé; és a sovinizmus szorgalmazását. Szerintem akkor tehetünk így, ha alkalmazzuk Dewey felfogását, aki szerint a filozófus feladata a réginek az újjal való kibékítése, a generációk közti közvetítés vállalása, a kulturális aktivitás területei és a tradíciók közti közvetítés. Ezt a fajta kibékítő tevékenységet ugyanakkor nem lehet olyan módon folytatni, amit egyszer Lévi-Strauss megvetően „UNESCO-kozmpopolitizmusnak” nevezett, amelynek jellemzője, hogy megelégszik a fennálló viszonyokkal, és védi is azokat a kulturális különbségek nevében. Ez a fajta kozmopolitizmus, az UNESCO alapításának idején, az 1940-es években, óvatosan és tisztelettudóan hallgatott a sztálinizmusról; manapság óvatosan és tisztelettudóan hallgat a vallásos fundamentalizmusokról és azokról a véreskező autokratákról, akik a világ számos részén ma is uralkodnak. Ennek a fajta kozmopolitizmusnak a leghitványabb fajtája az, amelyik elmagyarázza; az „emberi jogok” nagyon jók az eurocentrikus kultúrák számára, de más kultúrák igényeinek jobban megfelel a hatékony titkosrendőrség, a nekik alávetett bírakkal, professzorokkal és újságírókkal, továbbá börtönőrökkel és kínvallatókkal.

E hamis és önbecsapó kozmopolitizmus alternatívája az, amelyiknek világos képe van egyfajta kozmopolita emberi jövőről: ez egy a földkerekséget átfogó demokrácia, egy olyan társadalom, amelyben a kínzás, az egyetem bezárása vagy egy újság betiltása a világ más pontján ugyanúgy ok a felháborodásra, mintha ez otthon történne. Nem-politikai értelemben ez a kozmopolitizmus annyira multikulturális és heterogén lehetne, amennyire csak akar. De ebben az utópikus jövőben a kulturális tradícióknak nem lesz befolyásuk a politikai döntésekre. A politikában csak egyetlen tradíció lesz: a folytonos éberség a gazdagok és erők megjósolható kísérleteivel kapcsolatban, hogy kihasználják a szegényeket és a gyengéket. A kulturális tradíciónak soha nem fogják megengedni, hogy legázza Rawls differencia-elvét, hogy kifogást jelentsen a lehetőségek egyenlőtlenségére.

Ha valaha megvalósul ez az utópia, akkor nekünk filozófusoknak valószínűleg lesz egy

kicsi, marginális, de mégis fontos szerepünk abban, hogy létrejött. Mert ahogy Aquinói Tamásnak közvetítenie kellett az Ószövetség és Arisztotelész közt, Kantnak az Újszövetség és Newton közt, Bergsonnak és Dewey-nak Platón és Darwin közt, Gandhinak és Nehrunak Locke, Mill nyelve és a *Bhagavadgita* nyelve közt, ugyanúgy valakinek közvetítenie kell majd a demokratikus politika egalitáriánus nyelve és a különböző kulturális tradíciók kifejezetten inegalitáriánus nyelve közt. Valakinek gyengéden és türelmesen be kell szőnie az egalitáriánus politikát a hagyományok nyelvébe, amelyek kitaranak a racionális vagy inspirált bölcs, és a rendezetlen, összezavarodott sokaság közti megkülönböztetés mellett. Valakinek meg kell győznie bennünket, módosítsuk azt a szokásunkat, hogy politikai döntéseinket arra a különbségre alapozzuk, amely köztünk mint paradigmatis ember lények közt és az emberi lét azon gyanús esetei közt van, mint az idegenek, a hitetlenek, az érinthetetlenek, a nők, a homoszexuálisok, a félvérek, a torz vagy nyomorék emberek. Ezek a megkülönböztetések beépültek a kulturális tradícióinkba, és ezáltal a morális megfontolások szótáraiba is, de addig nem érkezik el az utópia, ameddig a világ népeit meg nem győzik, hogy ezek a megkülönböztetések nem sokat számítanak.

Ennek a meggyőződésnek fokozatosnak, gyengédnek, lépésről lépésre haladónak kell lennie és nem forradalminak vagy nagybaninak. Lehetséges egy ilyen gyengéd és fokozatos meggyőzés. Bár a tömegdemokrácia sajátosságosan európai találmány, a demokratikus utópia mégis mindenütt visszhangra talál. Minden kulturális tradícióban vannak olyan mesék, amelyekben a sokaság messzebb lát a bölcsnél, amelyekben a fent levő kegyetlenségét a tradíció az alul lévő igazságérzete alapján bünteti meg. Minden tradícióban találhatunk olyan történeteket, ahol házasságot kötnek a megvetett csoportok tagjaival, ahol türelemmel és udvariassággal túllépnek a régi gyűlölködésen. Függetlenül attól, hogy mennyire parókiális, minden kultúrában vannak olyan részek, amelyeket be lehet szőni egy egész Földet átfogó demokratikus politikai közösség utópikus képébe.

Önellentmondás lenne azt gondolni, hogy a demokráciát inkább erővel, semmint meggyőzéssel kellene terjeszteni, hogy az embereket kényszeríteni kellene a szabadságra. Ha nekünk, filozófusoknak van még feladatunk, akkor az éppen ez a fajta meggyőzés. Egykoron, amikor többen gondolkoztunk az örökkévalóságon és kevesebbet a jövőn, mint ahogy ma tesszük, mi, filozófusok az igazság szolgálóiként határoztuk meg magunkat. De az utóbbi időben kevesebbet beszélünk az igazságról és többen az igazmondásról, kevesebbet arról, hogy az igazságot hatalomra kellene segíteni, és többen arról, hogy a hatalmat becsületesnek kellene megtartani. Az igazság örök és tartós, de nehéz megbizonyosodnunk, hogy mikor birtokoljuk. Az igazmondás mint szabadság időbeli, esetleges és törékeny. De föl tudjuk ismerni, amikor birtokoljuk. Valójában azt a szabadságot értékeljük a leginkább, ha becsületesek lehetünk egymással anélkül, hogy ezért büntetésben részesülnénk. Egy teljesen temporalizált intellektuális világban, egy olyanban, amelyben a biztosság és változatlanosság iránti remények eltűntek, mi, filozófusok úgy fogjuk magunkat meghatározni, mint ezen fajta szabadság szolgáit, mint a demokrácia szolgáit.

Ha így gondolkoznánk magunkról, akkor elkerülnénk a skolaszticizmus, az avantgardizmus vagy a sovinizmus veszélyeit. Egyetérténénk Dewey-val, hogy „a filozófia csak hipotéziseket kínálhat, és hogy ezek a hipotézisek csak akkor értékesek, ha érzékenyebbekké teszik az emberek tudatát a körülöttük levő élettel kapcsolatban”.<sup>2</sup> Egy teljesen temporalizált intellektuális világban egy ilyen fajta érzékenységhöz való hozzájárulás ugyanolyan tiszteletre méltó célja lenne egy egyetemi diszciplínának, mint a tudáshoz való hozzájárulás.

---

2 Dewey, op. cit. 91-92

# A filozófia után, demokrácia

*Giovanna Borradori interjúja\**

– *Európa mindig olyan jól képzett filozófusokat keres, akik sokoldalúak, és a nyilvános vitákban elkötelezik magukat. Ennek megfelelően Önnek a „neopragmatizmus tanítómestere” címet adták, mintegy John Dewey reinkarnációjának tekintve Önt.*

– Dewey Amerika vezető értelmiségije volt az én fiatal koromban. Gyakran nevezték a demokrácia, a New Deal, az amerikai demokratikus értelmiség filozófusának. Ha valaki 1950 előtt járt amerikai egyetemre, lehetetlen volt, hogy ne tudjon róla. Úgy gondoltam, figyelemre méltó személyiség volt. Evangélikus keresztényként indult, aztán hegelianus lett, majd olvasta Darwint, és valahogy felhagyott a kereszténységgel, hogy megpróbálja Darwint és Hegelt összeegyeztetni. Filozófiája Hegel egyfajta naturalizációja – Hegel, a természet és a szellem közötti szakadék nélkül. Amint Hegel filozófiája egyfajta szekularizált kereszténység, úgy Dewey-é az emberi lények darwini szemléletével ötvözött keresztény reménység.

– *De mit tud Dewey nyújtani egy olyan filozófusnak, mint Ön, a második évezred végéhez közeledve?*

– Amit Dewey filozófiájában vonzónak tartok, most, hogy idősebb vagyok, az a platonizmussal, a karteizianizmussal, Kanttal és a metafizika egész hagyományával kapcsolatos kritikája, amivel Derrida és Heidegger is szembehelyezkedik. Ám az ő kritikája optimista társadalmi perspektívából eredt, mivel nem gondolta, hogy a metafizika vége kétségbeesésbe vagy nihilizmusba torkollana. Azt hitte, fokozatosan fel lehet hagyni a metafizikával, oly módon, ahogy fokozatosan megszabadultunk a teológiától. Úgy vélekedett, jó gondolat volt a kultúrának a teológiai megfontolásoktól és a metafizikai dualizmusoktól való felszabadítása. Tudatában volt annak, hogy hosszú időt vesz igénybe ennek megvalósítása, és tudta azt is, hogy ez lesz a kultúra szekularizációjának utolsó szakasza.

– *Hogyan határozná meg a Dewey-féle pragmatizmus és az Ön által képviselt neopragmatizmus perspektívájának különbségét?*

– Nem hiszem, hogy az alaptételekben nagy különbség lenne. Dewey-val ellentétben én nagyobb figyelmet szentelek a nyelv filozófiájának. Ez intellektuális kontextus kérdése, és én az analitikus filozófián, különösen a nyelvfilozófián nevelkedtem. Az analitikus filozófián belül Dewey témáit – vagy helyesebben Dewey támadásait a hagyományos dualizmusok ellen – elsősorban Quine és Davidson mutatták be meggyőzően, nyelvfilozófiai doktrínák formájában. Nem hiszem, hogy ez túlságosan sokat hozzáadna Dewey-hoz: pusztán adaptációja annak, amit Dewey más hallgatóság, más elvárású emberek számára megfogalmazott.

– *Mikor találkozott Ön először a logikai analízissel?*

– Rövid ideig Carnapnál és Hempelnél tanultam, de nem ők voltak a legfontosabb tanárain. Elsősorban filozófiatörténetet tanultam. Az analitikus filozófiával a Princetonon találkoztam, már tanár koromban. Izgalmas korszak volt. Wittgenstein késői munkásságát éppen akkor dolgozták föl, Quine és Sellars akkor írták legfontosabb műveiket.

---

\* Giovanna Borradori, *The American Philosopher*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1994, 105-117.

– *Mi volt Wittgenstein szerepe az analitikus filozófia területén az Egyesült Államokban?*

– Először az ötvenes évek végén olvastam Wittgensteint, Reichenbach alóli egyfajta felszabadulásként. Wittgenstein a pragmatikus szerepét játszotta a nyelvfilozófiában, magát a nyelvfilozófiát decentralizálva. Wittgenstein fenyegető alak volt, mivel lényegesen hozzájárult a filozófia detranszcendentalizálásához és deprofesszionalizálódásához. Ettől fogva az amerikai és angliai egyetemi filozófusok reakciója mindig ambivalens volt vele szemben. Egyrészt, nyilvánvalóan ő a legnagyobb alak a mezőnyben; másrészt veszélyt jelent a szakma (*profession*) számára. Mindezt félretéve, Wittgenstein nagy hatást gyakorolt rám. Amint Stanley Cavell mondja, figyelemre méltó a huszadik század két nagy filozófusával kapcsolatban, hogy Wittgenstein úgy ír, mintha semmit sem olvasott volna, Heidegger pedig úgy, mintha mindent olvasott volna.

– *Mit gondol, mi az oka annak, hogy a két háború közt az amerikai filozófia ekkora lelkesedéssel nyílt meg az európai emigránsok előtt?*

– Az amerikaiak hosszú ideig egyszerűen semmit sem alkottak a filozófiában. Dewey legjobb műveit 1925 előtt írta, és huszonöt évig nem sok minden történt az amerikai filozófiában – annak ellenére, hogy Dewey még élt, és nagyra becsülték. A harmincas években kezdődött meg a német és osztrák emigránsok – Carnap, Hempel, Tarski, Reichenbach – átjövetele, és a második világháború után egyszerűen átvették az amerikai filozófiai intézetek vezetését. Kifejezetten antihistorikus mozgalom volt, megpróbált inkább tudományos, mintsem történeti irányultságú filozófiát művelni.

– *Mi lehetett az oka annak, hogy az amerikai filozófia ilyen gyorsan befogadta a történetiséggel való szembenállást?*

A logikai pozitivisták azt gondolták, hogy a fasizmus összekapcsolódik a tudományellenességgel, és hogy a tudomány, a tudományos módszer tisztelete az antifasizmus jele a filozófiai gondolkodásban. Carnap számára fontos volt Heideggernek a nációkkal való identifikációja, mivel úgy gondolta, Heideggernél valahogy összekapcsolódik a „Lét történetisége” és a náciizmus. Amint Carnap az Egyesült Államokba jött, magával hozta azt a felfogást, hogy a filozófiát úgy lehet megvédeni a historicizmustól és a náciizmustól, ha kerüljük az olyan gondolkodókat, mint Plátón, Hegel és Nietzsche. Karl Popper ugyanezt a nézetet képviseli *A nyílt társadalom és ellenségei*-ben, amely rendkívül befolyásos könyv volt Amerikában. Popper azt gondolta, hogy Plátón, Hegel és Marx totalitárius gondolkodók voltak, hogy kerülnünk kell ezt a gondolkodásmódot, és inkább egy modernebb, korszerűbb és tudományosabb gondolkodást kell magunkévá tennünk. Ez nagyon hatékony ideológiai retorika volt, amelyben még mindig hisz a legtöbb amerikai filozófus, meg lévén győződve arról, hogy a politikai és morális tisztességtudás a tudományos racionalitás tiszteletben tartásának kérdése.

– *Úgy gondolja, hogy hasonló sors vár a hermeneutikára is az Egyesült Államokban? Elsősorban Gadamer hermeneutikai historicizmusára gondolok, amely az európai viták nagy részének középpontjában áll.*

– Nem gondolom. A hermeneutika fogalmát nem nagyon használjuk Amerikában: inkább „kontinentális filozófiáról” beszélünk, amely mindenkit magába foglal Gadamertől Lyotard-ig. Ugyanakkor nem gondolom azt sem, hogy a hermeneutikának Európában egyetlen értelmezése lenne. A hatvanas és hetvenes években széles körben vitatták Franciaországban és Németországban; ma viszont fölváltotta a posztstrukturálisizmus.

– *Ha írnia kellene egy amerikai filozófiatörténetet, hol kezdené?*

– Egészen biztosan az ötvenes évek éles törését hangsúlyoznám, az analitikus filozófia fejlődését, ami egy másfajta filozófia. Nyitva marad a kérdés, hogy hol lokalizáljuk a kezdetét. Sok amerikai filozófus – Royce és Santayana – nem hagytak maguk után iskolát vagy követőket.

– *Mi a helyzet Emersonnal?*

– A filozófusok soha nem filozófusként olvasták Emersont. Heidegger előtt egyébként Nietzsche sem tartották filozófusnak. Csak a legutóbbi időkben próbálták meg – Stanley Cavell és Cornell West – Emersont bevezetni a filozófiai kánonba. Emersont és Thoreau-t az amerikai különcök tradíciójába tartozó irodalmi alakoknak tartották.

– Dewey kivételnek látszik az amerikai panorámában: elhagyta az egyetemet; úgymond kibékítette a monasztikus logikát a város logikájával, felélesztve az amerikai gondolkodás érdeklődését az etikai-társadalmi kérdések iránt.

– Az amerikai kultúra lényegileg politikai. Amerikát a szabadság etikai fogalmára alapozták. A legszabadabb társadalom országaként alapították, ahol a lehető legjobban működik a demokrácia, ahol a horizontok nyitottak. Van egyfajta nemzeti románc az országról, amely azt mondja, „Abban különbözünk Európától, hogy újrakezdtük. Nincsenek hagyományaink, olyanná tudjuk teremteni az embert, amilyennek lennie kell.” Azt gondolom, hogy Emersontól Dewey-ig mindvégig hat az Amerikával kapcsolatos romanticizmus. Sajnos, mára elvesztettük, nem is olyan régen, a vietnami háború idejében.

– Ön az Egyesült Államok intellektuális azonosságát egy megszakadt „nemzeti románcsal” azonosítja. De mi történik ma?

– A Sidney Hookhoz hasonló régi vágású szocialisták azon kevés számú amerikai értelmiségiek közé tartoznak, akik bekapcsolódtak ebbe a fajta társadalmi romantikába. Azt gondolom, hogy az amerikai élet románcához nagy mértékben hozzájárult az az érzésünk is, hogy a jövő országa vagyunk. Aztán fokozatosan kiderült, hogy ez az amerikai dominancia vége volt, és hogy már nem vagyunk a legnagyobb és a leggazdagabb ország. Hirtelen úgy tűnt, mintha az értelmiségiek elkeseredtek és csalódtak volna.

– Miért szakadt meg ez a románc a vietnami háborúval?

– Az amerikaiak két korábbi háborút vívtak: a mexikói-amerikai és a spanyol-amerikai háborút. Ezeket a háborúkat az értelmiségiek visszautasították, mivel úgy tűnt, hogy pusztán európaiakká válunk, vagyis csak eggyel több imperialista hatalommá. Az értelmiségiek kedvezően ítélték meg a két világháborút, mivel a rossz erőinek legyőzéseért vívták azokat. Ennélfogva a második világháború után az amerikai értelmiségieket büszkeséggel töltötte el országuk történelmi szerepe: olyan dolgok, mint a Marshall-terv, azt sejtették, hogy jobb világ van születőben. A vietnami háború mindezt megváltoztatta. Ez teljesen igazságtalan háború volt. Még csak nem is volt imperializmus. Egyszerűen el akartunk foglalni egy országot, mivel jelentős természeti kincsekkel rendelkezett – értelmetlen módon embereket gyilkoltunk. Valahogy ebből a traumából soha nem gyógyultunk ki. Ez volt az első eset, hogy vereséget szenvedtünk egy háborúban. A koreai háború is egyfajta vereség volt, de nem intellektuális értelemben. Kétszáz év során először veszítettünk háborút, és az emberek azon kezdtek gondolkodni, hogy talán nem is vagyunk Isten országa.

– Azt hiszi Ön, hogy a vallásnak jelentős szerepe volt az Egyesült Államok nemzeti önmeghatározásában?

– Időnként igen, de nem döntően. Thoreau és Whitman nem voltak vallásosak. Igaz, a huszadik század elején a vallás fontossá vált, az úgynevezett társadalmi evangélium idején, ami egyfajta szociáldemokrata kereszténység volt. Északon a protestáns egyházak vették át a társadalmi reformok vezetését. E mozgalmak újra felbukkantak a hatvanas években az emberjogi mozgalmak és Martin Luther King kapcsán.

– Változtassuk meg a helyszínt, és tekintsünk az Egyesült Államokból Európára. Ki az a „kontinentális” szerző, aki a legnagyobb hatást gyakorolta az Ön filozófiájára?

– Azt mondanám, hogy Martin Heidegger. Először az ötvenes évek végén olvastam őt, mivel kíváncsi voltam, hogy mi történik Európában.

– Melyik Heidegger érdekelte Önt a legjobban: a Lét és idő egzisztenciális Heideggere, vagy a Holzwege hermeneutikus Heideggere?

– Az első időkben csak a *Lét és idő*-ről tudtunk. A hatvanas évek elejéig Heidegger még Európában is a *Lét és idő*-t jelentette.

– Olaszországban ma néhány olyan filozófus, mint például Gianni Vattimo, hajlik arra, hogy a heideggeri gondolkodás két korszakát egyetlen ívben fogja át azáltal, hogy az egzisztenciális Heideggert egyesíti az új posztmetafizikus perspektívával. Ön mit gondol erről?

– Egyetérték. Hajlamos vagyok azt gondolni, hogy Heidegger egész életében egyetlen cél eléréseért küzdött: az önmagán való túllépésért. A *Levél a humanizmusról* ugyanúgy elveti a *Lét és idő*-t, mint a *Was heisst Denken?* A *Levél a humanizmusról*. Ez jellemző a „Heidegger-esetre” és a náciizmussal való kapcsolatára. Tény az, hogy az európai és az amerikai filozófia közt nincs folytonosság. Az amerikai értelmiségiek a hatvanas évekig megfedkeztek a filozófiáról, amikor is Habermas, Gadamer, Foucault és Derrida emlékeztették őket rá. De ez mégsem jelenti, hogy tényleges kölcsönhatás alakult volna ki.

– Miért tulajdonítja Derridának, Foucault-nak és Habermasnak ezt a szerepet és miért nem inkább Marcusénak és Adornónak? Azaz az egyel korábbi generációnak, akik, amellet, hogy az Egyesült Államokban emigráltak, itt is tanítottak?

– Ez utóbbiak itt is voltak meg nem is. Testileg itt voltak, de szellemileg nem, hiszen ők soha nem vették tudomásul Amerikát, és amit Amerikáról mondtak, az egyszerűen abszurd. Száműzetésben éltek itt, anélkül hogy valaha is elhitték volna, hogy ez egy valóságos ország. Azt gondolom, hogy Adorno és Marcuse megértéséhez komolyabban kell venni Marxot, mint ahogy Amerikában valaha is tették. Derrida, Foucault és Heidegger nem várják tőlünk, hogy Marxot túlságosan komolyan vegyük. A hatvanas évek előtt nem volt marxista tradíciónk. Az Egyesült Államokban egyszerűen nem olvasták Marxot, és ma sem olvassák.

– Az úgynevezett francia posztstrukturalista szerzők közül, úgy tűnik, Ön Foucault-val azonosult a leginkább.

– Figyelemre méltó egyéniség volt; nagy képzelőerővel emlékezetes könyveket írt. Foucault hatott leginkább az amerikai baloldal kultúrájára, de hatása veszélyes volt. Az eredmény az értelmiségiek „elkötelezetlensége” (*disengagement*) volt: a kapitalista társadalom által gyakorolt bio-hatalomnak való ellenállás eszméje, de az ellenállás mikéntjének minden politikai elképzelése nélkül, minden politikai program, politikai utópia nélkül. Foucault hatása nyomán az amerikai értelmiségi közösségben mély neheztelés maradt.

– Olaszországban Foucault hatása jelentős volt mind az értelmiségi vitákban, mind azokban az intézményi reformokban, amelyek a hatvanas években forradalmasították a pszichiátriát és általánosabban az elmegyógyintézetek szerkezetét.

– Mi is bezártuk elmegyógyintézeteinket, de nem Foucault miatt. Őt az irodalmi értelmiség olvassa, nem az orvosok. Az orvosok nem veszik komolyan.

– Marx alapvetően fontos volt valamennyi francia posztstrukturalista szerző számára: Lyotard, Deleuze, Virilio és Foucault számára is. Olvasta Ön valaha Marxot?

– Szüleim háza tele volt Marxszal. Ők olvasták, így én is olvastam gyermekként, de nem filozófusként. Mind a mai napig nem tudom filozófusként olvasni.

– Befolyásolja ez az Ön Habermas-olvasatát, valamint Habermasnak a posztmodern perspektívába történő újabb keletű amerikai beolvasztását? Különösképp Fredric Jamesonra gondolok, a fogyasztói társadalom „politikai tudattalanjával” kapcsolatos elképzelésére.

– Amikor Habermas azt állítja magáról, hogy marxista, nem tudom elképzelni, hogyan és miért, mivel nem úgy beszél, mint egy marxista. Egy rendes deweyánus liberális benyomását kelti. Az európai gondolkodásban egyfajta kegyesség uralkodik, amely szerint nem szabad Marxnak hátat fordítani. Valami jót kell találni Marxban, valahol, legalább a fiatalkori kéziratokban. De Amerikában soha nem így volt. Azt gondolom, itt senkit nem érdekel, hogy olvastad-e Marxot – még Fredric Jamesont sem.

– A marxizmus ezek szerint megkülönböztetetten európai örökség?

– Két korlát választja el az amerikai és az európai gondolkodást. Az első az, hogy az

amerikaiak kevesebb történelemkönyvet olvastak, és kevesebbet tudnak az eszmék történetéről, mint az európaiak. A másik Marx amerikai recepciója.

– Az Ön filozófiájának *optimista kicsengése nincs összhangban az európai esprit du temps alkonyati, dekadens, bizonyos mértékig nosztalgikus hangvételével. A filozófiai hermeneutika, a transzavantgardizmus és a zenei neoromantika mind olyan mozgalmak, amelyek új középponti szerepet tulajdonítanak az emlékezésnek és az idézésnek, melyeket a történelem privilegizált megközelítésének csatornáiként fognak föl.*

– Ha a hermeneutikába Ön beveszi azt a „gyenge gondolkodást”, amelyet ismerek, akkor világosan kell ezzel kapcsolatban fogalmaznunk. Sem Dewey, sem a „gyenge gondolkodás” nem képzeleli, hogy a történelem a mi oldalunkon állna, vagy hogy lenne valami szükségszerű erő, amely jó végkimenetelhez vezet. Ellenkezőleg, kilenc a tízhez az esélye annak, hogy a dolgok rosszul végződnek. Mindamellett fontos a remény, hogy megtörténhet, a dolgoknak nem lesz rossz vége, mivel nincsenek arra ítélve, hogy az egyik vagy a másik úton járjanak. Nem csak egyetlen hegeli fejlődéstörténetet vagy egyetlen heideggeri nihilizmustörténetet mesélhetünk.

– Az Ön egyik legvitatottabb meghatározása a posztfilozofikus kultúrával kapcsolatos, amely újra fölveti a transzdiszciplinaritás problémáját, mind elméleti, mind intézményi szinten.

– Ez a probléma a filozófia tudományos fogalma elleni reakció. A filozófia nem egy kvázi-tudományos diszciplína: mielőtt a filozófiát az irodalommal összefüggésben kezdjük olvasni, föladjuk a tudományos fölosztásokat. Nekem úgy tűnik, hogy az európaiak hosszú ideig úgy olvasták a filozófiát, mint ami összefügg az irodalommal. Valéry és Sartre kedvük szerint vándorolhattak egyikből a másikba. Kíváncsi helyzet nem aggódni azért, vajon filozófiát vagy irodalmat írunk-e. De az amerikai egyetemi kultúrában ez nem lehetséges, mivel aggódni kell azon intézet miatt, amelynek keretében tanít az ember.

– A posztfilozofikus perspektívát definiálva nekem úgy tűnik, hogy Ön a filozófia és az irodalom közti korlát föloldását a narratíva fogalmához kívánja kötni. Mit ért Ön ezen?

– Elsősorban a Kant és Hegel, *A tiszta ész kritikája* és *A szellem fenomenológiája* közti különbségre vonatkoztatom. Nekem úgy tűnik, hogy a *Fenomenológiában* és Hegel korai írásaiban olyan fajta filozófiai írást találunk, ami formájában narratív; alapjában véve az emberi természet történetéről mondott elbeszélés. Azt hiszem, hogy ez válik a filozófiai gondolkodás uralkodó módjává, kivéve az egyetemet. Az egyetemeken nem írhatunk narratívákat, úgy kell tennünk, mint a valamilyen témát tanulmányoznánk – a szöveg természetét, a jelek természetét, a tudomány természetét. Ez nekem hamisnak tűnik.

– Utolsó könyvében, melynek címe *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*, Ön mégis megállapítja, hogy az olyan szerzők mint Derrida, aki nem analitikus gondolkodó, olyan könyveket írnak, amelyek a filozófusok olvasóközösségére korlátozódnak, mivel mások híján vannak a megértéshez szükséges vonatkoztatási pontoknak.

– Nem kizárólag filozófusokról van itt szó, hanem olyan emberekről, akik nem olvasták a filozófiatörténet korábbi műveit. Ha Ön olyan gimnáziumba járt, mint az olasz *liceo* vagy a francia *lycée*, ahol a filozófia legalább három éves tananyag, akkor képes lesz követni egy filozófiai érvelést. De én angol nyelvű közönségnek írok, és a jellegzetes, művelt angol és amerikai olvasó nem lesz képes követni azt, amiről Derrida beszél, mivel nem értik utalásait.

– A filozófiával kapcsolatos történetek írásának problémája, a filozófiáról való írás problémája áthelyeződik az olvasó problémájává: kinek írunk?

– Ez rendjén van így. Hegel közönsége is korlátozott volt. Az emberek mindig fognak Platón és Nietzsche olvasni, és olvasni fogják azt is, amit Derrida írt Platónról. Legalábbis bizonyos emberek...

– Maradjunk még Derridánál. Hogyan értékeli Ön a „dekonstrukció” sikerét Amerikában? Paradox módon szülőhelyén, Európában, nem foglal el ennyire központi helyet.

– Úgy gondolom, hogy a dekonstrukció amerikai termék. Isten tudja, hogy mi, mivel nagyon lazán használt fogalom. Tulajdonképpen jobban illik Paul de Manra mint Derri-dára, de amennyire én tudom, de Man-i irodalomkritika egyáltalán nem létezik. Ugyan-akkor, Amerikában százezer angol professzor van, és a dekonstrukció az egyetemen a ta-nulmányok része.

– *Hogy határozná meg a „dekonstrukció” és a „textualizmus” közti különbséget? Ez utóbbi, később nagyon sikeres fogalmat Ön alkotta meg a Consequences of Pragmatism (A pragmatiz-mus következményei) című könyvében.*

– A textualizmust a legkisebb közös nevezőként használtam de Man és Derrida közt, de nem olyan fogalom, amit túlságosan erőltetni kellene. Azt fejezi ki, hogy olyan dolgo-kat, amiket korábban eszmékel tettünk, most jelekkel teszünk.

– *Mi a kapcsolat a szöveg fogalma, amelyből a textualizmus ered, és az Ön narratíva fogal-ma közt?*

– A narratíva annyit jelent, hogy elmondunk valamiről egy történetet, például a vi-lágszemletről, Európáról, az emberről, a Nyugatról, a kultúráról, a szabadságról, az osz-tályharcról. Valami ilyen nagy dologról való történet, amelyben mindenki elhelyezheti a maga történetét.

– *Akkor ez azt jelenti, ezen történetek célja inkább az, hogy lehetővé tegye a kultúra számára a párbeszédet, és nem annyira a világról való átfogó látomás közvetítése.*

– Azt gondolom, hogy az ilyen narratívák létrehozásának célja az, hogy értelmet ad-jon a szerző létének. Annak módja, hogy a múlt nagy embereihez viszonyítsa magát. Ha Platónt, Cervantest vagy Dantét olvasunk, egyszer csak megkérdezzük magunktól, mi a kapcsolatunk velük, és elmondjuk a saját történetünket.

– *Van monumentális elem abban, amit Ön mond?*

– Egészen biztosan igen. Mivel úgy kell gondolkodnunk a nagy hősokról, a szabad-ságról, az osztályharcról, mint saját történetünk nagy monumentumairól.

– *Utolsó könyvében a „liberális utópiáról” beszél. Mire utal ezzel?*

– Semmi különösen újra. A lehetőségek egyenlőségének szokásos fogalmára gondolok, amit Rawls ír le *The Theory of Justice* (Az igazságosság elmélete) című könyvében. Egy olyan társadalom eszméjéről van itt szó, amelyben az egyenlőtlenségek egyetlen oka az, hogy a dolgok még rosszabbak lennének, ha ezek az egyenlőtlenségek nem léteznének.

– *És mire utal az „ironikus liberális” fogalma?*

– Ha Ön az egyenlő lehetőségek liberális utópiájának fogalmaival beszél a társada-lomról, és nem rendelkezik olyan filozófiai megalapozással, mint például a történelem törvényei, vagy a Nyugat hanyatlása, vagy a nihilizmus kora, akkor Ön abban a helyzet-ben van, amit *ironikusnak* nevezek. Az ironikus szerint a liberális utópia nem olyan vala-mi, ami az emberi természet lényegét, a történelem végét vagy Isten akaratát fejezi ki, ha-nem egyszerűen a legjobb eszme, amiért az embereknek érdemes dolgozniuk. Az ironiz-mus ebben az összefüggésben valami olyant jelent, mint megalapozás-ellenesség.

– *A művészi avantgárdban, de a Szókratésztől Voltaire-ig tartó filozófiai tradícióban is, az ironia fogalma nem egyszerűen deskriptív modalitás, hanem egy finom transzgressziós elemet is tartalmaz.*

– Az én használatomban nem. Az a fajta ironia, amelyre én gondolok, egyáltalán nem foglalkoztat a transzgresszióval, mivel nem hiszem, hogy valamin túl kellene lépni. Pusztán egyfajta attitűd, az önértékelés egy módja, egy életforma.

– *Hol helyezi el Ön az olyan egzisztenciális témákat, mint a halál és a szenvedés?*

– Nem hiszem, hogy a filozófiának lenne egyetlen sajátos tárgya. Vannak embe-rek, akik sok időt töltenek azzal, hogy a halálon gondolkodnak. Másokat viszont inkább a szexualitás vagy a pénz foglalkoztat. Nem gondolom, hogy ezek közül bármelyik is fi-lozofikusabb lenne mint a másik.

– *Meglepőnek tartom az egzisztencializmussal kapcsolatos érdektelenségét, és ez visszavisz*

*oda, hogy Heideggerrel való első találkozásáról beszéljünk. Mit keresett Ön Heideggerben az ötvenes évek végén?*

– Próbáltam megérteni, hogy mi történt Hegel után – mint kiderült, a válasz Nietzsche volt. Hegel annyira ellenállhatatlan, hogy az ember kíváncsi lesz, őtána mit lehetett még tenni a filozófiában. Azt gondolom, azért olvastam Heideggert, hogy rájöjsek, mit mondanak róla azok az emberek, akik Hegelt olvassák; Kierkegaard-t ugyanezért olvasom.

– *Ön azt mondta, hogy szülei régi vágású szocialisták voltak. Valami konfliktus nyomán olvasott inkább Dewey-t, mint Marxot?*

– A marxizmust mindig a kapitalizmus teljesen ésszerű, filozófiával megerősített kritikájának tartottam. De Hegellel és Heideggerrel összehasonlítva Marx számomra harmadrangúnak tűnik. Marx jó közgazdász volt. Kolakowskival hasonló a problémám. Nagyon nehéz Marxot olvasni anélkül, hogy Leninre és Sztálinra ne gondolnánk.

– *Hogyan vélekedik a tudományfilozófiáról?*

– Eredetileg empirista episztemológiát jelentett; amikor Carnap és Reichenbach használták ezt a fogalmat, ez arra való kísérlet volt, hogy megismételjék, amit a brit empiristák tettek az érzéki észlelés fogalmai segítségével. Kuhn *A tudományos forradalmak szerkezete* című műve és Feyerabend munkássága után a tudomány és a nem-tudomány közti választóvonal kezdett elmosódni. Általában a tudományos vállalkozás természetének újragondolását jelentette.

– *Úgy gondolja, hogy a filozófiának „kritikai” funkciót kellene gyakorolni a tudománnyal kapcsolatban?*

– Szerintem a filozófia nem kritizál semmit. Amikor az emberek a filozófiára mint „kritikaira” hivatkoznak, akkor nekem úgy tűnik, hogy azt mondják, „a tudósok és a politikusok egy másik filozófus szótárát használják, holott nem azt a szótárat, hanem az enyémet kellene használniuk!” Ha az emberek azt mondják, hogy a filozófia kritizálja a tudományt vagy a kultúra más területeit, akkor ez annyit jelent, hogy a kulturális gyakorlatban megjelenő korábbi filozófiák maradványainak kritizálására fanyalodik.

– *Nehezen értem meg, hogyan köti Ön össze a liberális perspektívát egy olyan filozófia eszméjével, amely teljesen elidegenedett a társadalmi kritikától.*

– Nincs szükségünk filozófiára a társadalmi kritikához: van közgazdaságtanunk, szociológiánk, vannak regényeink, van pszichoanalízisünk, és sok egyéb lehetőségünk is arra, hogy kritizáljuk a társadalmat. Vegyük Foucault nagyon erőteljes kritikáját. Legjobb munkái számomra nem tűnnek különösebben filozofikusaknak. Művének legérdekesebb részei az elmeegógyintézetek, a börtönök és a kórházak kultúrájáról szólnak. Foucault nagy filozófiai szellem is volt, de a társadalmi különbséget nem filozófusként ragadta meg, hanem mint olyan valaki, aki másoknál erőteljesebben tekintett a különös dolgokra.

– *Akkor mi a filozófia? Tanúságtétel a filozófiai szövegek olvasóközösségének túléléséről?*

– Nem hiszem, hogy ezt a kérdést föl kellene tenni. Filozófiai könyveket az általam olvasott könyvek hatására írok, e könyvekre való reakcióként. Bizonyos fajta könyvekre reagálok és nem másokra, minden alkalommal, amikor eredeti költővel, szociológussal vagy filozófussal találkozom. De nagyon rossz gondolat egy diszciplínára nézve, ha azt állítjuk, küldetése van.

BOROS JÁNOS fordításai

## RICHARD RORTY – A RACIONALITÁSTÓL AZ ÉRZÉKENYSÉGIG

Az amerikai filozófiai intézeteket uraló nyelvanalitikus filozófia és az irodalmi intézeteket domináló kontinentális filozófia (fenomenológia, egzisztencializmus, hermeneutika, dekonstrukció) mellett, vagy talán inkább „között”, Richard Rorty filozófiája különleges helyet foglal el. E filozófia, melyet Rorty az egyetlen amerikai eredetű filozófiával való „szolidaritásként” neopragmatizmusnak nevez, elsősorban nem egy új filozófiai pozíció kidolgozására törekszik, hiszen szerinte amúgy is túlságosan sok ilyen pozíció verseng egymással, hanem arra, hogy a lehető legtágabb perspektívákat nyissa meg a gondolkodás számára, a lehető legtöbb filozófiai irányzatot gondoljon végig, a lehető legtöbb irodalmi művet olvasson el és őrljön meg a maga „dialektikus malmával”.<sup>1</sup> Mivel a „beörlendő gabonában” ugyanúgy ott vannak az analitikus filozófiai művek, mint az irodalomkritika és a kulturális kritika művei, ezért Rorty mindezen a területen jelen van, hat, nemegyszer a diszkussziók keresztútjába kerülve.

Rorty hatása azonban nem egyértelmű, egyrészt iróniájával, olvasottságával, meglepő fordulataival felszabadít, másrészt az analitikus filozófián edzett szigorú és következetes gondolkodásával és ennek nem kevésbé szigorú és következetes megkérdőjelezésével komoly kritikai munkára kötelez. Ez a kritikai munka különösen az analitikus filozófián belül figyelhető meg, ahonnan Rorty indult, és amelynek örökségét vállalja. Ezen a területen belül is kettős a Rortyhoz való viszony; egyrészt nagyon kemény bírálatok érik (például Putnam, McDowell részéről), másrészt mégis úgy tűnik, hogy saját pozícióik megfogalmazásánál, gondolkodási irányuk kijelölésénél és fogalmi lehatárolásaiknál éppen ezek a szerzők tartják lényegesnek Rortyhoz való viszonyuk meghatározását. „Kéves kortárs gondolkodó jelenléte annyira paradoxális, mint Richard Rortyé”, jegyzi meg David Hall Rortyról írt könyvében, majd nem kevés iróniával hozzáteszi: „Miközben New Yorkban és Londonban kritizálják, nagy műveltségű és igényes munkái elég nagy példányszámban kelnek el ahhoz, hogy azt sejtjük, azok a filozófuskollégái, akik nyilvánosan elutasítják, késő éjszaka zseblámpával felszerelve fejükre húzzák a takarót, és mohón elmélyülnek könyveinek olvasásában.”<sup>2</sup>

A következőkben azonban nem a neopragmatizmus körüli vitákkal foglalkozom, hanem azt szeretném bemutatni, hogy a racionalitástól az érzékenységig haladva Rorty filozófiája miként kínál újabb lehetőséget a filozófia, a tudomány, az etika, a szépirodalom és a művészetek viszonyának újraleírására. Meghökkenítő, sokak számára érthetetlen és

1 Rorty ironikus gondolkodóként határozza meg magát és a hozzá hasonló tág perspektívára törekvő értelmiségieket, akiket a metafizikusokkal szemben többek közt a következőképpen határoz meg: „Az ironikusok költői tehetségű emberek, az újraleírás tehetségével megáldott eredeti elmék – Püthagorasz, Platón, Milton, Newton, Goethe, Kant, Kierkegaard, Baudelaire, Darwin, Freud – írásait gabonának tekintik, amit ugyanabban a dialektikus malomban kell megőrlölni.” Rorty, *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, Pécs, Jelenkor, 1994, 92. Az ironikus és metafizikus gondolkodó szembeállításához ld.: Rorty, i. m. 89-95.

2 Hall, D. L., *Richard Rorty*, Albany, State University of New York Press, 1994, 1.

elfogadhatatlan Rorty azon állítása, mely szerint nincs *lényegi* különbség Newton és Shakespeare, a filozófia, a tudomány és a szépirodalom közt. Ahhoz, hogy ennek és az ehhez hasonló állításoknak a filozófiai, tudományelméleti és esztétikai implikációit megértsük, Rortynak a filozófiával és a megismeréssel kapcsolatos nézeteit kell megvizsgálunk, elsősorban a pánrelacionalizmus, esszencializmus, antiesszencializmus, reprezentacionalizmus és antireprezentacionalizmus kérdéseit. Ennek alapján válik láthatóvá, hogy Rorty látszólagos „elméleti lazasága” mögött a filozófia eddigi történetéből levont „szigorú” következtetések rejlenek. A szigorúság teoretikus képzettséget és következtetességet, az „elméleti lazaság” pedig ironikus avagy a wittgensteini nyelvi játékok értelmében „játékos” hozzáállást jelent, és nem egy „csalódott metafizikai realista mozzanat nyoma”,<sup>3</sup> amiként ezt Putnam állítja, még kevésbé „egy hajdani »igazhítú« hitehagyott diskurzusa”, amint ezt Richard Bernstein gondolja.<sup>4</sup>

### *Pánrelacionalizmus, esszencializmus és antiesszencializmus*

A pragmatizmus alapvető tétele szerint a meggyőződések, hitek és vélekedések próbája nem elméleti, hanem gyakorlati. Pusztán azokat a tételeket fogadja el, amelyeknek valamilyen „praktikus” következménye van. E tételhez szorosan kapcsolódik az a feltevés is, hogy a világban „minden mindennel összefügg”. Ezt William James úgy fogalmazza meg, hogy „Nem létezhet olyan különbség, amely ne idézne elő különbséget valahol máshol”, továbbá „valamennyi dolog *valahogy* összetartozik és összekapcsolódik”.<sup>6</sup> Rorty neopragmatikus filozófiája többnyire elfogadja a pragmatizmus alapítóinak tételét, így ezt a James által sugallt *pánrelacionalizmust* is. Ezzel nemcsak minden, a világban lévő dolog összefüggését állítja, ami evidens, de semmitmondó és igazolhatatlan feltételezés lenne, hanem azt is, hogy a „tisztá” teoretikus gondolkodásra jellemző igen-nem kétértékűségét hiba lenne átvinni a világra, vagyis nem lenne helyes a logikát ontologizálni és az ontológiát, valamint az episztemológiát „logizálni” anélkül, hogy ne figyelnénk a tételekhez kapcsolódó ténylegesen fennálló vagy nem fennálló gyakorlati különbségekre – azaz etika és értékelmélet nélkül. A minden dolog összefüggésének neopragmatikus állítása elutasítja a folytonosan ellentétet kereső gondolkodásmódot, nem annak tiszta logikai alapját, hanem mint a *valóságra* irányuló metodologikus gondolkodási attitűdöt. Ennek következtében a valóságra irányuló gondolkodásban problematizálódnak és felfüggesztődnek az olyan szembeállítások, mint lényeg és járulék, megismerő és megismert, elmélet és gyakorlat, megismerés és cselekvés stb. Rorty nem a megkülönböztetést, hanem a szembeállítást kérdőjelezi meg, azt hangsúlyozza, hogy a dolgokat kölcsönhatásukban kell vizsgálni.

Tévedés lenne azt gondolni, hogy a szembeállítás pusztán a logika sajátja lenne, és viaszszorítva a diszciplináris határok közé megszabadulhatunk tőle. Anélkül, hogy itt ennek a kérdésnek további filozófiai, kulturális és kommunikációs szerepét elemeznénk, szem előtt kell tartanunk, hogy a „toleráns”, többértékű gondolkodás is vezethet a kétértékűségre jellemző „anomáliákhoz”, éppen amiatt, hogy képtelen teljes mértékben megszabadulni tőle. Rortynál például ez akkor válik nyilvánvalóvá, amikor „kibékítő törek-

3 Putnam, H., *Words and Life*, ed. Conant, J., Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1994, 299.

4 Vö. Bernstein, R., One Step Forward, Two Steps Backward – Richard Rorty on Liberal Democracy and Philosophy, *Political Theory*, 15, no. 4. 1987, 557.

5 James, W., *Pragmatism*, Indianapolis-Cambridge, Hackett, 1988, 27.

6 James, W. im. 64.

vésében” az intellektuális alkotó tevékenység romantikus képét a társadalomalakító pragmatikus alakja mellé akarja állítani, és fölismeri, hogy a kettő mégis kizárja egymást.<sup>7</sup> Lehetetlen ugyanis az új nyelvet teremtő és kevesek által érthető „erős költő” a társadalmi kompromisszumokra és a mindenki általi érthetőségre törekvő politikust egymással kibékíteni, vagy ahol megpróbálták ezt a kibékítést, ott gyakorta tűrhetetlen aberráció, káosz és terror lett az eredmény. A békés egymás mellett élés és párbeszéd megvalósítására, a két nyelvezet megmentésére (az emberiség békés egymás mellett élése volt a felvilágosodás tervezetének egyik leglényegesebb eleme, sőt jóval korábban az angol parlament kialakulását is ez az eszme indította) javasolja Rorty, hogy a kétféle gondolkodó különféle szótárakat használjon, amelyeket kíváncsú különféle szférákra alkalmazni; a romantikus erős költő a magán szféra nyelvhasználatának hőse, míg a pragmatikus technokrata a politikai világ alakítója. Ezáltal viszont Rorty toleranciája oda vezet, hogy mégiscsak „kétértékűsíti”, újra fölosztja a világot, a magán és nyilvános nyelvhasználat világára, ahol egyáltalán nem megoldott az egyik nyelvből a másikba való átmenet, és ezáltal a lehetséges békés egymás mellett élés sem. További kérdés marad, kíváncsú-e ez a fajta elválasztó-egymásmellettiség, hiszen senki nem egyetlen nyelvet beszél, senki nem csak költő vagy csak politikus, a nyelvek folytonosan átjárják egymást. Vajon nem csak egy sajátos amerikai társadalmi helyzetet, az egyetemi városoknak a nyilvános élettől való viszonylagos függetlenségét, a politikától elefántcsonttorony-szerűen elválasztott elitisztikus intellektuális világát tükrözi-e és ezáltal őrzi, konzerválja és legitimálja?

Az ellentétekre épített gondolkodás egyeduralmának és abszolút világértelmező erejének megkérdőjelezése során számolnunk kell azzal, hogy az ellentétekre épített és az azt ontologizálni kívánó gyakorlat a filozófia utolsó kétszáz éves fejlődésében saját felszámolásának útjára lépett. Kant episztemológiájának ugyanis egyik következménye – és ezt olyan filozófusok, mint Fichte, Hegel, Nietzsche a legkülönbébb módon „realizálták” –, hogy miközben a megismerő szubjektum világkonstituáló erővel bír, maga is része lesz a megismerés által konstruált világnak, és ezért nem lehet a kettőt egyértelműen és végérvényesen szétválasztani és szembeállítani. Kant fordulópontot jelentett a nyugati filozófia történetében, hangsúlyozza Rorty, „mivel *reductio ad absurdum* vitte azt a próbálkozást, hogy a megismerés során különbséget tegyünk az alany és a tárgy szerepe közt.”<sup>8</sup> A pánelacionalizmus pedig, mintegy levonva az elmúlt kétszáz év elméleti vitáinak gyakorlati következtetéseit, azt javasolja, hogy „tegyük félre az alany-tárgy megkülönböztetést, az emberi megismerésben annak megkülönböztetését, hogy mi származik a tudattól és mi a világtól, ami lehetővé teszi, hogy elvessük az igazság korrespondenciaelméletét.”<sup>9</sup> Ha ugyanis nem tudjuk élesen elkülöníteni a megismerés tárgyi és kognitív elemeit, akkor a kettő közti megfelelésről, korrespondenciáról sincs értelme beszélni. A kanti episztemológiától a pánelacionalizmusig Darwinon keresztül vezet az út, aki a transzcendentális szubjektum helyére a környezettel folyamatos interakcióban lévő biológiai struktúrát helyezi. Ezáltal nem csak a szubjektum kerül a természettel kauzális és genetikai kapcsolatba (ahelyett, hogy a kauzalitás pusztán egy időn és téren kívül eredő tiszta értelmi fogalom lenne), nem csak a megismerés metafizikai fogalma helyére kerül egy oksági, fizikai és biológiai fogalom, hanem a szubjektum metafizikai fogalma is föl-

7 A romantikus erős költő és a pragmatikus társadalmi technokrata nyelvének, habitusának és társadalmi gyakorlatának összeegyeztethetőségi nehézségeihez ld.: Fraser, N., *Solidarity or Singularity?* Richard Rorty between Romanticism and Technocracy, Arac, J., Johnson, B. *Consequences of Theory*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1991, 39-62.

8 Rorty, R., *Hoffnung statt Erkenntnis*, Wien, Passagen, 1994., 39. Az angol és a magyar kiadás előkészületben.

9 Rorty, i. m., 38.

számológéppel, hogy a természet részévé válik, nem rendelkezvén többé a világ ábrázolásának és reprezentációjának transzcendentális „tükörstruktúráival”, a világ képének időn, téren és a fizika törvényein kívül helyezett *képével*.

A szubjektumnak a természetben való föloldódása együtt jár a szubjektum lényegének, és általában a lényegiségnek a fölszámolódásával. A dolgok lényegére irányuló, a platóni ideát vagy az arisztotelészi *ousiát* kereső gondolkodás megpróbál elvonatkoztatni a látszatoktól, a puszta jelenségektől, és valami fontos, mögöttes, láthatatlan, tapinthatatlan, időn és téren kívül levő lényegi magot keres. Ezt az esszencialista gondolkodást utasítja el a Rorty neopragmatizmusát és Derrida dekonstrukcióját egyaránt jellemző antiesszencialista gondolkodás. Az analitikus filozófia pozitívista és pozitívizmus utáni ága – bár metafizikai vagy ontológiai értelemben antiesszencialista – mégis úgy tűnik, hogy módszer- és nyelvfetisizmusában továbbra is őriz egy metafizikai „lényegmaradékot”.

Rorty az analitikus filozófián is túllépő radikális antiesszencializmusának megvilágítására számos példát hoz, melyek közül a számokkal kapcsolatos a legszemléletesebb. A példában Rorty azt emeli ki, hogy egy szám (példájában a tizenhét) végtelen számú módon generálható, mint a legkülönbébb számok összege, különbsége, szorzata, négyzete vagy négyzetgyöke stb. A „tizenhét” tehát a többi számhoz való végtelen számú relációjában kapja meg értelmét, mivel nem emelhetünk ki egyetlen olyan meghatározást vagy mechanikus generációt sem, amely a többi közt éppen a tizenhétséget mondja ki: „Úgy tűnik tehát, hogy nem lehet definiálni a tizenhétség lényegét, hacsak nem találunk olyan mechanizmust, amely a tizenhét valamennyi igaz leírását adná, meghatározva valamennyi más számhoz való viszonyait.”<sup>10</sup>

Rorty javasolja, hogy akár a számokat, a világot is relacionálisként értelmezzük, és azt állítja, hogy a dolgok minden szinten ugyanúgy viszonyhalmazok, mint a számok. Bármely tárgyat leírhatunk a legkülönbébb viszonyok metszőpontjaként, és a viszonyhalmazokat leíró fogalmak maguk is relacionális fogalmak és így tovább, bármeddig haladva. Sehol nincs egy olyan belső mag, amelyet megtalálva fölkiálthatunk; megtaláltuk a dolog lényegét, amihez képest minden más külsődleges lenne. Ebből a perspektívából értelmét veszti a „belső és a külső közti megkülönböztetés – az X belső magja és periferiái közti megkülönböztetés, amelyet az hozott létre, hogy X bizonyos kapcsolatban áll a világot kitevő töle különböző dolgokkal”.<sup>11</sup> Ezt a különbséget lebontó kísérletet nevezi Rorty antiesszencializmusnak: „A pragmatikusok számára X-nek ugyanúgy nincs nem-relacionális tulajdonsága, amint belső természete vagy lényege sincs. Ezáltal nem létezhet olyan leírás, amely pontosan egyezik azzal, amilyen X ténylegesen, függetlenül az emberi szükségletekhez vagy tudathoz vagy nyelvhez való viszonyától. Mihelyt eltűnik a belső és a külső közti megkülönböztetés, eltűnik a valóság és a látszat különbsége is, és azok a gondok is, vajon vannak-e korlátok köztünk és a világ között.”<sup>12</sup> Rorty nem azért antiesszencialista, mert belelátott volna a dolgok „mélyébe”, és ott azt látta, hogy nincs lényeg, hanem, mert úgy gondolja, hogy ha elvetjük a lényegi gondolkodást, a dolgok belső magját kereső metodológiák utáni vágyat, akkor egyszerűbben is kijövünk a világgal, és megszabadulhatunk az amúgy is megoldhatatlan problémáktól. A neopragmatizmusra jellemző antiesszencialista gondolkodás gyakorlatorientált döntéseken alapul: elveti azokat a gondolati konstrukciókat, amelyek nem nyújtanak valamiféle gyakorlati hasznot, legyen ez a „haszon” tényleges anyagi boldogulás, lelki enyhület, intellektuális kielégülés, vagy akár esztétikai élvezet.<sup>13</sup> Ez az attitűd arra a tudományelméleti tételre

10 i. m., 45.

11 i. m., 41.

12 i. m., 41 k.

13 Vö. Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature*, Princeton, Princeton University Press, 1979, 3-9., ahol Rorty ebben az értelemben fogalmazza meg máig is érvényes terapeutikus „ars poeticáját”.

emlékeztet, mely szerint a több, az adatokat sikeresen elmagyarázó elmélet közül azt fogadjuk el, amely a legegyszerűbb, legelegánsabb, a fogalmakkal a legtakarékosabban bábízik, azaz a legkevesebb fogalommal magyarázza el ugyanazt a jelenséget. A pragmatizmus ebben az értelemben *takarékos filozófia*, igyekszik megfelelni egy gyakorlati és az energiáival takarékoskodni kényszerülő kornak. Mondhatnánk azt is, hogy elméleti takarékosági okokból veti el a lényeg fogalmát. Ezért a dolgok közti és a dolgokban fennálló viszonyokra helyezi a hangsúlyt, mivel ha elvetjük a belső lényegi magvakat, a világ leírására és a világhoz való viszonyulásunkra nem maradnak egyéb fogalmak, mint a dolgokat alkotó relációk.

Az antiesszencializmussal szemben felhozott leggyakoribb vádak közé tartozik az antropocentrizmus és a nyelvi idealizmus. Az *antropocentrizmus* vádjá szerint hiányzik belőle valami embernél nagyobb tisztelete, legyen az a Lét, a Nyelv vagy a Történelem, és ehelyett az ember folyamatos, emancipált, a természettel és a társadalommal való interakcióját helyezi előtérbe, ahol ezen interakció sikerességének kerete az emberi közösség tágabb gyakorlata és kommunikációja. Ezen a ponton válik érthetővé a Rorty és Thomas Nagel közti különbség. Ez utóbbi a kantiánus szemléleten belül maradva úgy gondolja, dacára annak, hogy a világgal csak a nyelven keresztül kerülhetünk kapcsolatba, mégis sejtjük, hogy van egy abszolút világ, egy abszolút (*eternal, nonlocal*) igazság, amit ha nem is tudunk kimondani, ha nem is ismerünk, mégis a tudomány és a megismerés fejlődésének kerete, a különböző elméletek, megismerési stratégiák és metodológiák aszimptotikus pontja. Ezt a szemléletet viszont nem fogadhatjuk el, mivel semmi lehetőségünk sincs arra, hogy a nyelven keresztül egy időn és téren kívüli valósághoz eljussunk. Rorty szerint ezt a nézetet azért is vissza kell utasítanunk, mivel az embernél nagyobb valóság előtti alázatot von maga után, amely attitűd idegen és érthetetlen a demokratikus gondolkodás számára. A Nageléhez hasonló gondolkodás egyszerűen belül marad a hagyományos filozófia látszat-valóság paradigmáján, az emberi nyelvet és gyakorlatot továbbra is a látszatok világába sorolja, míg a valóság az, ami a látszatnak keretet ad, és ami időnként a látszaton keresztül vagy a látszatban megmutatja saját lényegiségét.<sup>14</sup>

A *nyelvi idealizmusra* alapozott kritika<sup>15</sup> pedig, mely elsősorban Putnam és Bernard Williams részéről fogalmazódik meg, azt állítja, hogy az antiesszencializmus szerint a dolgokat a nyelv teremti. Rorty azt válaszolja az ilyen típusú vádakra, hogy a dolgok nyilvánvalóan léteznek azelőtt is, mielőtt nyelvi relációkba illesztenénk azokat, de ez még nem jelenti azt, hogy bármiféle belső lényegiségük lenne, eltekintve azoktól a kapcsolatoktól és viszonyoktól, amelyek a dolgokat alkotják. Szerinte ez a kritika „a következő két kérdés összekeverése: »Hogyan választunk ki tárgyakat?« és »A tárgyak időben előbb vannak, mint mi kiválasztjuk őket?« Az antiesszencialista nem kételkedik abban, hogy fák és csillagok jóval a velük kapcsolatos leírások előtt léteztek. De a tény, hogy korábban léteztek, nem segít abban, hogy értelmet adjunk a kérdésnek, »Mik a fák és a csillagok, eltekintve más dolgokhoz való kapcsolataiktól – eltekintve róluk való állításainktól?«. Abban sem segít, hogy értelmet adjunk a szkeptikus állításnak, mely szerint a fának és a csillagoknak nem-relacionális, belső lényegük van, amelyek viszont sajnos kívül vannak ismereteinken. Hogy ennek az állításnak világos jelentést adjunk, kicsit többet kell tudnunk mondani arról, hogy mi van ismeretünkön kívül, mitől vagyunk megfoszt-

14 Rorty Nagel-értelmezéséhez ld.: többek között *Consequences of Pragmatism*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1982, XIX-XXXVII, *Objectivity, relativism and truth*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, 6-14., 97-99., *Essays on Heidegger and Others*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, 22-23. Nagel pragmatizmussal kapcsolatos nézeteihez pedig ld.: Nagel, T., *The View from Nowhere*, Oxford, Oxford University Press, 5-12.

15 Vö. Rorty, *Objectivity, relativism and truth*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, 4.

va. Egyébként leragadunk a kanti önmagában való dolognál, amely megismerhetetlen. Antiesszencialista szempontból a kanti panasz, hogy mindörökké a szubjektivitás fátyla mögötti csapdába estünk, egyszerűen érdektelen, mivel tautologikus állítás, ugyanis azt mondja, hogy valami, amit a megismerésen túliként definiáltunk, sajnos túl van a megismerésen.<sup>16</sup> Rorty egyszerűen tautológiaként számolja fel az egész ismeretelméleti problematikát, amelynek alapvető állítása, hogy a világ megismeréséhez kell egy megismerő apparátus (tudat, nyelv), és a világ megismerésének helyessége megismeréséhez pedig azt kell eldönteni, hogy ez a megismerő apparátus ténylegesen úgy írja-e le a világot, ahogy az van. A tautológia abban rejlik, hogy azt mondjuk, csak azt ismerhetjük meg, amit a megismerő apparátus meg tud ismerni, azaz azt ismerjük meg, amit megismerünk. Rorty minden ismeretelméleti szkepticizmust erre a tautológiára vezet vissza, és Putnammal ellentétben, aki a felismerés ellenére is kitart a „megismerés” mellett, azt javasolja, hogy hagyjunk föl a megismerő apparátus és a megismerés kérdésének erőltetésével, ami maga után vonja a tudat és a nyelv reprezentatív funkcióinak és az ezekre épülő reprezentacionalizmusnak a megkérdőjelezését is.

### *Reprezentacionalizmus és antireprezentacionalizmus*

A reprezentacionalizmussal szemben, amely Rorty szerint a nyugati metafizikai gondolkodást jellemezte, az antireprezentacionalizmus<sup>17</sup> – amely Wittgensteinnél, Davidsonnál és Derridánál jelenik meg – abból indul ki, hogy „nincs olyasmi, mint *fűszisz*, valami, amit meg lehetne ismerni”,<sup>18</sup> amennyiben a fűszisz, a természetet *szembeállítjuk a nomosszal*, a társadalommal, azaz a társadalmi szükségletekkel és a nyelvvel. Rorty természetesen nem transzcendentális érveléssel próbálja igazolni, hogy nem lehetséges a természetnek önmagában való megismerése, hanem egy olyan gondolatmenettel, amely összekapcsolja a nyelvfilozófiát a társadalomfilozófiával, tehát Fregét és Marxot vagy Sellarst és Foucault-t. Abból indul ki, hogy a természetről nem lehet abszolút ismeretünk, azaz nem tudhatjuk, hogy a világ önmagában milyen, mivel minden ismeret szükséglet- és leírásfüggő. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy a „természet” vagy a „valóság” szavak pusztán valami megismerhetetlen megnevezésére szolgálnak, inkább szükségleteinket, valamint leírásaink struktúráit és feltételeit tükrözik, semmint az „odakinti” világot.

Rorty szerint ugyanis nem tudunk szigorú értelemben vett nyelven és világon kívüli arkhimédészi pontot kijelölni, ahonnan nézve megállapíthatjuk, vajon a nyelv ténylegesen leírja-e a világot és a természetet vagy sem. Miután a természettel és a világgal mindig *már* nyelvi a kapcsolatunk, soha nem tudhatjuk meg, hogy a világ magában milyen,

16 Rorty, *Hoffnung statt Erkenntnis*, 52.

17 Az antireprezentacionalizmus helyett talán célszerűbb lenne „nonreprezentacionalizmusról” beszélni, mivel egyrészt az „anti” előtag ismét visszahozza a kétértékűséget, másrészt itt valójában nem is reprezentáció-ellenességről van szó, hanem a reprezentáció felszámolásáról. Rorty időnként valóban nonreprezentacionalizmusról (*nonrepresentationalism*) beszél, de az antireprezentacionalizmus a gyakoribb szóhasználat nála. Vö. pl. Rorty, *Objectivity, relativism and truth*, Cambridge University Press 1991, 12., ahol azt mondja, „Davidson és Putnam... hosszasan fejtegetik, hogy a kultúra különböző területei (különösen a tudomány és a politika) milyennek látszanak egy *nonreprezentációs* perspektívából.” (Kiemelés tőlem, B. J.)

18 Rorty, *Hoffnung statt Erkenntnis*, 39. Egyáltalán, az antireprezentacionalizmus számára nincs megismerés, ennél fogva a természet sem ismerhető meg. Ez azonban csak látszólag egy „bennfoglalásból” fakadó következtetés. Az antireprezentacionalizmus számára nem ismerhető meg a természet és az ember egész környezete. Minden, amit eddig megismerésnek gondoltunk, a fantázia terméke.

mindig pusztán leírásainkkal találkozunk. Míg az arkhimédészi pont kijelölésének lehetlenségével kapcsolatban sokan egyetértenek Rortyval, addig az ebből levont radikális következtetéseit többen is visszautasítják. Putnam szerint Rorty állításából „nem következik, hogy a nyelv és a gondolat nem ír le semmit önmagán kívül, még akkor sem, ha ez a valami csak leírás által írható le (azaz a nyelv és a gondolat alkalmazásával)”.<sup>19</sup> Szerintem miután „nincs metafizikailag ártatlan módja annak, hogy azt mondjuk, a szavak *ténylegesen* »reprezentálják a dolgokat«”<sup>20</sup>, ezért célszerű földadni a szigorú, „metafizikai” igazságigényt, és ehelyett a reprezentáció egy hétköznapi, általánosan elfogadott fogalmát megőrizni. „Miközben egyetértünk Rortyval, hogy a metafizikai realizmus érthetetlen, ha megállunk ezen a ponton és nem lépünk tovább, a reprezentáció általánosan elfogadott fogalmának [*ordinary notion*] (és a reprezentálandó dolgok világának) megmentése érdekében, akkor elvétjük a filozófia igazi feladatát, ami »az ismerttől az ismertig« való utazás végigvitele.”<sup>21</sup> Putnam miközben alternatívát akarna nyújtani Rorty-kritikájával, pontosan azt fogalmazza meg, amit Rorty *nem* akar. Rorty ugyanis nem gondolja, hogy miután kiderült, a Descartes-féle ismeretelméleti utazás körbenjárás, tovább kellene folytatnunk a körözést. Azt sugallja, hogy nem az ismeretelméleti utazást, hanem a felszámolás útját kell inkább járni, mivel a filozófia nem az ismerttől az ismertig, hanem az ismerttől az ismeretlenig vezet.

Rorty a maga választotta „erős” gondolkodással vállalja az „erős” következményeket, azaz a reprezentacionalista ismeretelmélet feladásával az antirepresentacionalizmust. Az antirepresentacionalista elv szerint, a tudást és megismerést nem a látás alapján kell modelálnunk, más szóval el kell vetnünk a megismerés okulás metaforáját.<sup>22</sup> A látószerv ebben az összefüggésben a kognitív struktúráknak és a nyelvnek is metaforája. Mindkettőről azt hitték, hogy a megismerés médiumaként, hol tükörként vagy áttetsző üveggként, hol fátyolként vagy lepelként a megismerő és a megismert közt állnak, és a filozófia elsőrendű feladata lenne e közvetítő funkció feltárása, tehát annak feltérképezése, hogy a médium mennyire közvetít és takar el. Mindaddig, amíg a látás metaforáján belül maradunk, mindaddig, amíg a tudati struktúrákat vagy a nyelvet az okulás metafora segítségével próbáljuk megérteni, soha nem fogunk a közvetítés pontossága-pontatlansága, a világos-homályos, a tulajdonképpeni és nem tulajdonképpeni, a látszat és a valóság, a felfedés és eltakarás kérdéseire választ kapni ugyanúgy, mint ahogy soha nem tudjuk meg, hogy végső soron szemünk látása mennyiben közvetíti a világot olyannak, amilyen, és mennyiben olyannak, amilyenként a szem struktúrái azt *lehetővé teszik*. Számunkra nyilvánvalóan csak az a válasz létezik, hogy a világot olyannak látjuk, amilyennek a szem számunkra közvetíti, és bár műszerekkel és fizikai, biológiai stb. elméletekkel és módszerekkel kiterjeszthetjük ezt a látást, de végül is mégiscsak a szemmel látás kiterjesztett változatainál maradunk, miközben tudjuk, hogy a szem „nem ártatlan”.<sup>23</sup> A sokat hangoztatott davidsoni háromszögelés sem oldja meg a problémát, hiszen amikor azt mondja, hogy a szemlélő és a tárgy mellé egy másik szemlélőt vagy az egyetlen szemlélő különböző pozícióit kell korrekciós tagként beilleszteni, ekkor is belül maradunk az okulás metaforán, legfőlegbb több szem vesz részt az „akcióban”, ami ráadásul kibővíti a problémát a kommunikáció kérdéseivel. Hasonlóan, kognitív struktúráink és nyelvünk világleíró képességét soha nem fogjuk „megismerni”, hiszen nem tudunk kilépni ezek-

19 Putnam, H., *Words and Life*, ed. Conant, J., Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1994, 297.

20 Putnam, H., i. m., 300.

21 Uo. (Kiemelés tőlem, B. J.)

22 Vö. Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature*, Princeton, Princeton University Press, 1979, 11., 38-39., 157-159., 162-163., Rorty, *Hoffnung statt Erkenntnis*, 40.

23 Vö. Gombrich, E., *Art and Illusion*, New York, Pantheon Books, 1960, aki ezt a kérdést (*innocent eye*) az esztétikai érzékeléssel kapcsolatban vizsgálja.

ből a struktúrákból, soha nem fogjuk tudni ezeket külső vonatkoztatási ponthoz hasonlítani.

Rorty szerint ezért jobban járunk, ha egyáltalán nem használjuk a tudás vagy a megismerés fogalmát, legalábbis mint olyan fogalmat, amiről bármi érdekeset lehetne filozófiailag mondani: „A pragmatikusok úgy válaszolnak a tizenhetedik századi, a látszatok fátylával kapcsolatos érvekre, hogy a tudást nem a látás alapján kell modellálnunk. Tehát egyáltalán nem szükséges, hogy érzékszervekről vagy a tudatról azt gondoljuk, hogy közbelépnek a tudati látás és tárgya közé. Ehelyett a pragmatikusok szerint mindkettőt a tárgyak kezelésének eszközeiként foghatjuk föl. A nyelv torzító hatásával kapcsolatos érvekre pedig azt mondják, hogy a nyelv nem az ábrázolás médiuma, hanem inkább jelek és zajok cseréje, amelyet sajátos célok elérésére produkálunk. A nyelv nem vétheti el a pontos ábrázolást, mivel a nyelv soha nem ábrázolt semmit.”<sup>24</sup> A megismerésnek a látás alapján való felfogása Rorty szerint fölösleges instanciát iktat közbe az alany és a tárgy, a megismerő és a megismert, a „tudati látás és tárgya” közé, amely több problémát okoz, mint amennyit megold. Ehelyett az egész megismerési folyamatot el kell vonatkoztatni minden, az érzékszervek és a mentális struktúrák által létrehozott konstrukciótól, és egyszerűen oksági interakcióként kell felfognunk az alanyok és tárgyak, az ember és környezete közt. Ha a megismerés hagyományos fogalmát a hatás-kölcsönhatás dinamikájával helyettesítjük, megszabadulhatunk attól a kísértéstől, hogy a világgal való interakciókból a világról való képet alkossunk, vagy ezen interakciók magyarázó elveként képeket használjunk, és a világgal való kapcsolatunknak nem akarunk semmiféle „lényegi” vagy „időtől, tértől és okságtól független” aspektust adni.

Ezáltal a megismerés és az ezzel összekapcsolódott tudati és nyelvi reprezentáció fogalma, amely a filozófiatörténet utóbbi évszázadainak egyik központi kérdése volt, Rorty szerint értelmét veszti: az antiesszencializmus és antireprezentacionalizmus antiepisztemologizmushoz vezet.<sup>25</sup> Ám annak ellenére, hogy Rorty kétségbe vonta az általa Platón-Kant kánonnak nevezett hagyomány uralkodó eszméit, gondolkodása mégsem vezet ismeretelméleti szkepszishez és etikai relativizmushoz. Ha a filozófia eme kanonikus tradíciójából nézzük, és úgy gondoljuk, hogy a kánon kötetei nemcsak az egyetemi filozófiai tanterv olvasmánylistáját, hanem a Valóságot, a Létezőt, az Embert vagy a Metafizikát is „feszítik”, azaz elmondják nekünk, hogy *ténylegesen* milyen a világ, akkor Rorty kritikája eme strukturált és feszes világ szövetének felbomlását, kristályrácsainak „hőhalálát” jelenti. Amikor azt mondja, hogy „Platónnak és Kantnak jobb leírását tudja adni, mint amilyent ők magukról adtak”, akkor azt állítja, hogy antireprezentacionalista kritikájával kihúzza egy olyan szálát a filozófia történeti szövetéből, amely Platón óta összetartotta az egészet. Tekintve, hogy Rorty két „hőse”, Wittgenstein és Davidson nem mutatnak különösebb érdeklődést a filozófia története iránt, Rortynak a filozófiatörténetet illető antireprezentacionalista újraleírása valóban teljesen és elsőként szétpattintja a képet, bizonyos értelemben az okuláris metafora felszámolását a filozófiának Platón óta elfoglalt képére is alkalmazva. Kritikájával összeomlanak a tradicionális struktúrák, és a fizika világából vett iménti képet földözve, „látszólag” bekövetkezik a filozófia „hőhalála”.

Tévednénk azonban, ha a filozófiatörténeti szövet felfelőléséből, a tükör(kép) darabokra hullásából vagy a filozófia hőhalálából azt a következtetést vonnánk le, hogy Rorty gondolkodása föloldódik az említett szkepszisben vagy relativizmusban, vagy a látás elvesztéséhez vezetne, mint ahogy az a „vizionáriusok” nézőpontjából tűnhet.

24 Rorty, *Hoffnung statt Erkenntnis*, 40.

25 Ezzel a tendenciával szemben és éppen a kanti filozófiai tradíció felől fogalmazódik meg McDowell Rorty-kritikája. McDowell, J., *Mind and World*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1994.

Rorty egy ironikus gesztussal immunizálja a saját fantomképeiket kergető illuzionistákat: ha az összetört tükörben képesek őt meglátni, nyugodtan állíthatják róla, hogy relativista. A filozófia kanonikus fogalmai ugyanis nem mások, mint a reprezentáció kérdésének visszatükröződései.<sup>26</sup>

Az antirepresentacionalizmus nem a fizikai látás szerepét kérdőjelezi meg, hanem azt, hogy nyelvi és kognitív struktúráink leírására a látás és a tükrözés metaforája megfelelő lenne. Rorty tehát egy pillanatig sem kételkedik abban, hogy a *most* kimondott „Az ég kék” mondat akkor igaz, ha kinézve az ablakon igazolva látjuk az állítást, viszont kételkedik abban, hogy ennek a felfedezésnek bármiféle filozófiai relevanciája lenne. Ugyanígy nem kételkedik abban sem, hogy a mindennapi életben, a művészetek elméletében nélkülözhetetlen a látás fogalma. De amellet érvel, hogy az ember jóval összetettebb, semhogy történetének és társadalmának leírását egyetlen metaforára redukáljuk. Az „éleslátó”, a *spectator* helyett a *résztevő* és *alakító* szerepét hangsúlyozza, egy olyan pluralisztikus és demokratikus gondolkodásmód szükségességét, amely az embert nem egyetlen kiválasztott szervére vagy képességére redukálja, hanem mint „egészet”, mint közösségi lényt fogja föl.

Az abszolút igazság eszméjének föladásával, az esszencializmus, a reprezentacionalizmus elvetésével az egyén és a közösség viszonyát irányító egyetemes morális törvények létjogosultságát is kétségbe vonja. Ehelyett azt javasolja, hogy a közösségi morált ne az egyetemesnek gondolt racionális elvekre alapozzuk, hanem a Kant által diszkreditált és a Hume-ra hivatkozó Annette Baier által „jogaiba visszahelyezett” érzelmre, emberi együttérzésre és szimpátiára helyezzük a hangsúlyt. A racionalitást az érzelem, a „jóakarát kanti eszméjét” az „érzékeny és együttérző emberi lény” képzelete váltja föl.<sup>27</sup> Az antirepresentacionalizmus, a szentimentalizmus és az érzékenység kérdésének tematizálásával Rorty nemcsak a demokratikus pluralisztikus filozófiai gondolkodás mellett száll síkra, hanem közvetetten az etikai és esztétikai pluralizmus kérdését is felveti, mely a filozófiai gondolkodás és az etika viszonyán túl, a filozófia és művészet<sup>28</sup> közötti viszony újraleírásának lehetőségét is kínálja, ami azonban már nem annyira Rorty, mint inkább az *artphilohistocritisophory*<sup>29</sup> számára jelenthet alternatívát.

---

26 Rorty, *Objectivity, relativism and truth*, 2. „Azt állítom, hogy a reprezentacionalizmus vs. antirepresentacionalizmus téma különbözik a realizmus vs. antirealizmus témától, mivel ez utóbbi csak reprezentacionalisták számára jelenik meg.”

27 Rorty, *Hoffnung statt Erkenntnis*, 81.

28 A reprezentáció kérdéseire a művészetekben ld.: Gombrich, E. H., *Art and Illusion*, London 1962, 2. kiadás, 7-9. fejezetek, valamint Goodman, N., *Languages of Art*, Indianapolis, Hackett, 1976, 1. fejezet. Ezt a fejezetet újranyomtatták: Goodman, N., „Reality Remade”, J. Margolis (ed.), *Philosophy Looks at the Arts*, Philadelphia, Temple University Press, 1978, 225-248. E két szerző döntően befolyásolta a művészetek reprezentációjáról folytatott vitákat az elmúlt három évtizedben. Ugyanakkor véleményem szerint mindketten belül maradnak a kanti reprezentációs paradigmán. Az antirepresentációs paradigmához Goodman ott jut közel, amikor a „nulla denotációs reprezentációkról” beszél az egyszarvúval és Pickwick képeivel kapcsolatban. Goodman, „Reality Remade”, 233-236.

29 Vö. Danto, A., *Encounters & Reflections, Art in the Historical Present*, New York, Farrar Straus Giroux, 1990, 7-8. A művészetek, a kritika és a filozófia átalakult viszonyával kapcsolatban Danto a következőket írja: „az utóbbi huszonöt évben létezett egyetlen átfogó probléma, amelyet a címben így jelöltem: *artphilohistocritisophory*. Történelmi pillanat ez, amikor a művészek, művészettörténészek, tanárok, filozófusok és műkritikusok annyira összekapcsolódnak tevékenységükben, hogy bármiféle műalkotás létrehozása – még ha az abszolút hagyományosnak tűnik is – komplex filozófiai megítélést és kritikai apparátust igényel, amellyel a művésznek is rendelkeznie kell.”

# ÁTLÉPÉS AZ ÜVEGEN

*Üvegezés – Műhelytanulmányok Márton László regényéről*

Tudomásom szerint magyarországi egyetemeken sajnálatosan ritka jelenség, hogy egy irodalom vagy esztétikai szeminárium keretében egy vagy két féléven keresztül csak néhány szöveg elemzése a feladat. Még az is elvétve fordul elő, hogy egy adott olvasmányra több elemző óra jut, mintha ezeknek a foglalkozásoknak nem az lenne a céljuk, hogy elemzési módszerek elmélyült elsajátítását tegyék lehetővé, hanem hogy minél több könyvet olvasson el a hallgatóság. Az *Üvegezés* című tanulmánykötet szerzői valamennyien egyetemisták, akik az *Átkelés az üvegen* megjelenése után, 1993-ban az ELTE esztétika tanszékén Balassa Péter szemináriumvezető irányítása alatt egy éven keresztül foglalkoztak Márton László regényével. Munkájuk dokumentuma ez a gyűjtemény, amelyről elmondható, hogy kétségkívül egyenletesebb színvonalú vállalkozás, mint a *Csipesszel a lángot* című tanulmánykötet. Míg utóbbiban találtam olyan írásokat, amelyek értekezői színvonalukat tekintve nem voltak érdemesek a megemlítésre, a Márton regényét tárgyzó kötetben ilyen értekezés nem akadt. Másfelől viszont az *Üvegezés* egyetlen tanulmánya sem éri el a legújabb magyar irodalom alkotóit vizsgáló kiadvány legsikerültebb írásainak színvonalát.

A kötetben az értekező műfajokon belül „műhelytanulmány” címszó alatt sokféle írás található. A tanulmányírók zöme – erről később még részletesen is lesz szó – az esszé nyelvében beszél, vagyis nem pontosan visszakereshető és behatárolt, definiált jelentésű fogalmakkal, de személyesebb, egyénített, metaforizált nyelven igyekszik értelmezni a regényt. Ezen belül van, aki irodalomtudományos fogalomkincset is működtetve az esszényelv személyességén és esetlegességén túl szövegét a tudományos korrektség olvasói elvárásának is kiszolgáltatja (Papp Ágnes Klára, Németh Marcell, Pintér Tünde, Nyíri Miklós), s van, aki értekezését a közírás felé közelíti, ennél fogva a publicisztikus bírálat műfaji eszményének igyekszik megfelelni (Bazsányi Sándor, Fodor Miklós, Horgas Judit). Egyetlen értekezés található a kötetben (H. Nagy Péteré), amely az *Átkelés az üvegen* következetesen szaktudományos nézőpontból s módszerrel elemzi, s különös módon H. Nagy az egyetlen szerzője az *Üvegezés*nek, aki értelmezésében nem pusztán az *Átkelés*re tekint, de Márton eddigi életművének kontextusában végzi vizsgálódásait. Az életmű korábbi szövegeivel való szembesülés hiánya azért is meglepő a könyvben, mivel a korábbi Márton-művek alighanem nagyban segítették volna az *Átkelés* értelmezéseit, már csak amiatt is, mivel a *Menedék* vagy a *Tudatalatti megálló* alakításjegyei s a legutóbbi regény írásmódja között meglehetősen a hasonlóság, de számos termékeny különbség is megfigyelhető.

A tanulmányok elé írott előszavában Balassa Péter a következőket mondja: „Köte-tünk önkéntelenül is vitatkozik a könyv [az *Átkelés az üvegen*] feltűnően *feleltelen* fogadtatásával. Mindegyik írás törekedett arra, ami mai kritikai életünkől, akár a színvonalasabbjából is hiányzik: *ítélkezés és bírálat előtt kötelező az adott tárgy viszonylag korrekt leírása és bemutatása. Ennyiben* a kritikusi, értelmezői szakma etikai dimenziói is hozzátartoznak ahhoz az úthoz, amit a szerzők bejártak, és a továbbiakban remélhetőleg folytatnak.” Bár aligha kétséges, hogy minden leírás – ha másképp nem, mindenkor történeti kontextu-

sából következően – egyben értékítélet, ha elfogadom is Balassa Péter tételét, akkor sem értem az *Átkelés az üvegen* eddigi recepciójával való szembehelyezkedés indokát. Hiszen Angyalosi Gergely, Mészáros Sándor, Thomka Beáta és Szegedy-Maszák Mihály bírálatait ebből a szempontból semmiképp sem érheti elmarasztalás. Nem beszélve arról, hogy Balassa kijelentése könnyen a tanulmánykötet ellen fordítható, amennyiben a regény művészi megformáltságának elemző vizsgálata a legtöbb tanulmányból hiányzik, vagy alárendelt szerepet játszik.

A kötet szerzőinek – s így alighanem a szemináriumnak is – az határozza meg az elemzői beállítódását, hogy – amint az előszóban olvasható – „az *Átkelés az üvegen* teljesítménye és formátuma vitathatatlan, megértése és értelmezése azonban igen sok, egymástól távol eső problémát vet fel, amelyek igazi próbakövei lehetnek a magasabb értelemben vett képzésnek és kritikai tanulásnak.” A jelentőség intuitív felismerése afirmációt eredményez, amely minden esetben megelőzi az értelmezést. A művek befogadásának az a felfogása, amely a tetszés mozzanatából kiiktatja a valamiképpen értés mozzanatát, szinte valamennyi tanulmányíró értésmódját meghatározza. Az esztétikai tapasztalat három alapvető összetevője közül ez a szemlélet az *aiszthészisz* aspektusát teszi döntővé, s a *poiészisz* és a *katharszisz* aspektusát másodlagosnak tételezi. A formátum és a jelentőség belátása tehát olyan közös („gyülekezeti”) felismerés, amelyet nem lehet formalizálni és argumentálni, levezethetetlen az értelemzések érvstruktúráiból. Az intuíción vagy teljesen hozzáférhetetlen, vagy kizárólag szóképekkel érzékeltethető személyes és a diszkurzív logika szempontjából esetleges történés. Ezen a ponton két probléma merül fel. Ha az én intuitív fölismerésem egészen ellenkező előjelű, mint a kötet szerzőiéi, akkor – ezek szerint – nincs mit tenni, hiszen közvetíthetetlen igazságot nem lehet megosztani. Amennyiben én mégis meggyőzésre várok, kizárólag az értelemzésekre hagyatkozhatom, amelyek viszont – az előszó előfeltevése szerint – sohasem indokolhatják teljesen az értekezői fölismerést. Magam azonban úgy gondolom, hogy az esztétikai tapasztalat három lényegi aspektusa nem rangsorolható, az *aiszthészisz* nem előzi meg a másik kettőt. Szövegekről lévén szó, csak a nyelvileg közvetíthetőre hagyatkozhatom, hiszen az írásokból diszkurzívan csak ez hozzáférhető.

Ha elfogadjuk, hogy az értekezői nyelv nem válik el a vizsgált tárgytól, pontosabban, hogy az értekezés teremt meg saját tárgyát, akkor az is könnyen belátható, hogy az irodalom története is értekezői nyelvek függvénye, s nem önmagában álló – és felismerésre váró – entitás. Az irodalomtörténet-írást tudományként fogom fel, csak olyan állítást tudok elfogadni történeti tényként, amely argumentumokkal igazolható. Intuitív felismerések nem, csak megérvelt kijelentések győzhetnek meg arról, hogy Márton László *Átkelés az üvegen* című regénye „különleges, eredeti, egyedül lévő helyet biztosított, hozott létre a maga számára, mintegy a kontinuitás és a vele egyenrangú diszkontinuitás határpontján, a hetvenes évek végétől megújuló prózáink és ugyanennek a kritikája, felülbírálata, lebontása, folytatás és szakadás között.” (Balassa Péter) Ily módon a szeminárium értelmezői közösségének „gyülekezeti” belátását kizárólag akkor fogadhatom el, ha az értekezői gondolatmenetek győznek meg arról.

Bírálatomban nem csupán az értekezők beszédmódjának elemzésére szeretnék kitérni, s nem kizárólag elemző nyelvük mögött rejlő előfeltevéseikre kíváncsi utalni, de a poetológiai leírás *viszonylag* konszenzuális jellegéből következően, ilyen természetű kijelentéseik igazságértékére is kíváncsi vagyok. Ítéleteim természetesen nem függetleníthetők saját előfeltevérendszeremtől s szakmai tájékozódásomtól, hiszen nem létezik előfeltevésektől mentes értékelés. Mivel az *Üvegezés* szövegeinek olvasása közben egyben Márton László regényét is olvastam, vagyis a regényről kapott olvasatomat is sokban meghatározta (árnyalta, módosította, megerősítette) a tanulmánygyűjtemény, helyet

adok bírálatomban ennek az értelmezői folyamatnak is; írásom így nem csak az *Üvegezésről*, de az *Átkelés az üvegenről* is szól.

A kötet szerzői kevés kivétellel úgy értekeznek irodalomként létező szövegekről, hogy alig fordítanak figyelmet a nyelvi megformáltság vizsgálatának. A legtöbben nem a poétikum jelentésképző szerepéből indulnak ki, de a regényben elhangzó kijelentések szemantikáját veszik alapul. A megformáltságot leginkább csak annyiban vizsgálják, amennyiben az önmagát is értelmező regény önreflexív kijelentéseit látják el kommentárokkal. Papp Ágnes Klára, az *Átlátunk az üvegen?* című tanulmány szerzője írásában arra a felismerésre jut, hogy a regényből leszűrhető tanulság: „Minden győzelem az anyagé lett.” Az anyagot az írás anyagával, a nyelvvel azonosítja, a regény nyelvviségét mégis járulékos jellemzőként kezeli, amikor a műben különválasztja a „filozófiai”, a „személyes” és az „elbeszélés szintjét”. Nem ő az egyedüli, aki alaktani megfontolások figyelembe vétele nélkül értelmez. Két szerző (Németh Marcell és H. Nagy Péter) kivételével minden értelmező azonosnak véli az elbeszélőt a regény írójával. Hol úgy, hogy a szövegben beszélőt Márton Lászlónak nevezi, hol pedig úgy, hogy a szövegből kiolvasott értelmet Márton László szándékának tulajdonítja. A szerzői szándék rekonstrukciója egyébként több tanulmány érvvezetését meghatározza: Papp Ágnes Klára említett szövegében például többnyire az írónak tulajdonított szándék biztosítja az értelemfejtés adekvátságát. Első írásában Bazsányi Sándor a következőkre is keresi a választ: „A epikus szándékához hogyan viszonyulnak a mű részletei, a fragmentális történetfoszlányok? (*A vak leverő a poharat*) (Mellékesen: e mondatot a végén szereplő jelzős szerkezet redundanciája stílárisan is esendővé teszi.)

Az elemzők nagy hányada a regény értekező betéteit, teoretikus, önreflexív részeit veszi alapul gondolatmenete igazolásához, s mivel az elbeszélő deklarációja és nyelvi magatartása több helyütt könnyen kimutatható ellentétbe kerül egymással, ez a módszer, alaktani észrevételeit tekintve, félrevezető. Ennek egyik legszemléletesebb példája a következő két gondolatmenet: „Itt következik be a leszakadás, a már idézett »ezeknek a leírt szavaknak a sorrendje vagyok«-kal. Ezt az állapotot a csataleírás véglegesíti: »Olyan szakasz ez, ahol nincs is már meg az elbeszélő, magának a leírásnak mégis meg kell szólalnia.«” (256.) (*Átlátunk az üvegen?*); „(...) még a kiváló intellektusú és etikájú elbeszélő is »szikkadt«-nak, vérzésre képtelennek, alkalmatlannak jellemzi és meg is szünteti önmagát (»Most pedig itt az idő: elillanok... hálás vagyok... a segítségükért, azért, mert együttérzőleg tették lehetővé, hogy fölöslegessé váljak«) (233. o.)” (Beke Judit: *„Egy a valóság és ezer a ruhája”*) A tanulmányírók készpénznek veszik az elbeszélő szavait, elfogadják kijelentését, hogy az „levált” a szövegről, s úgy tartják, attól kezdve a leírás, s nem a narrátor beszél. Nem veszik tekintetbe, hogy minden szöveg – közlemény voltából kifolyólag – egy beszédaktus részét képezi, s a befogadó önkéntelenül is egy beszélőt tételez fel mögötte, akit a szöveg jeleiből épít fel önmagának. A beszélőre utaló grammatikai, szintaktikai, szemantikai s modális szövegelemek függvénye, hogy személytelen vagy személyesebb (magát jobban előtérben tartó) elbeszélőre utal a szöveg. Létezik önmagát folyton elhasonító elbeszélő is, aki kiszolgáltatja magát a szubjektumon túli szövegszervező elvek hatalmának, s mintegy föloldódik, megfoghatatlanná válik a szöveg-univerzumban. Ez azonban egyértelműen személytelen beszédmódot tételez föl. Természetesen olvasási szokás, konvenció kérdése is, milyen fokúnak véljük egy műben az elbeszélői személytelenséget. Márton László *Átkelés az üvegenjének* elbeszélője – ahogy arra bírálatában már Anyalos Gergely is utalt (*Nappali ház*, 1993/1.) – végig uralja a szöveget, önmagával azonos és korántsem személytelen narrátor. Ha valóban a nyelv esetlegességének, a jelentő „abszolutizálásának” szövegszervező elvvé tétele volt a regényi intenció – mint ahogyan azt az *Üvegezés* több értelemzője is állítja –, akkor az elbeszélő ott követett el hibát, ahol azt hitte, ha deklarálja, hogy kilép az elbeszélő világból s leválik

a szövegről, egyúttal megszűnik a szöveg létrehozta fölöttes elbeszélői tudat. Véleményem szerint az *Átkelésben* – Thomka Beáta kifejezésével – egy „enciklopédikus tudat” uralkodik, amely létrehoz ugyan különféle egymásból születő szövegvilágokat (tudatokat), de mindvégig ezek fölött marad, nem képes magát teljes mértékig alárendelni e szövegvilágok nyelvi autoritásának. Németh Marcell írja esszéjében: „a jelentésmódosító nagyítások-kicsinyítések, illetve közelítések-távolítások (...) és a valóságok ironikus kezelése, szűrtsége ellenére az elbeszélő közeg, tehát a hang kívül reked a saját maga által létrehozott játékon”. (*De hogyan jutunk ki?*) A kérdés megválaszolása, hogy a beszélő identikussága a szövegben hogyan alakul – nem a szemantikum, hanem a nyelvi magatartás szintjén –, nem nélkülözheti annak részletes vizsgálatát, hogy a szöveg valóság-szintjei milyen viszonyrendszer alapján épülnek egymásba. A tanulmánykötetben egyetlen írás foglalkozik részletesen a megteremtett szövegvalóságok rétegeivel (Bazsányi Sándor: *A vak leveri a poharat*), de e rétegek közötti viszony leírásába ez sem bocsátkozik bele. A szerzők legtöbbször az „eklektikus”, „kusza”, „átláthatatlan”, „fölfejthetetlen” jelzőkkel illeti a regényszerkezet ezen aspektusát, s nem is érzi szükségét az ez irányú leírásnak, egyedül az értekező betétekre támaszkodva igazodik el a szövegben. A már többször idézett tanulmányban olvashatjuk: „A szereplők és az események kaotikusságát figyelmen kívül hagyva térjünk egyből az elvonatkoztatás szintjén létrejövő összefüggésekre.” (Papp Ágnes Klára) Az ilyen beállítódású értelmező nem regényként, megformált irodalmi szöveggént, de értekezőként olvassa a művet, s nem számol a megformáltság jelentésképző funkciójával.

Nem irodalmi, de bölcseleti alapállású olvasásra jellemző, hogy a befogadó a jelentésfolyamat módjának, jellemzőinek tekintetbe vétele nélkül rögtön azt kérdezi a regény kijelentéseiről: *mit jelentenek*, s általában igyekszik minél hamarabb választ találni kérdésre. Ilyenkor a regény metaforaláncainak jelölőihez az elemző egyértelmű és megnevezett jelölteket rendel, mint például a következő értekezői szövegrészben: „Az emberek által emberellenesnek felépített világ fenyegető hatalma (a Magyar Népvalóság központi pártbizottsága, ami egyben legfőbb elbíráló hatalom), és az *alattvalókba plántált állati félelem ereje, melynek neve: fekete párdúc*, végül elpusztítja őket.” (Fodor Miklós: *Gubancok*) (Kiemelés tőlem: B. T.) Az efféle allegorézisek segítségével az elemző rövidre zárja a metafora jelentésköreit, s nem számol a metafora alaptermészetével: a jelentés és – a csonka metafora esetében – a hasonlított azonosíthatatlanságával.

A tanulmánykötet szerzőinek jórésze tehát nem irodalmi szöveggént, hanem bölcseleti értekezőként olvassa a regényt, s alighanem ebből következik, hogy némely elemző még attól sem riad vissza, hogy életvilágunk s „szellemi helyzetünk” – általa vélt – általános állapotával vesse össze az *Átkelés* egyes passzusait. A regény világképét elemző Fodor Miklós írja: „E kép szemléletes módon és teljesen pontosan írja le világunk szellemi helyzetét. A vallás agyonnyomta mind az érzékiséget, mind a szeretetet”; később: „Márton László könyve igenis ránk vonatkozik, és minden róla való beszéd súlytalanná és érdektelenné válik, ha ezt az önmagunkra-vonatkoztatást restek vagyunk elvégezni.” (Fodor Miklós: *Gubancok*) Beke Judit hasonló megfigyeléseket működtet olvasói elvárás-ként elemzésében: „a szabadság kiéléséről és elfojtásáról behorpadt, ütdöötté vált földgolyó helyzete kilátástalanná vált. (...) A Nagy Kísérlet közben fellobbant a laboratórium. Nagyon úgy tűnik, hogy mindez így is van valóban.” (*Egy a valóság és ezer a ruhája*) Az elemzők így nem csupán az elbeszélő nyelv átlátszóságát tételezik, de az epikai világ azon elemeit is figyelmen kívül kényszerülnek hagyni, amelyek az értekező passzusokon kívül találhatók. Teljesen elfeledkeznek a művilág azon jellemzőjéről, hogy „a szereplők egymás elbeszéléseiben, álmaiban, írásaiban stb. léteznek (...), vagyis *nyelven* keresztül lehet hozzájuk férni.” (H. Nagy Péter: *Egy tér-regény történeti horizontjai*) Nem beszélve arról, hogy Márton regényében a nyelv teremtette világok fantasztikus, így hang-

súlyosan fiktív világok, s ezáltal eleve kizárják valamely művön kívüli „valóságnak” való megfeleltetés lehetőségét. Az ily módon elemzők (az idézett szerzőkön kívül Pintér Tünde is) értelmezésükben nemcsak az *Átkelés* szűkebb műfaji megjelölését tévesztik szem elől („Útirajz”), de még csak nem is regényként tekintenek a műre. Noha Márton regényében sokan értekezést látnak, a könyv jelölten intertextuálissá tett bölcséleti kontextusának feltárására egyik szerző sem vállalkozott, a regény ezen vonatkozásrendszerére (pl. a megszemélyesített Módszer neve és szerepe által föl idézett karteziánus hagyomány) még csak utalás sem történik a kötetben.

A művészi megformáltság vizsgálatához tartozó stiláris elemzés hiánya is szembevetendő az *Üvegezés*ben. Egyetérték Szegedy-Maszák Mihállyal abban, hogy Márton írásmódja „tagadhatatlanul magában rejt a modorosság veszélyét”. Viszont: „A szürrealista próza viszonylag sovány hazai örökségének felélesztését lehet sejteni Márton László 389 lapos kötetében, s az efféle vállalkozás olyan írásmód kialakítását jelenti, amelynek lényegéhez tartozhat a modorosság.” (*Apollon*, 1993/1.) Sem a modor, sem pedig a szürrealista epikai világteremtés nem adhat magyarázatot az efféle képzavarokra: „Ez a nyugtalan-ság, ez a viszketéshez hasonló belső zaklatás egyre gyakrabban és gyakrabban fordul elő...” (224); „még nem szokta meg az apa lassan hűlő fokozatosságát, de már meglepőnek sem tartja” (183); „és nem akarom, hogy erejét veszítse szavam az ellentmondások sűrű kavargásában, amelyet sem körbeforgatni, sem föloldani nem tudok, mint a reggeli teában a cukrot.” (8) Annál is kevésbé tudok poétikai funkciót tulajdonítani ezeknek a képzavaroknak, mivel a jelentő „abszolutizálása” csak az *Anyagok átszellemülése* című dramatikus betét szerzői utasításaiban történik meg, a regény elbeszélő részeiben nem válik meghatározó eljárásá.

A regény elemzéséhez az *Üvegezés*ben két dolgozat épít fel történeti kontextust. Szerzőik egymástól gyökeresen eltérő előfeltevésekre visszavezethetően látják az irodalom történetiségét. Bazsányi Sándor második, *Megértés szívütemre* című írásában az esztétikai tapasztalat személyes mozzanatait tekinti a megértés (?) alapfeltételének Márton műve esetében. Az esztétikai tapasztalat lényegét a *preverbális szférájában* jelöli ki, vagyis – hasonlóan az előszót író Balassa Péterhez – egy nyelvileg nehezen közvetíthető, és konszenzussá nem tehető mozzanatot, az aiszthészisz aspektusa tartalmazta intuíciót teszi (affirmatív) értékítélete alapjává. Bazsányi a „»kegyelmi alapokon« nyugvó megértés” abszolutizált szempontjából másodlagosnak véli a történeti (értelem)konstrukció argumentatív jelentőségét, s így olyan biztosítékokra helyezi értékelését, amelyek nem a meggyőzés, hanem a kinyilatkoztatás retorikáját követelik. A kinyilatkoztatás nem igényel argumentációt, nyelven túli igazságra hagyatkozik, amelyről vagy meg vagyok győződve, vagy nem. Bazsányi úgy gondolja, nem érvei, de az azokat megelőző és belőlük le nem vezethető fölismerés szavatól történeti vonatkozású állításai igazságáért is. Ezen a ponton elzárja előlem a szövegével való párbeszéd lehetőségét: ha a regény nem részesített hasonló felismerésben, az értelmezést hiába olvasom. Ez a felfogás önértéket tulajdonít a műnek, s nem a dialogicitás nyelvi tapasztalatában, hanem nyelven túli igazság fölismerésében látja az esztétikai tapasztalat lényegét. Az értelmezés így – alcíme (*Baráti dialógus*) ellenére – monologikus, hiszen – vélekedése szerint – az esztétikai tapasztalat lényege nem megosztható. „Egyetlen módon »győzhetjük le« a regényt, méghozzá úgy, ha megtesszük a megértés paradox fordulatát, vagyis, ha úgy vetjük kritika alá a mű hibáit, részeit, hogy végső soron mégis elfogadjuk az egészet, és ezáltal a részletek is érdekessé válhatnak. De azt hiszem, ennél többet már nem mondhatok. Tapasztalás és leírás itt (...) elválik egymástól.” (*Megértés szívütemre*) Magam – amint korábban kifejtettem – csak közössé tehető tudásra alapozott irodalomtörténetet tudok elfogadni, ezért a Bazsányi Sándor írásában rejlő előfeltevések távol állnak szemléletemtől.

H. Nagy Péter a honi irodalomértésben először Kulcsár Szabó Ernő által alkalmazott

német recepcióesztétika történetiség-szemléletéből kiindulva vázolja fel azokat a történeti horizontokat, amelyekben az *Átkelést* értelmezi. H. Nagy egy szaktudományos diszkurzusra ráutalt, könnyen visszaellenőrizhető, jól definiált fogalmi apparátussal végez egyfelől poetológiai, másfelől történeti indexű interpretációt. Vázlatpontjaiban nem részletes kifejtésre, hanem értelmezési tartományok kijelölésére, elemzési szempontok felvételére törekszik. Bazsányival szemben nem időtlen értékek felismerésén fáradozik, hiszen felfogása szerint az irodalomban nem léteznek ilyenek. A recepcióesztétika nyomán úgy gondolja, hogy az értelmező az értéket nem felismeri, de – egy diszkurzus részeként – maga is részt vesz létrejöttében. H. Nagy – ahogy maga Mészáros Sándorról írja – „a nyelvként felfogott irodalmi jelenség esztéticitására koncentrált, így állításai sokkal hozzáférhetőbbek”. Megfigyelései egy ponton mondanak ellent a magam észrevételeinek. „(...) amennyiben az elmélkedés, leírás tárgya szükségszerűen beszéd és szöveg lehet, akkor megkérdőjeleződik a beszélőnek a státusa, ő is egy jelrendszer függvénye lesz (a történettel lép elő!), polarizálódik, feloldódik a nyelvjáték intertextualitásában: »az ember körvonalai homályba vesznek, széthullanak«, »az ember szilánkokra hasad«, s így kimondhatóvá válik az is, hogy »nincs már meg az elbeszélő«, és a leírásnak magától kell szólnia.” Ezen a ponton H. Nagy is az elbeszélői reflexiókra, s kevésbé a nyelvi magatartás – nyilvánvalóan nagyobb teret igénylő – vizsgálatára hagyatkozott.

H. Nagy kivételével – ahogy azt már említettem – valamennyi tanulmányíró él az esszényelv személyességével, esetlegességével s nehezen értelmezhető metaforáival. Van, akiket egyszerre vezet a személyes érintettség kifejezésének igénye s a tudományos verifikálhatóság követelménye. A kétfajta nyelvhasználat összeegyeztetése nem problémátlan vállalkozás, különlegesen nagy figyelmet kíván az értekezőtől. Könnyen előfordulhat, hogy a személyes hang hozzáférhetetlenné teszi nemcsak az értékítélet biztosítékát (lásd Bazsányi), de a leíró vizsgálódást is. Mint például ebben az értekezői szövegrészben: „mintha ezekben az allúziókkal és rejtvényekkel megterhelt poémákban, elbeszélő költeményekben és groteszk komédiákban a szerző megtalálta volna azokat az eszközöket, amelyekkel a *stílus egyértelműen és feszültségteremtő módon a helyén szólal meg, félreértés és fölösleges koloncok nélkül*”. (Németh Marcell: *Hogyan jutunk ki?*) (Kiemelés tőlem: B. T.) Ily módon tehát nem csupán az értékelés, de a leírás is meg van fosztva az argumentáció formalizálhatóságának lehetőségétől.

A regényvilág természetére, jellegzetességeire vonatkozó elemző leírások gyakran beépítik érvvezetésükbe a regény önreflexív részeinek metaforikáját, ami többször az értekezői távlat leszűkülését vagy megszűnését eredményezi. Az elemzői kommentárok sokszor válnak a regény apológiájává. Ennek legszemléletesebb példája a következő fejtegetés: „A regény szereplői apatikusak, »fásultak voltak, fáradtak voltak, elhasználdottak voltak...« (107.), »...Ha kiderülne, hogy másképpen lesz minden, azzal sem történne semmi... az ilyen világ is csak a semmilyenségnek egy változata volna « (327.), s így magára marad a szándéktalan önkifejezés vehikuluma: a nyelv”. (Nyíri Miklós: *Puha kő*) Mielőtt ennek a szövegrésznek az elemzésébe belekezdénénk, lássunk egy hasonlót: „S az ember, aki »a földön áll, ám természetével az eget ostromolja« (232.), folyamatos terjeszkedése során megszilárdul: maga is közzé válik, amely »a többi kőreteget összetördeli«, (232.)

Így összehangzóvá lesz a földdel, mintegy a földgolyót »a maga képére formálva«, célpontokat követve és követelve. Ám tárgyai végességével együtt »meglelte saját végét is a látás« (85.), az emberi horizont e blokkházaktól övezett tere permanensen összeszűkül, a figyelem mezejével párhuzamosan, magával vonva az emlékezet zsugorodását.” (Pintér Tünde: *Memento*) Mindkét idézetből látható, hogy – minden bizonnyal az értekezőknek a regénytől való erős érintettségéből következően – a regény metaforikáját újrafogalmazva a mű értekezői távlat nélküli apológiáivá válnak.

Pintér Tünde itt nem, Nyíri Miklós azonban megsérti az idézés értekezői szabályait. A Márton-regény 107. lapjáról idézett szövegrész nem a regényszereplők összességére, csupán a csecsemőiket legyilkoló anyákra vonatkozik a könyvben. Nem Nyíri az egyetlen szerzője az *Üvegezésnek*, aki önkényesen használ föl s helyez egészen más értelem-összefüggésbe kontextusától megfosztott idézetet. Tanulmányában Papp Ágnes Klára kiragad a regényből egy mondatot („A végső győzelem az anyagé lett”), amelyet úgy tesz meg előrevetett végkövetkeztetésnek, hogy jelöletlenül hagyja, ki, mikor, milyen kontextusban jelenti ki. A mondatot Helios mondja prologusában, az *Anyagok átszellemülése* című dramatikus betét elején, s nem a 261., hanem a 265. oldalon, s csak ennek feltűntetésével, s az ebből következő fenntartásokkal mondható, hogy „a cseppfolyós halmaz-állapotú, ide-oda hullámzó szövegből mégiscsak leszűrhető ez a tanulság”. (*Átlátunk az üvegen?*) Beke Judit pedig a következőt írja értekezésében: „A valóság a szöveg egészében és annak viszonylatában kiemelkedő pontossággal meghatározódik, a másiktól csak annyit tudunk meg, hogy definiálása az emberi nyelv számára kezdettől fogva lehetetlen (Bábel tornya), de míg megjelenési formái átzenegenek (*per-sonant*) az olvasón, úgy érzi: önnön személyes mivoltának legrejtettebb húrjai szólalnak meg”. Ezt az idézetet nem csak azért választottam ki, hogy a személyes érintettség hozzáférhetetlen, a befogadó egyéni ízlésére, esetlegességére visszavezetett értekezői passzusainak szemléltetését gazdagítsam, hanem azért is, hogy egy filológiai baklövésre irányítsam a figyelmet. A latin „persona” (maszk, álarc, személy) kifejezést a filológia egyértelműen etruszk eredetűnek tartja, etimológiája így semmiképpen sem építhető latin összetevő tagokra.

Végső következtetésként azt mondhatom, hogy – elvárásaim korábban kirajzolódó korlátait véve alapul – az *Üvegezés* nem tudott igazán meggyőzni arról, hogy Márton László *Átkelés az üvegen* című regénye megformáltságában és történeti helyét illetően a *Bevezetés a szépirodalomba* és az *Emlékiratok könyve* című szépprózai alkotásokhoz fogható teljesítmény volna. Számomra ezt csak olyan írások bizonyíthatnák, amelyek részletes poetológiai és történeti vizsgálatokra alapozva fogalmaznak meg értékítéletet és történeti következtetéseket. (JAK-füzetek, 1994)

Peer Krisztián:

## BELSŐ ROBINSON

A *Belső Robinson* az elégiák könyve. Peer Krisztián első kötetét verseinek az a csoportja teszi a leginkább figyelemre méltóvá, amely a modern elégia hagyományaihoz kapcsolódik. Ezt a kapcsolódást elsősorban ezeknek a szövegeknek a resignált hangja, néhány legfontosabb témája – idő, mulandóság, emlékezet –, illetve sok esetben reflexív gondolatmenete és szerkezete jelenti. A reflexió többféleképpen épül be a versszövegekbe. Az egyik esetben egy képet, életképet követ valamilyen gondolati elem. A tárgyilagos aprólékossággal megrajzolt, ám rendkívül plasztikus, sűrített jelentésű kép és a csattanószerű általánosítás együttesének legjobb példája a *Biedermeier*: „Örökségül maradt ágy: / árnyékát maga alá

gyűjti. / Törött rugói lágy kínzóeszközök, / sebei szaporodik aprópénz, / kenyérmorzsa, hajsza. / Horpadt testébe burkolva horoggá / görbült sovány zsidó lány – / Apró mellei feltett meztelen, perverz paplan: / rózaszín, mint a tüdő. / Beteg jószág. (Lennék csúf, / hogy lehessenek szánandó.) / Mindig így kezdődik a szépség. / Éhes és türelmes az Isten.” Néhány versben az egyes szám harmadik személyű leírást első személyű vagy önmegszólító, személyes emléktöredékeket megidéző vagy személyes reflexiót megfogalmazó szöveg szakítja meg: „Belefulladnak a Jordánba mégis, / járható a síri, a halott víz. // Mint kiskorodban, mikor / mikroszkóp tapintatlan üvegén át nézted; testektől tömör folyadék / kilesett intimítása.” (*Mintavétel a május hónapból*)

A kötet verseiben a reflexió egy harmadik típusa részben rokon a szövegszerűséget tudatosító eszközökkel, de úgy, hogy az önkorekcióknak, a személyes tapasztalat és a teremtet

szövegvilág szembesítésének ez a gesztusa nem elidegenítő effektusként szolgál. Az *Ora-tórium két kitartott hangra* című versben például két szövegrész áll szemben egymással: „A saját súlya szakította el a földtől, a gravitáció, / mint a zuhanó test, vagy a testre zuhanó téglá-”; „Isméné a szerelmem, a gyávának lenni bátor”; „A tengerparton állunk ketten”, illetve „Én még nem láttam zuhanó testet, vagy téglától / meglékelt embert. Nem voltam a tenger-nél soha: / (...) / Isméné pedig nem él már, / és nem élt sohasem”. Ez az ellentét nem egymást kölcsönösen kioltó állítások összekapcsolását, s ezzel a szöveg érvényességének a megkérdőjelezését jelenti, hanem a reflexív szerkezet egy mitikus, képi és egy regisztráló, tény-szerű gondolkodás- vagy beszédmodot szem-besít egymással. A naggyá tevő képzelet és a valóságos esendőség kényes megkülönböztetése más versekben is fel-feltűnik, s a kötet egészét jellemző visszafogott, rezignált hang egy lehetséges értelmezését nyújtja.

A *Belső Robinson* versnyelve a felstilizálástól és az alustilizáltságtól is tartózkodik. A kötetben találunk néhány kötött formát, például szonettet, de a legjellemzőbb a tíz-húsz soros szabadvers, melynek a ritmusa gyakran idő-mértékkel színeződik át. Ennek a világos, ter-mészetesnek ható nyelvnek a jellemzésére az érzékeny képek és a reflexió finom összekap-csolásán túl a hasonlatokat lehetne kiemelni: „Kettétörünk, mint laza / talajra épült temp-lom fala” (*Filter*); „Felemészti a lakást jelenlé-tem / a boldog kismamát tágitja így a zígóta” (*Otthon*). Az érzéki és a gondolati elemek gazdag és szinte sohasem erőltetett kombinációjá-ban talán az Anne Frankra emlékező hosszabb vers jut a legtovább (bár megjegyzem, ebben a szövegben elvéve mintha túlságosan is érez-hető volna némely József Attila-vers hatása: „Egymáshoz csomózva így tömörül / egy mozdulatba két szabadság. / Így tartja mo-zdulatlanul / a borostyán a falat”).

Ez a költői nyelv, az elégikus versek fájdal-mas józansága, a személyesség hangja, a szö-vegek egyneműségét megtörő reflexív szerke-zet már önmagában kimutat annak a költé-szetnek a kereteiből, ahova a kezdő Peer Krisz-tiánt folyóiratpublikációi alapján – szerintem tévesen – sorolni szokták: az elsősorban Ke-mény István és Térey János nevéhez kötött költészet határozott antirealista törekvéséről, (ön)mitizáló karakteréről, a századelőt idéző füledtségéről, a titokzatossághoz való vonzó-dásától eltérő irányba mutatnak a *Belső Robin-*

*sonnak* azok a jellemzői, melyekről eddig szó volt. Igaz, találkozunk azért olyan sorokkal, vagy versekkel is, melyek éppen az ő hatásuk-ról tanúskodnak, de ezek ebben a kötetben ha-tározatlanok, önállótlanak: ilyennek látom pél-dául a presszóidilleket (pl. *Szelidítési kísérlet*), vagy a durvaság és a gonoszság központba ál-lítását („Történhet bármi, de történjen dur-ván!” – *Szomorú környék*), ami ebben a máskor érzékeny, apró megfigyelésekre, illetve e meg-figyelések realiztikus ábrázolására épített lí-rában sután hat.

A történesek nélküli világ második valósá-gának a mítosznál Peer Krisztián kötetében fontosabb és meggyőzőbb az egyszeri, mulan-dó, esendő dolgok megjelenése, a háttérben mindig azzal az egyszerű megállapítással, hogy „Nem végződik velem, mert nem velem kezdődött” (*Az évszak előjelei*). Az *elégia kudarca* – ez a verscím az első ciklus címe is egyben – nem csak a műfaj vagy az elégikus hangulat nyelvi kliséinek sokasága miatt fenyeget („A sintér visszatérő motívum”), hanem elsősor-ban az emlékezet hiánya miatt: „(...) A masz-szív felejtés. / Nem vagyok kevesebbre ké-pes.” Peer Krisztián versei nem követik azokat az elégiaikat, ahol a jelen valamiféle múltbeli teljességgel van szembesítve, a szüntelen felej-tés, az időben való „eltékozlódás” áll a gondo-lati és képi anyag középpontjában. Ez magya-rázza a versbeli emlékéllítés jelentőségét: „S mivel tökéletesednek a dolgok, / a papír néha nehezebben / gyullad, mint a bőr; és gondo-sabban kötjük / sebeinknél a könyveket” (*A másik Anne Frank*). Az emlékéllítés néha nem jelent mást pusztán regisztrálásnál, a mulandó-ságnak kitett dolgok felmutatásánál: *A Feljebb a lifttel* szenvtelen, mégis résztvevő leltára a kötet egyik legszebb verse: „Egyre feljebb jut-va az üvegfalú liftben / – akár egy esőcsepp – / mindinkább megmutatja magamagát a vá-ro-s. / (...) / Házak sokattűrt védőszentjeit. / A kőangyalok lassan lehámló arcát. / A vicsor-gássá töredező mosolyt. / Átvakolt házakat. Mindent, / amit lassan porrá idomít / sava-nyuló eső és hőingás.”

Meglehet, a *Belső Robinson* nem mentes a ke-resés határozatlanságától, és igaz az is, hogy akadnak bennne önállótlanabb szövegek, szö-vegrészek; a versek többsége azonban, különö-sen a mulandóság és emlékéllítés szikár szép-ségű elégiai, mindenképpen fontos költői in-dulást jeleznek. (*JAK-füzetek*, 1994)

GÁCS ANNA

## IDŐM GOMBROWICZCSAL

Miközben Eörsi István új könyvét olvastam, gyakran éreztem úgy, hogy ilyen hosszasan ismételgetve szokásos gondolatait, nem érdekel már, amit mond. Nyilván balgaság volt a publicisztikák napi izgalmát várni ettől a napló-könyvtől, de Eörsit én elsősorban a vitára készítő publicistaként kedvelem. Cikkeiről lehet azt mondani, hogy nem könnyű velük egyetérteni, lehet őket leegyszerűsítéssel, sarkítással vádolni, lehet úgy érezni, hogy szerzőjük időnként túl erősen fogalmaz, csak egyet nem lehet állítani róluk: hogy unalmasak lennének.

Most viszont itt van ez a 380 oldalas napló. Az alapötlet a következő: a szerző 1990 szeptemberében elkezdte újraolvasni Gombrowicz 1953 és 1969 között vezetett naplójának német kiadását, s ennek egyes részeit kommentálva fogalmazza meg hónapról hónapra a saját naplóját, egészen 1994 februárjáig. A műfajválasztásról egy helyen azt írja: „Azért folytattam ehhez a rendhagyó műfajhoz, melynek alapanyaga az ösztönök mágneses mezejébe szórt eszme-vasreszelék, mert a hagyományos műfajokra – a szubjektív töltetű líra és publicisztika kivételével – nem éreztem magamban erőt. Összeomlott a kvázi-szocializmus építménye, mely egyre titkolhatatlanabb undorral töltött el a kádárizmus évtizedeiben, de az undor nem oszlott el. Torzító indulatok kavarnak bennem, a viszolygástól a gyűlöletig, és még csak meg sem szabadulhatok tőlük, mert tartásomat veszteném el, melyet nevetséges igazságmániámnak köszönhetek. (...) Ezt a formátlan formájú könyvet annak reményében kezdtem el, hogy írása közben megnyugszom, letisztul bennem a véletlenszerűen kavargó anyagok energiája, és így szert teszek a továbblépéshez szükséges szabadságra.” Szóval más írások helyett és a továbblépés reményében született ez a könyv. Nem valami újabb eredményt mutat fel, hanem csak összegezi az elmúlt évek hozadékát.

Szándékosan inkább szól szerzőjéről, mint a kiválasztott kommentálandó kollégáról. Pontosabban – érthető módon – Eörsi azt emeli ki Gombrowiczból, ami egybevág saját véleményével, rögeszméivel. Sőt, a két betéttanulmányban elemzett figurával, Kleisttel és Bu-

ñuellel kapcsolatban is azt a területet járja körül, ami számára fontos. Ez a két hosszabb kitérő olyan, mintha előtanulmány volna valamely későbbi, a megszentelt tradíciók elleni harcról szóló műhöz. Eörsinél Kleist a megtestesült lázadó a porosz társadalom elviselhetetlen világában, aki aztán bátran kilép az elmaradott nemzeti életformából. Lázadó mindenekelőtt Buñuel is; a katolikus neveltetés és a konvenciók elleni fellépése a legfontosabb a naplóíró számára. A valamivel való szembenállás közös vonása hozza össze a napló oldalain Eörsi további kedves szerzőit, Ginsberget, Brechtet, Heinét, vagy Voltaire-t és Adyt. Gombrowicz is mint a lengyel állam, a konzervatív lengyel társadalom és a katolicizmus elleni lázadó kerül itt elénk, aki merészen kilép a lengyelégből és a katolicizmusból. Gombrowicz azért lehet jó vezető Eörsi István számára, mert ő is „roppant ellenállást fejlesztett ki magában az idomító törekvésekkel szemben”, miként a mostani naplóíró. A tudatosan vállalt és önmagában egyáltalán nem megvetendő „önadminisztráció” – ahogyan az író saját tevékenységét nevezi egy helyen – a rokon gondolatok és életérzések boncolgatására tesz kicsit egysíkú kísérletet. Az ellenálló attitűd Eörsinél mintha kizárólagosabb, egyneműbb és problémátlanabb lenne. (A szerző eme alkati sajátosságának ismeretében meglepő, mennyire kiáll hajdani mestere, Lukács mellett, még kései esztétikáját is csak elismerően emlegeti. Tőle idegen figurát talán egyet idéz meg teljes elismeréssel, Thomas Mann-t, a nagy tekintélyű, megszentelt státusú, csak titokban „lázadó”, konszolidált polgárt. Vajon miért?)

Eörsi kemény bírálatainak a dolgokat előmozdító szándéka egyébként kétségtelen. Adyról írja, de rá is érvényes: „Támadta Magyarországot, noha az övé volt, mert fájt neki, hogy olyan, amilyen.” Nem is a szokásos bíráló hangot kifogásálom, hanem azt, hogy ez a könyv nem tesz hozzá érdemben újat ahhoz, ami Eörsi gondolkodásmódjáról – az általa fontosnak tartott kérdésekben – már eddig is tudható volt. Sok szó esik a könyvben többek között a kisnemzeti nyomorúságokról, a zsidósággal kapcsolatos kérdésekről, a kommunizmusról, nőkről és szexuális szabadságról, válás- és egyházellenességről, a jelenkor társadalmi igazságtalanságairól és kilátástalanságáról, vagy felelős közéleti személyek képmutatásáról és felelőtlenségeiről. Tehát nagyjából azok a témák kerülnek terítékre, mint a publicisztikai írásokban, és azok ismeretében könnyen ki-

találhatjuk azt is, mit ír a napló szerzője ezekkel a témákkal kapcsolatban. A műfajból következően kevesebb hévvel, lendülettel, izgalmossal és elevenséggel beszél, mint a cikkekben szokott. Nem él viszont eléggé azzal a lehetőséggel, amit mostani választott műfaja kínál számára: az elmélyültebb elemzés, értelmezés és önértelmezés (netán önkritika) lehetőségével. Általában a felületet pásztázza most is, a tüneteket tapintja ki és tárja – gyakran jólesően provokatív módon – elénk. Ez egy újságcikknek nagy erénye lehet. A naplóban viszont már nem igazán érdekesek a hajdani ügyek, és az álláspontok ismételt rögzítései.

A legérdekesebbek számomra az önéletrajzi részletek voltak; ez a sokatmondó és regényes családtörténet akár egy külön könyvet is megérdemelne. Lehet, hogy a megesett dolgok elbeszélése többet lenne képes elmondani, mint a statementek. A legszerencsétlenebbnek épp egy önéletrajzi rész, az *Irodalmi nyavalyák* alcímű naplóbejegyzés bevezetését tartom, ahol a szerző arról ír, hogy nem kapott másodszorra József Attila-díjat, és hogy nem lett a művészeti akadémia tagja. Nem hiszem, hogy érdemes ilyesmikkel fárasztani az olvasót.

Igen szép a halálról és meghalásról szóló 1992. decemberi bejegyzés, kár, hogy a néhány meginduló emlékezés mindig elakad a következő bejegyzéseknél, ahol valamely fontosabbnak tartott ügy végeláthatatlan kommentálása tér vissza újra. Nem valami szépek viszont azok a megsemmisítő kritikák, amelyeket Heller Ágnes, Orbán Ottó vagy Konrád György kaptak. Félreértés ne essék: nem magának a bíráltnak a jogosultságát vonom kétségbe, csupán a bírálat módját. Ám ezek a részek legalább felvillanyozóak voltak, látszott, hogy ilyenkor van leginkább elemében az író, szemben a Gombrowicz-kommentárok számomra nem túl izgalmas fejtegetéseivel. (*Pesti Szalon*, 1994)

KÁROLYI CSABA

## VAJDA JÚLIA KIÁLLÍTÁSA A KASSÁK MÚZEUMBAN

Vajda Júlia törekenynek tűnő rajzaiban, félenken haladó vonalaiban erő és eltökéltség van; mi több, az erő és eltökéltség éppen a törekenységben van. A magabiztosság látszatát nélkülöző nem-eltérésben, nem-letérésben, nem-elcsábulásban. Aki ismerte Vajda Júliát, most jól láthatja, milyen tévedhetetlenül őszinte műfaj a rajz – a jó rajz –: Júlia ereje és összefogottsága, tartása és méltósága is éppen törekenységének, sebezhetőségének – az emberi törekenységnek és sebezhetőségnek – az ismeretében és elfogadásában állt. Mi mást tehetünk – kérdezik a rajzai –, mint nálunk nagyobb erők nyomában haladva, azok impulzusait követve kirajzoljuk ezeket az erőket, abban a reményben, hogy eljutunk az eredetükig és tudásra teszünk szert; s közben, már megszerzett tudásunkkal rendszerekké, kompozíciókká szervezzük a vonalakat.

Az első és legfontosabb benyomás, amit a néző Vajda Júlia Kassák Múzeum-beli kiállításán széttérintve szerez, a képek halk és bensőséges közvetlensége, és ennek a tiszta, mondhatni, higiénikus fogalmazásnak a katartikus hatása. Vajda Júlia sohasem állította, hogy az őszinteség képessége spontán adottság. Folyamatosan dolgozott képein, ami azt is jelentette: önmagán; folyamatosan gyomlyálta a hamisnak érzett megszólalásokat. „A festmény már reprezentálni akar, és amint ilyesmit akar, már kifelé kacsint” – mondta egy interjúban Frank Jánosnak; de nem állt ellen a festmény eredendő csábító jellegének, csak éppen *tudta*, mit csinál. Tudta a különbséget a világ számára egyberendezett festészeti kompozíció, a megformált önbemutató és a közvetlen, intim megnyilvánulás, a rajz között.

A Kassák Múzeum kiállításán, amely az életmű esetlegesen együtt maradt, tört részét mutatja be csupán – már csak arányuknál fogva is – a rajzok jelentik a legnagyobb élményt. Különösen a második teremben elhelyezett, 1964 és 1968 között készült szénrajzok, amelyek középpontjában a vízszintes és függőleges erők kirajzolása áll. Az 1964-es *Erdő* álló, sötét hasábformái – a „fák” – és a közöttük fehéren hagyott tér mint függőleges rendszer emelkednek a rajz előterében kirajzolt vízszintes fekete sáv és a fehéren hagyott vízszintes zóna – az

„út” – fölé. Ez a gondolat tér vissza az ugyan-  
csak 1964-es *Fehér fények* című rajzon, ahol a té-  
ma nem erdő, hanem városi épületegyüttes, és  
az ugyanez évben készített *Út és Árnyék* című  
rajzokon. Az ugyancsak 1964-es *Ötös tagolás*  
egymással többszörösen kontrasztba állított  
horizontálisok és vertikálisok rendszere. A  
tisztázást az 1968-as *Fehér vízszintes* című szén-  
rajz jelenti, amelynek témája maga az elvont, a  
tárgyi motívumok reminiscenciáitól megsza-  
badított gondolat. A kép fekete terét az alsó ne-  
gyed magasságában – ugyanott, ahol az *Erdő*  
című rajzon az út halad – vízszintes fehér sáv  
szeli át.

A képi tér vízszintes sávokra tagolása, ezen  
belül egy zóna megkülönböztetett színnel való  
kijelölése foglalkoztatta Vajda Júliát, és több-  
ször visszatért ehhez a képszerkezési modell-  
hez. A kijelölt zóna mintegy a kép „életének”,  
mozgalmasságának a tere. Megkülönböztetése  
egyúttal az átváltozás, átlépés, másvilágba lé-  
pés érzékeltetése is: a kiemelt sáv mindig éle-  
sen, határozottan válik el környezetétől. Az  
1962-es *Rózsaszín* képen a festmény középmezé-  
jében elkülönített egy halvány rózsaszínesre  
festett sávot, s a motívumok ebben sűrűsöd-  
nek. A színnel megjelölt zónán kívül eső ké-  
mezők szürkék és eseménytelenek. Hangsú-  
lyozott, dinamikus vízszintes mező jelenik  
meg a kép közepén az 1968-as *Föld* című fest-  
ményen és az 1969-es *Vizek* című olajképen is.

A kép térvizonyainak horizontális-vertiká-  
lis ellentétre csupaszítása, illetve a horizontális  
kitüntetett szerepe a kutató gondolkodás képi  
formája Vajda Júlia művein. Kandinszkij a ho-  
rizontálist „megtartó alapvonal”-nak, „lapos”-  
nak, „hideg végtelen”-nek írja le, a vertikálist  
pedig „magasság”-nak, „meleg végtelen”-nek.  
A művészetpszichológia a vertikálist a férfi, a  
horizontálist a női princípiummal azonosítja; a  
színpadi térről szólva pedig Robert Wilson axi-  
ómaként jelentette ki egy előadásában, hogy  
„minden, ami a színpadon vertikális: az idő; és  
minden, ami horizontális: a tér”. Nem volna ér-  
telme egyik interpretációt sem Vajda Júlia ké-  
peire erőltetni, de mindegyiket tartalmazza.  
Képei állandó visszatérések egy origóponthoz,  
egy csupasz világképlethez, amely azonban le-  
nyűgözte őt bonyolultságával; s bár a kiinduló-  
pontul választott szikár vízszintes-függőleges  
ellentét összefüggések végtelen rendszerét vil-  
lantotta fel előtte, újból és újból nekilendül,  
hogy más szögéből, más fényből, más szintőres  
mellett tegye láthatóvá ezeket az összefüggése-  
ket.

A vízszintes tagolású képek bizonyos mérté-  
kig, ha közvetve is, Vajda Lajos *Északi táj* című,  
1938-as, pasztellel és szénrel rajzolt képére ve-  
zethetők vissza. Vajda két szférát, a tengervíz  
és az égbolt sávját választotta el a képen végig-  
húzódó vízszintessel, és egy hajót helyezett el  
a kép baloldali harmadában, amely mindkét  
szférában jelen lévő, mintegy egybekapcsolja  
a kettőt. A szénrel vízszintesen bevonalkázott  
tenger-, illetve égbolt-mezőkbe függőlegesen  
vonalkázott szikla tömbje ékelődik. Vajda Júlia  
áttételes kapcsolódása ehhez a képhez, és a fel-  
tehetően belőle kibontott képi gondolat sor  
együttal érzékletesen példázza, hogyan és  
mennyiben volt férje követője és szellemi örö-  
köse. A most bemutatott rajzok között sok lát-  
szólag közvetlenül Vajda hatása alatt készült:  
Vajda formáit, késői szénrajzainak motívumait  
és komponálásmódját látjuk viszont rajtuk. A  
figyelmes néző azonban észreveszi, hogy sok-  
kal inkább dialógusról, továbbgondolásról,  
esetenként idézetekről, személyes reakcióról és  
válaszról van szó, semmint bármiféle átvétel-  
ről. Ahogyan az 1950-ben festett *Ikonos önar-  
ckép* üzenet Vajdának, és a Vajda *Felmutató iko-  
nos önarcképére* válaszoló, ugyanez évben ké-  
sített szénrajz, a pontozott felületű, felmutató  
ujjakkal rajzolt *Önarckép* is dialógus és megerő-  
sítés – Vajda akkor még a barátok szűk körén  
kívül teljességgel ismeretlen festői hagyatéká-  
nak megőrzésére és valamely titok megőrzésé-  
re tett festői ígéret. Vajda Júlia sohasem volt  
Vajda Lajos epigonja. Erendő szuverenitása  
is lehetetlenné tette volna ezt, de ezen kívül  
kettejük kapcsolatának a természetével is el-  
lenkezett volna. „Vajda (...) fölfedte azt a ké-  
pességet, hogy szabadon tudok foglalmazni.  
Fel akart szabadítani. (...) Mindig éreztem,  
hogy Vajda más egyéniség, mint én, sohasem  
festettem olyasmit, amit ő, s ezt ő sohasem  
akarta” – mondta a már idézett interjúbán.  
Azonban átgondolta és továbbgondolta Vajda  
képeit és gesztusait, azzal az intimtással és  
empátiával, amelyre a közelségen kívül a kí-  
váncsiság és Vajda nagyrabecsülése indította.  
Érthető, hogy Vajda Júlia műveiben közvetle-  
nebbül visszhangzik Vajda Lajos művészete,  
mint mindazoknak a festőknek a műveiben,  
akikre Vajda később hatással volt. Ennek nem-  
csak a személyes közelség volt az oka, hanem  
a generációs és szellemi kapcsolat; egy nyelvet  
beszéltek, annak is egyazon dialektusát, és ez a  
nyelv, miközben újabb generációkra hagyo-  
mányozódott, óhatatlanul mutációkon esett át.

Figyelemre méltó az 1964-es rajzok egy má-

sik csoportja, amely más irányban folytatja, gondolja tovább Vajda művészetét, mint a vízszintes-függőleges témára összpontosító képek. A *Cím nélkül* című tusrajz teljes felületén lazán, szabadon úszó, illetve lebegő formák haladnak keresztül átlós irányban. Nincsen középpont, nincsenek kitüntetett irányok, nincsen gravitáció. Az absztrakt expresszionizmus szabad, laza kézzel a képfelületre vitt strukturált végtelenje jelenik meg ezen a rajzon. Az erőteljes tus-gesztusok könnyű, lebegő áramlást rajzolnak ki a képen. Máig egyedül Pernecky Géza figyelt fel arra, hogy Vajda képei tartalmazzák a gesztusfestészet csíráját és ígéretét. Utolsó szénrajzainak a kortárs magyar és európai törekvések világából való „kieséséről” szólva írja: „De paradox módon, éppen e tragikus törés dobja át egy későbbi, a második világháborút követő évekre jellemző korszakba, a nonfiguratív formaörvénylet, Pollock és Appel stílusának a közelébe”. Vajda Júlia érezte és értette ezt a kezdetet Vajda képeiben, és a maga eredendően szabadabb fogalmazása, a struktúrákat lazábban kezelő alkata absztrakt expresszionista rajzok sorát eredményezte, amelyek ritkaságnak számítanak a magyar művészetben. 1964-es *Barokk ornamentikával és ezüsttel* című rajza, és az ugyanakkor készített *Cím nélkül* nagyon közel áll Keserü Ilona ugyancsak 1964-es *Ezüstös képéhez*. A forma, a

tér újfajta – a motívumokat a képtér felső részében sűrítő – felfogása, felület és tér viszonyának mintegy zenei szervezése, strukturálása jelzi, hogy Vajda Júlia pontosan érzékelt az aktuális festői lehetőségeket, és elevenen benne élt a korszak szellemi áramában.

Néhány most bemutatott festménye érzékeltet valamit energikus és egyúttal érzékeny színhasználatából: abból, hogy egyaránt fogékony volt a tört árnyalatok, a kis lépések finomságaira, és a szín elsőpró energiájára.

A Kassák Múzeum szépen rendezett kiállítása, többek között éppen töredékes voltával, figyelemfelhívó értékű. Vajda Júlia életművét, amíg ez lehetséges, egybe kellene gyűjteni egy minden eddiginél teljesebb életmű-kiállításra, különben – könnyen megjósolható – arra a sorsra fog jutni, mint nem egy nemzedéktársa: kontinenseken szétszórt magángyűjteményekből kell majd egyenként kinyomoznia őket annak, akinek esetleg ez néhány évtized múlva eszébe jut. Addigra azonban kövületté dermed majd: eleven hatásának, folytathatóságának az esélye elenyészik. Életműve sokkal nagyobb érték annál, semmint hogy ezt az ostoba fényűzést megengedhessük. (*Kassák Lajos Emlékmúzeum és Archivum, Budapest, 1995. március 12.–június 18.*)

FORGÁCS ÉVA